

TOLDY FERENC

ÖSSZEGYŰJTÖTT MUNKÁI.

ELSŐ KÖTET.

PEST.
KIADJA RÁTH MÓR.
1868,

DEÁK FERENCNEK

A HAZA MEGMENTŐJÉNEK

HAZAFIÚI ÉS BARÁTI MÉLY TISZTELET
EMLÉKÉÜL.

A nemzet halhatatlan hálójára érdemes,
hogy annak jogai iránt kétségbe nem
esett. (*Livius, XXII. 61 után.*)

ELŐSZÓ.

Közelít az idő, midőn, ha isten is úgy akarja, írói pályám ötvenedik évét betöltöm. Egy hosszú élet alkonyán szívesen visszafordul tekintetünk a múltba, bíráló szemlét tartunk ifjúságunk igyekvésein, férfikorunk munkásságán, s kettős vágy lép meg bennünket leírni emlékezéseinket, ha pályánk a kornak számos és nevezetes tényezőivel sokkép össze volt fonva; és számot adni magunknak arról amit tettünk, s ami által hatni törekedtünk. Ilyenkor, ha írók vagyunk, át-átforgatjuk, amit időnként, részben egy már elhalt ivadéknak, kézibe adtunk, hogy minmagunk is összefüggő képét nyerjük saját működésünknek.

Nem tudom, vajon be nem fejezett munkák s még létesítendő szándékok mellett, elég hosszúra

VIII

nyúlik-e majd életem arra, hogy emlékezéseimet, melyek tárgyai nem annyira magam, mint egy fél század eseményei és férfiai, egykor leírhasam; de azt talán végrehajthatom, hogy sokfelé elszórt, s ha holmi arra méltónak találtatnék is, a vizsgáló figyelmét nagy részben mégis elkerülő apróbb írásaimat, sok foglalatosságim közt is, összegyűjtsem és kiadjam. Ezt tennem több barátim koronkénti buzdításai s azon tekintet sürgetének, hogy e gyűjtemény tán könnyítendi egykor ama vajúdási korszak megértését, mely a jelen szép virágzást megelőzte. Ugyanis lapozgatva benne, úgy látom, hogy abban az irodalmi eszmék fejlődésére, a nézetek mivoltára és alakulásaira, az irodalmi intézmények és férfiak ismeretére nem kevés adat van fentartva, melyekre nézve vegyes írásaim — miután sokat még hagyományból, nem kevesbet mint kortanu vagy résztvevő mondék el — egykor kútfőül fognak szolgálni. Ezen kivül, ha nem csalódom, itt-ott még gyümölcsözhető gondolatok is találtatnak elszórva; nemiben pedig az alkotás és forma is sikerültnek látszik úgy, hogy irodalmi nemeink némelyikében, irodalmunk viszonyai közt, egy és más, egy ideig való fenmaradásfa is érdemesnek ítéltethetik.

Megindítom tehát munkáim sorát lelkes kiadóm közreműködésével, első osztályul a *nagyobb életraj-*

IX

zokat adva. Azok, mint minden történeti dolgozataim, kútfő-tanulmányokon alapszanak, melyek közt első rangúaknak hőseim saját munkáikat tekintetem. Gondosan kilestem ezekből nem csak minden nyomot, mely életökre tartozik, hanem a lélek és jellem nyilatkozásait is úgy, hogy az adatok erejéig, a külső körülmények körvonalain belül, főleg a belső élet folyása s a szellem fejlődésének menetele kitűnjék. Úgy adom pedig, kevés igazításokon túl, e műveket, mikép azok eredetileg készültek. Kettőhöz ez életrajzok közül, a Brutusé és Mikeséhez, azóta épen csak némi, egyhez, az Esterházy Miklóshoz, igen tetemes adalékokat hozott az idő: én, tudva hogy történeti munka tulajdonkép soha sem fejeztetik be, s nehogy a toldozgatás az első dolgotat friseségéből, a hangulatot egységéből kivegye, mi által a művek, mik szépművek is akartak lenni, kétségtelenfii vesztettek volna, illetetlenül hagytam azokat. Csak egyhez kellett egy második részt vetnem, vagy inkább befejeznem azt: a Reguly életéhez, miután a végzésnek tetszett e ritka embernek, kinek életrajza még életében készült, sokat ígért pályáját megszakasztani; s nekem úgy látszott, nem szabad csonkának hagynom azt, melynek kiegészítését, az elhunytal volt viszonyomnál fogva, épen tölem várható, sőt követelheté az olvasó. „Széche-

X

nyi“ végre tekintessék toldaléknak, mert nem életrajz az, csupán nekrológ, írva közvetlenül a katasztróph után, s a nemzeti köz fájdalom benyomása alatt: de már határozottan kitűzve a nagy reformátor hatása egyes pontjait. Életrajz *in nuce*, s legyen egyszersmind emléke azon nevezetes, nyilatkozásaik- és következményeikben nagyszerű *áprilisi napoknak*, melyek a Solferinó által megrendített absolutismust vég reményeitől megfosztván, egy új fordulatnak vetették meg alapjait.

Pest, július 1. 1868.

TARTALOM.

	Lap
I. Forgách Ferenc. 152?—1577	3
II. Brutus János Mihály. 1517 1592	61
III. Decsi János. 15? 161?	149
IV. Esterházy Miklós. 1582 1645	183
Utóirat Esterházy Életéhez	311

FORGÁCH FERENC.

152?—1577.

Megjelent 1866 az Akadémia által kiadott M. Tört. Emlékek II. Oszt.
XVI. köt. Forgách munkái előtt.

FORGÁCH FERENC.

Egy státuseMBER történetirata fekszik előttünk, ki az igazat nem csak felismerni, hanem érezni is tudta, nem csak tisztelte mindenek felett, hanem kimondani is bátor volt. Innen azon nyíltsága, mely minden személyes kímélet mellőzése miatt fanyarnak s a szeretetlenség színében jelent meg; innen azon elkeseredése a hazai dolgok folyása felett, mely őt a magyar király tartományaiból az erdélyi fejedelmébe átköltözésre bírta. Csak a szerencsésnek van igaza a világ előtt: ő nem volt az, s így az egykorú tanúk követ emeltek ellene, az utókor pedig, ezekre támaszkodva, elpártolt alattvalónak s részrehajló történetírónak bélyegezte; s hogy bajai tetőzve legyenek, a sors Horányiban oly kiadóval látogatta meg, ki munkáját idegen részekkel átszőve és hibákkal elégtelenítve adta át a világnak.

II. Valóban hálára méltó dolgot tett e nevezetes író körül Majer Fidél, hg Esterházy Miklós egykori nevelője, ki annak szövegét a hercegi könyvtárban

őrzött XVI. századbeli kéziratpéldány alapján visszaállította, s azt az akadémia Történelmi Bizottságának rendelkezése alá adta. De mintha e műü valamely bal csillagzat alatt fogantatott volna: alig indult vala meg nyomtatása, meert elragadta a halál. Most ennek barátja Szalay László lépett a kiadás élére, s im őt is elvesztettük, még mielőtt a rágalmazott és elferdített író újra bevezethette volna irodalmunkba. Rám szálltak tehát, mint a Történelmi Bizottság ügyei vivőjére, a befejezés s a közzététel vég gondjai. Későn teljesítem ami teendő volt, de azon hűséggel, melyet a jeles és szerencsétlen szerző érdemelt.

III. Amiket Forgách, Commentáriusaiban, feljegyzett, azoknak maga kor- és sokban szemtanúja, nem kevésben részese, volt; s így az író személyisége sokkal bensőbb összefüggésben van a művel, hogysen életrajza mellőzhető volt volna. Adom azt biographújsai ¹⁾, némely acták, elszórt adatok, és saját munkája

*) „Vita Auctoris“ az Esterházy-codexben *Istvánfitól* (kiadva *Kovachichnál*, Scriptt. Min. I. 155. sk. 11.). — *Czvittingemél* Specimen Hung. Lit. 147. 1. (ki őt kisöcscsével, a bíbornok-érsekkel, egygyé teszi). — *Bod* M. Athénás 86. 1. — *Pray* az Annálisok V. köt. Előszav. s a Hierarchia II. k. — *Horányi* a Memor. I: 693. 1. — *Gánóczy*: Episcopi Varad. II. 103. sk. 11. — *Háner*: Scriptt. Rer. Hung. I. 169. sk. 11. — Ismét, és most már teljesben, *Horányi* Forgáchnak általa eszközölt kiadását. 1788. — *Budai F.* Lexikona II. k. 42. sk. 11. — Sok újat hozva *Mocsáyi Antal* Nógrád várm. Leír. IV. k. 137. sk. 11. — *Mednyánszky*: Taschenb. f. vaterl. Gesch. 1822. s ez után *Kovacsóczy*: Arpádia 1835. — *Fábri Fái* az Esmér. Tára V. k. 40. 1. — *Lányi*: Magyarföld Egyháztört. I. 268. stb.

helyeiből szöve: talán ez által is más világításban tűn-
vén majd fel e történeti munka, melyet divat lőn mint
pártosat káromlani, bár — nem lehetvén nélküle XVI.
századbéli dolgainkat megírni — minden történészek
által nyomról nyomra használtatik.

IV. Ghymesí Forgách Ferenc, Forgách Zsig-
mond kincstartó²⁾ és Zólyomi Katalin harmadik fiók³⁾,
a XVI. század egyik legjelesb bajnoka Simon testvére,
Budán született³⁾. Bátyja a hadi pályára akarta őt bírni,
a lánglelkű ifjú azonban inkább a tudományok iránt

²⁾ *Horányi* a Mem. I. köt. a Mohácsnál elesett Forgách
Miklós fiává teszi, de a kiadás előtti életrajzban, *Bél* nyomán
(Notit, IV. 372), már megigazítja.

³⁾ Magának Forgách Ferencnek előadása szerint az akadémiai
kiadás 552. l. közölt nemzékrendben, ahol a négy fitestvér ily
rendben áll: Simon, Paulus, *Franciscus*, Emericus. *Bélnél*, s utána
yagy Ivánnál az ill. h. így következnek: Pál, Ferenc, Simon,
Imre. Kétségtelenül az első sor hiteles, mit Istváníi előadása is
bizonyítani látszik, hol Ferencnek püspökké kineveztetéséről szól
(1. a köv. jegyzetet). I. Ferdinánd kir. oklevelében is (1. az akad.
kiadás Függelékét I. sz.) Simon áll első helyt.

⁴⁾ *Horányi* szerint (a nagy Életrajzban, melyet értünk min-
den következő idézetinkben) még pedig 1510-ben, ami azonban
nem lehet. Mert ha Simon volt a legidősb testvér, kit csak Pál
és' Margit után követett Ferenc, úgy Simonnak legalább 1507
kellett volna születnie, és így 1596-ban, midőn a keresztesi mezőn
mint osztályvezér harcolt, majd *kilencven évesnek lennie*. Másfelül,
mint a fejezetben előadatik, a páduai egyetemről visszatérvén
lett Ferenc püspökké 1556., s ekkor *ifjúsága miatt* Simonra bí-
zatott Várad megvédése: már pedig ha 46 éves, sem ekkor nem
fogott Páduából haza térni, sem a 46 éves férfiú, ifjúsága miatt,
gyámra és vedre nem fogott szorulni.

érezve vonzódást, magát papságra szánta⁵⁾. Istváni szerint Oláh Miklós küldte őt a páduai egyetemre, hol a bölcsészet és szabad mesterségekből tudori rangot nyert⁶⁾. Epén midőn Olaszországból haza téré, halt meg, 1556. aug. 12., a váradi püspök Zaberdin Mátyás, ki, amily határozott híve Ferdinándnak, oly harcias férfiú, a király tekintélyét a tiszántúli részeken hatalmasan fenn tudta volt tartani. De Erdélyben a király ügye el vala veszve, Biharban pedig a kedélyek, Zaberdin kegyetlenségei által is végkép elkésérítve úgy, hogy a tiszai tartomány is Izabellához eskütt, s a novemberi kolosvári országgyűlésen Erdély s a Részek egy közös birodalomná alakultak. Kassa, Gyula és Várad még a királyiak kezén voltak. Zaberdin halála után tehát a váradi szék hamar be volt töltendő, mielőtt e

⁵⁾ Így *Horányi* a nagyobbik Életrajzban, és, bár kútfőt nem idéz, a dolog valószínű. Kevésbé amik következnek, hogy t. i. visszatérvén Olaszországból, Szalaházi Tamás veszprémi és választott egri püspök által szenteltetett volna fel; majd az ennél nyert jó véleményt ennek utódja Frangepán Ferencnél is fenn tudván tartani, ez által neveztetett volna egri örkanonokká, kinek utódai, Oláh Miklós és Újlaki Ferenc, által is becsültetett és szerettetett. — De, ha Forgách Szalaházi által annak veszprémi és egri püspöksége idején szenteltetett fel, úgy ennek 1527—34 közt kellé történnie, mert 1534 már Kecseti Márton volt veszprémi püspök; s ha ekkor Forgách huszonnég éves volt, csakugyan 1510-ben született, minek hihetlenségét azonban a 4. jegyzésben megmutattam.

⁶⁾ „Ex patavino gymnasio, ubi philosophiae studiis operam dederat, et de ea, literisque quas vocant humanioribus, lauream acceperat, reversus. . . Olaho, qui eum in Italiam miserat. . .

megye is elveszne. Oláh Miklós Ferdinándnak Forgáchot ajánlotta, kit, úgy látszik, még mint egri püspök (1548—53), s mielőtt az ifjú pap még felszenteltetett, már egri kanonokká tett volt, s ki időközben örkanonokká lett⁷⁾. A király csakugyan neki is szánta a váradi püspökséget oly kikötéssel, hogy ő, mint igen ifjú még, csupán az egyháziakat látná el, s a király mellett titkárságot viselne, Váradot pedig és környékét testvére Forgách Simon, ki csak az imént szabadult vala ki a török fogságból, melybe Temesvár veszedelmekor esett volt, jelenleg pedig felső Magyarországon vitézkedett a lázadó urak ellen, sietne védelmezni⁸⁾. Mert

⁷⁾ *Pray* (Hierarch. II. 188.) kétségtelenül okmányos alapon írja: „Ex Custode Capituli Agriensis, confestim a morte Zaberdini, per Ferdinandum R. nominatus.“ Az egri egyházi Schematismus ugyan (1838-ról) az egri kanonokok sorozatában, mely „e documentis publicis“ készült, Forgáchot mint örkanonokot csak 1564-re hozza fel (22. l.), de ez csak azt bizonyítja, hogy más évről a lajstrom szerkesztője előtt okmány nem feküdt, míg másfelül azt, hogy 1564 is még az volt. Hogy Oláh által, s így 1553 előtt lett már egri kanonok, azon viszonynál fogva hihető, melyben őt e főpap irányában Istvánfi tünteti fel, mint ki őt „Olaszországba küldte“, és a váradi székre ajánlotta Ferdinándnak (*Vita auctoris*).

⁸⁾ Bizonyítja ezt *Istvánfi* előadása mind *Históriájában* Lib. XIX. (Colon. 1724) 230. l., mind Forgách *Életében*, világosan összekötven a Ferenc püspökségét és Simon váradi kapitányságát; hogy pedig emez Váradot még 1556 őszszel vette át, bizonyos, mert Izabella visszatérésekor már benne volt. A kinevezés expedíciója, mint látni fogjuk, a másik évben következett.

Várad az erdélyiek által már ostromoltatott vala ⁹⁾, s a Lengyelországból Erdélybe visszatérő Izabella az ostromló hadat még útjából megerősítette¹⁰⁾.

V. Míg Simon Báthory György rohamai ellen Váradot vitéz kitűréssel oltalmazá; öcscse, akijelölt püspök, kinek részére Váradot meg kellé tartania, ez alatt mint királyi titkár az udvarban kezdte meg szolgálatait. Megjelenvén itt a királyi tanácsban a hűszti őrség követei, segítséget sürgetni az ostromló Báthory András ellen, Ferdinánd oda; Brandeis német kapitányt rendelte, bár Zrínyi Miklós ajánlkozott a várnak kiostromlására, ha a király Husztot, költségei visszatérítetéseig, okmányilag neki adományozza; s bár a tetszomjas Forgách Ferenc — s ez vala első fellépése — azt sürgette, hogy oda valamely a helyi és személy-viszonyokba avatott magyar kapitány küldetnék, kihez ő csatlakozni, s kit eladandó örökségéből pénzzel és zsoldosokkal támogatni kész. Hiába. Másfelül a váradiai követe is a majd győzödelmes Brandeis segedelmével lőn biztatva, noha Forgách Simon arra kért vala engedelmet, hogy, Váradban helyettest hagyván, kijöhessen, a felföldön elszéledt hadakat összeszed-

⁹⁾ „Simon Forgách ... ad administrationem Inferioris Vngariae et Varadini, quae iam tertium mensem oppugnabatur . . . praefectus erat.“ L. Forgách Ferencet az akad. kiadás 148. l.

¹⁰⁾ „Eorum Polonorum atque Vngarorum parte secum assumpta, reliquos, bipartito dividit (Isabella), partemque duce Andrea Batory de Somlio ad obsidionem Húst urgendam mittit, partem *Waradinum acrius oppugnandum*.“ U. o. 149. l.

hesse, s azokat újakkal szaporítva, mind a két várat segíthesse. A király mind e fényes ajánlatokat mellőzte, s Brandeis addig rajzolt az Alföldön és sétált Huszt és Bécs között, míg a huszti derék őrség kénytelen lőn magát megadni, s a királyné hadai teljes erővel Váradot ostromolhaták. Simon gyakran ki-kirohant, meg-megütközött, s oly vitézül tartotta magát, hogy végre is, majd egy évi ostrom és csak vég kiéheztetés után, vonult ki, átengedvén Izabella vezérének az Alföld e kulcsát¹¹⁾ és öcsce püspöki székét, melyet ez soha sem látott, sem bírt. Mert az 1556-ki kolosvári gyűlés határozata alapján, mely az egyházi jószágok secularisációját kimondta, Izabella 1557 a váradi püspökség és káptalan jószágai nagy részét elfoglalván, azokat hozzá hű világiaknak adományozta¹²⁾, János- Zsigmond pedig, midőn anyja halála után a kormányt átvette, folytatván az elkobzásokat, a javakat maga is hol adományzás, hol eladás által elidegenítette¹³⁾, míg végre 1566 a tordai gyűlés a káptalant is eltörölte, s a levéltárt országos gondviselés alávette¹⁴⁾. Így elvesztvén Forgách Ferenc püspökségét, még mi-

¹¹⁾ L. F. Ferenc, 153—157.11. — Várad nem 1556, hanem 1557 esett el, mit, a körülmények összevetésén kívül, *Sepsi Laczkó Máté* krónikája is világosan bizonyít, hol ez áll: „1557. Váradot János király fia megveszi Ferdinándtól.“ (Gr. Mikó Imre: Erdélyi Történelmi Adatok, III. k. 18. 1.)

¹²⁾ *Bánóczy* az id. h. 111. 1.

¹³⁾ U. ott 113. 1.

¹⁴⁾ U. ott 127—9. 11.

előtt azt bírta, puszta címnek maradt az, hatáskör és javadalom nélkül.

VI. Míg Simon hős Váradon folytatta hadi munkáit, Ferenc a diplomatai pályán csakhamar megalapította hírnevét. T. i. a törökök folytonos betörései az alsó részekbe nyugtalanítván a királyt, ez 1557 elején Regensburgba a birodalmi rendekhez folyamodott segedelemért, mely meg is ígértetett¹⁵⁾, a magyarokat pedig június 1-jén Pozsonyba hívta össze kellő intézkedések tétele végett. Ez országgyűlésen adta ki Ferdinánd Forgách Ferencnek püspöki kinevező oklevelét¹⁶⁾, midőn a jövő télre kihirdetett német birodalmi gyűlésre menendő országos követség vezérletével és szónoklatával ő bízott meg. Regensburgban jelen volt Ferdinánd, fiaival együtt, midőn Forgách vezérbeszédét tartotta. Nagy érdekltséggel és részvétellel függött az öszves gyűlés a szónok ajkain, ki a legnagyobb vereségek, a legaggasztóbb veszélyek, úgy Ferdinánd főherceg viselt dolgai elbeszélését művészileg beszöven előadásába, majd szánakozásra indítá hallgatóit, majd öröme, s ismét elkeseríté s feltüzelé a kedélyeket. E mellett személyesen eljárta a fejedelmeket, meggyőzni őket a veszély közösségéről, kérni, könyörögni nyújtanának segílyt. És csakugyan egy értelemmel meg is ajánltatott az, még pedig negyven

¹⁵⁾ L. Ferdinánd kir. XVIII. végzeménye (1557) I. törvénycikkét.

¹⁶⁾ „Princeps legationis Franciscus Forgách *tum primum* in iis comitiis titulo episcopatus Varadinensis oratus“ írja maga, az akad. kiad. 155. 1.

ezer gyalog és nyolc ezer lovas ¹⁷⁾). E siker, de még inkább a követ lelkessége, szelleme és buzgósága annyira megnyerte Forgáchnak a király bizodalját és kegyét, hogy őt *titkos tanácsosai sorába* felvette ¹⁸⁾, és, ha nem csalódom, *a pornói apátsággal most adományozta meg*. T. i. ez adományozás évét nem tudjuk ugyan, de hogy azt 1560 előtt nyerte, IV. Pius pápa ez utóbbi évben kelt bullája kétségen kívül helyezi. Megjegyzem még, hogy a tudványó püspök regensburgi útját tapasztalásai gazdagítására is felhasználta, kiterjesztvén azt Belgiumba egész az éjszaki tenger partjáig, mint Istvánfi emlékezetben hagyta. — 1560-ban már mint *hir. alcancellárral* találkozunk vele, ez évi ápril 10-kén adván ki Ferdinánd híres decretumát az elidegenített egyházi javakról, mely a hazai törvénytárban e király XX. törvénykönyve után áll¹⁹⁾).

VII. Szinte 1560-ban bekövetkezett Forgách pápai megerősítettése püspöki székében, IV. Piusnakjúl. 16. költ bullája által. Ismerte ezt már Szentiványi Már-

¹⁷⁾ L. *Forgáchot* a 156. 1. V. ö. *Istvánfit* is az idézett kiad. 235. lap.

¹⁸⁾ *Horányi* szerint a nagyobb Életrajzban.

¹⁹⁾ „Ferdinandi I. super inscriptis, oppositis seu impignoratis, donatis et venditis, ac quovis modo per ipsum abalienatis bonis Ecclesiarum Kegni Hung. Decretum A. D. 1560 editum.“ Az aláírás csak így hangzik: „Franciscus Forgách, Episcopus Varadiensis.“ *Bánóczy* s a többiek cancellárnak nevezik őt, de az nem volt. Láttam a nemzeti múzeumban Forgáchnak három évvel utóbb, u. m. 1563. nov. 8. kelt eredeti nyugtatványát, mely alatt így írja magát: „Episc. Varadiensis, Consiliarius et *Vice-Cancellarius*.“

ton, s hiába igyekszik Gánóczy okoskodásokkal cáfolni meg a tudós jezsuitát, miután e bullát most már egész kiterjedésében bírjuk. Hogy pedig a magyar egyház több tekintélyes püspökei, mint Verancsics az egri, Brumán a zágrábi, Draskovich a pécsi, Paulíni a csanádi, Újlaki a tinnini, még azon év végén sem voltak megerősítve, melynek júliusában a megye nélküli Forgách már kinyerte volt a bullát, csak azt mutatja, hogy Ferdinánd ennek ügyét buzgón és erélyesen sürgette, s ezzel is kedves dolgot akart tenni fiatal, de kitűnő, tanácsosának és alcancellárjának²⁰⁾. Ugyan ez évben volt öröme Forgáchnak, családját, mely különben is a legrégiebbek és fényesbek közzé tartozott, királya által bárói rangra emelve látni, s annál inkább, mert atyja s vitézlő testvérei érdemein kívül indokul az ő jeles szolgálatai is kiemeltettek: „ tum verō — így szól benne a király — ob grata et fīdēlia servitīa, singularem eruditionem, liberalium scientiarum peritiām, aliasque praeclarasanimi virtutes et dotes fīdēlis nobis dilecti Reverendi Francisci For-

²⁰⁾ L. *Gánóczyt* az id. b. 106—110. — A 119. lapon még azt is felhossa Gr., hogy még 1565-ben is Electusnak írta magát Forgách, midőn Commentáriusaiban mondja (akad. kiad. 289. lap.): „Postera die laudatus (Ferdinandus I.) inter solennia pro suggestu a Francisco Forgách *Electo* Episcopo Varadinensi oratione, quae extat.“ Igen: Forgách e helyet több évvel a történet után írta, midőn az Electus könnyen kisíklhatott tollából: de 1565-ben, midőn e beszédet tartotta s azonnal ki is adatta, a hivatalos kiadás címlapján, csak „Episcopo Varadien:“ áll. S így ez okoskodások nem nyomnak semmit. — Magát a bullát l. munkái *Függelékében*, a II. sz. alatt.

gách de Ghymes, Episcopi Varadiensis ac Consiliarii et Secretarii nostri, filii tui Sigismunde, ac fratris vestri, Simon, Paule et Emerice! . . .²¹⁾

VIII. A következő 1561. évben Forgáchot egy, közjogi és politikai tekintetben nevezetes, ügyben a kir. tanácsban győzödelmeskedni látjuk. Azon görög kalandor, ki magát Ioannes Basilicus Despotenek nevezte, s ki a moldvai vajdát Sándort megbuktatandó ez által kiszorított a tartományból, Zay Ferenc útján Ferdinándhoz folyamodott segítségért. A király, miután e dolognak a legnagyobb titokban kellé tárgyalatnia, magyar tanácsosai közül egyedül Oláh Miklóssal, Draskovich György pécsi püspökkel, Forgáchchal s a nádorral tanácskozott fölötte. Forgách, tanácsos társai ellenében, a praetendens pártolását javasolta, mert ez magát a magyar király fenhatósága elismerésére kötelezte. Érvényesítette, hogy a kivitel, miután a moldvánok Sándort kegyetlenségei miatt meggyűlölték, sem nehéz, sem költséges nem leszen, s ha sikerüi, a keresztyénségre nézve nagy következésü leend; hogy sajátkép nem a király visz háborút, arról pedig, nehogy birodalma végeiből a szomszéd tartományokba betörések történjenek, mily eket Szulimán katonái is szoktak tenni, kezes nem lehet; végre fenn illik tartani, úgymond, a magyar királynak azon tartományok feletti régi jogát, amennyiben idő s körülmények engedik. Ferdinánd Forgách tanácsát fogadván, bele egyezett, hogy Zay Basilicus ügyét lehető

²¹⁾ L. munkái *Függelékében*, az I. sz. alatt.

titokban előmozdítsa, s e végre annak pénzt is küldött. Zay a harcias Székely Antalt könnyen rá bírta a hadjáratra, ki a Szucsva mellett Sándort teljesen megvervén, a moldvánok Basilicust vajdául elfogadták. Maga Szulimán, el levén másfelé foglalva, elismerte őt, és fejedelmi zászlóval megajándékozta. Ekép az ügy szerencsésen befejeztetvén, Forgách csak most állt elé egész, nagy horderejű s addig titkolt, tervével, melynek célja nem vala csekélyebb, mint II. János megbuktatásával Erdély visszakapcsolása az anyaországhoz, tehát *a magyar birodalom egységének helyreállítása*, melynek természetes következése leendett majdan a még csak húsz éves török foglalások visszavétele, s így isten segedelmével végre ismét az elrongyolott haza megépítése. Emlékirata, melyet a királynak december második felében nyújtott be, a tervet a hozzá hű Basilicus Despotes, némely Ferdinándhoz szító erdélyi főurak, s a szászok, az elégedetlen székelyek, s több magyarországi hű urak gyors és lelkes összeműködésére alapította. A király nagy érdekeltséggel fogadta a gondolatot, azt fiával Maximiliánnal s néhány legbiztosabb tanácsosaival közölte véleményzés végett, mely utóbbiak azt pártolták is, de időközben a viszonyok megváltoztak. A moldvai események, tudva lévén hogy azokban magyar kéz játszik, II. János figyelmét is felköltötték, és oly intézkedéseket vontak magok után Erdélyben, melyek a meglepetésre épített tervet kivihetetlenné tették, annyival inkább, mert a Ballassa Menyhért elpártolása folytán Jánostól, mely, a Forgách javaslata előtt már, tudta nélkül, titkon elő

volt készítve, most bekövetkezvén, magyar és erdélyi földön megindultak a hadviselések, mikbe majdan a török is beavatkozott. Másfelül Basilicus is, erőszakos módon vivén reformátori működéseit Moldvában, végre megbukott (1563. nov.); s így Forgách nagyszerű, s a köz hazára nézve kétségtelenül kívánatos célzatai dugába dőltek²²⁾.

IX. Ez években Forgáchot többnyire a király inellett találjuk, Bécsben és Prágában, őt tanácsossal is, kölcsönrel is támogatva²³⁾. 1563-ban sept. 20. jelen volt Maximilián ifjabb királynak cseh királylyá koro-

²²⁾ A moldvai háborút *Forgách* a 217—227. 11. beszéli el. Az Erdély visszakapcsolása iránti tervét, Erdélyben írván munkáját, természetesen elhallgatja. Először *gr. Kemény József* hozta azt világosságra (Új M. Muz. 1854. II, 194—212; innen adtuk munkáiban *Váriák* I. sz.). Annak nincs ugyan keleté, de nem kétkedhetni, hogy az 1561. dec. másod felében készült, mert Ferdinánd levele Miksa fiához csak 1561. dec. 29. kelt. Tehát a szucsvai diadal nem *ezen* terv eredménye volt, mint *Kővári* akarja (Erd. Tört. III. 168), hanem annak előzménye, melyet kétségtelenül bevárt Forgách, mielőtt tervét Ferdinánd elibe terjesztette. — *Kooári* szerint Forgách indoka volt volna „hogy székét (a váradit) kezére kaphassa.“ Nagy merény kis cél végett. Oly nehéznek tetszheték-e a fiatal Forgáchnak megyét kapni, hogy ily nagy és kétes tervhez folyamodjék? S oly hihetetlen-e feltenni, hogy Magyarország épségének és Moldva fölötti fenhatóságának helyreállítása lebegett a buzgó hazafi előtt? S ha személyes jutalom is kellé, csak az egy Várad lehete-e az? mely nélkül tehát Forgách ez actiót nem tervezi?

²³⁾ Mint azt Nádasdihoz írt levelei (münk. 546. sk. 11.), a nemzeti múzeumban őrzött nyugtatóványai, s egy 2000 frt. előlegezéséről. szóló kamarai okmány bizonyítják.

náztatásán Prágában; utóbb Ferdinánddal a pozsonyi országgyűlésen, mely Forgáchot a 60. törvénycikk 2. §-a által az austriai határok igazítására kirendelt bizottság elnökéül rendelte. Ugyanezen országgyűlés alatt Draskovich zágrábi, ennek helyébe Dudics pécsi püspökké nevezetvén, a Draskovich által bírt *pozsonyi prépostság* novemb. 1. Forgáchnak adományoztatott²⁴⁾. Ez volt fejedelmének utolsó kedvezése. 1564 július 25-kén t. i. Ferdinánd meghalt. Az utolsó dicsőítő szolgálatot neki, az udvar megbízásából, Forgách tette, midőn a következő évi aug. 7-dikén Bécsben szent István egyházában tartott gyászünnepe a császár, az uralkodó család, a római birodalom s valamennyi országai képviselőinek jelenlétében a magasztaló beszédet ő mondotta. „Miserationem et ploratus omnibus eliciebant silentium vastum . . . oratio ad luctum versa:

²⁴⁾ „Hoc anno (1563) die 1. nov. confert ei Ferdinandus Praeposituram Poseniensem, ad honorem — *ut literae collationis habent* (melyeket tehát *Pray* ismert) — beatorum Saluatoris et Martini, fundatam.“ Hier. II. 188. 1. — V. ö. (*A. Pogány*) Praepositura et Praepositi S. Martini, alias SS. Saluatoris- de Posonio, Pos. 1848. a 49. lapon. Könyvemben írja tehát *Mocsáry*, az id. h. 137: „visszajövéen Páduából, azonnal elnyerte a pozsonyi káptalan prépostságát, s azon feljül ama gazdag Pornó nevezetű apátúrságot is.“ Pornót, mint láttuk, 1557 után kapta; mely nem is volt oly gazdag, a pápa saját szavai szerint: „cuius fructus, redditus et proventus centum ducatorum auri de camera, secundum communem aestimationalem valorem annum, ut accepimus, non excedunt“ (Függelék II. sz. alatt). *Gánóczy* viszont 1565-re teszi, szinte hibásan, id. h. 121. 1. *PethS Gergely* Krónikájára hivatkozva, *Spangáré* helyett (ennél 279. 1.).

quae cuncta superabat popularitas illa et dementia boni principis, tacitis animis desiderata“ írja maga a XV. könyvben (a 289. L). Melegséggel magasztala a fejedelemnek magán erényeit: kegyességét s tiszteletes életét, szent erkölceit, igazságszeretetét, vallásosságát, önmérsékletét, engesztelékenységét, békítő hajlamait, hozzá-férhetőségét és bőkezűségét, valamint eszét, tanultságát s ernyedetlen munkásságát.' Neki köszöni, ú. m. Magyarország, amit megtartott, de megvallja — mit beszédében nem említhetett, Történelmében — hogy okossága dacára kelletlenül inkább volt tanácsosai befolyásának alávetve, s hogy — mi pedig a királyok fő ~díszje — sem személyesen nem harcolt, sem szerencsés a háborúk viselésében nem volt. A történetíró megillette a teljes őszinteség: a szónok, hálás szívének kifakadásai közt, a siratottban csak azt látja, mit benne szeretett, tisztelt, — elvesztett. S Ferdinándal Forgách jó csillaga csakugyan leáldozott²⁵).

X. Maximilián mellett is megtartotta Forgách állását, s nem volt ezentúl sem a király tanácsának nálánál függetlenebb, őszintébb tagja. Bár oly hatá-

²⁵) A beszéd hivatalos (de nem hibátlan) kiadásának címe ez: *Oratio in funere Augustiss. Potentiss. Feliciss. Pacifici, Pientiss. Imp. Ferdinandi I. habita a Keverendiss. Francisco Forgacz, Episcopo Varadien: Praeposito Posenien: S. Caes. M. Consiliario, etc. Septima Augusti, 1565. in Teraplo D. Stephani. Viennae Austriae excudebat Michael Zimmerman. Anno M. D. LXV. 4r. 35 l.* (ebből adatott az munkái 525. sk. 11.) Újra Francfordiae 1566, s ismét Schardiusnál: *Historicum Opus*, Basil. 1574. fol. I. köt., valamint Lünignél: *Orationes Proc. Eur. Lips. 1713. az I. kötetben.*

sos is, mint Ferdinánd alatt! Bekövetkezett t. i. Szulimán utolsó hadjárata, 1566 nyarán; Maximilián egy hatalmas sereg élén Ovárnál táborozott. Magyar tanácsosai közül mellette az öreg Oláh érsek és a mi Forgáchunk, Bátori András az országbíró, Mérei Mihály a nádori helytartó, és Tahy Ferenc főlovászmester. A beteges agg Batthyány Ferenc levélben javasolta, állapodnék meg a király Ovárral, s az időtől várna tanácsot. Forgách sebes előtörést sürgetett Esztergám ellen, s annak ostromlását: ez által a fenyegetett Gyula és Szigettől, vagy legalább azok egyikétől, el fog vonatni az ellenség, s ha a király ütközetet nem akarna adni, biztos a visszavonulás, miután az ellenség két anynyi távolatra van Óvártól a királynál: így húzható lesz a háború, s kijátszható az ellenség. Sőt ha a török kitűzött céljától el nem vonatnék is: Esztergám kétségtelenfii elesik, s e győzödelem és dicsőség felérend Szulimánéval, melyet ez oda lenne vívhat ki. Tahy, a tapasztalt hadi ember, támogatta a püspök tanácsát. De a többinek, mint Forgách írja: „az, mi kétes helyzetekben a legkárosabb, a közép út^a tetszett. Győr alá javasiák vinni a sereget, hol nem vala ellenség, s ott a körülményektől várni, mit kelljen tenni. Hatod napra a sereg ott is volt. S míg Kerecsényi Gyulán hadakért esengett; míg Zrínyi Szigetben, hiába várva segélyt, a lehetetlent művelte, s végre elesett, hírmondót is alig hagyva; míg a törökök Somogyot, Szálát, Vast, sőt egész Dunántúlt pusztították, rendre elszedték a várakat, s a nagyvezér vagy nyolcvan ezer rabot hurcolt ki a hazából: addig a nagy sereg apró

osztályokban itt-ott haszontalan sőt káros szerencsepróbákkal fecsérlette a drága időt és vért, s midőn Zrínyi feje selyembe takarva a győri táborba érkezett, szépen eloszlott, siker és becsület nélkül. De elébb még egy szomorú epizódnak tanúja és részese volt, melyben Forgáchnak mentő szerep jutott. Győrben t. i., közel a rábai kapuhoz, tűz támadt, az iszonyú szél rögtön lángba borította az egész várost: a tábort aggodalom szállotta meg, nehogy az a sátrakba is bekapjon; és csakugyan fellobbant a tábor is: mindenütt veszedelem, s a végtelen zavart az ellenség közeledtét hirdető ál hír még nevelte. A lángtenger közepett mindenki csak magáról gondoskodik: az egy Forgách intézkedik, dolgozik, itt vizet hordat a Dunából és olt, ott letépeti a sátrakat, s határt vet a tábor tüzének²⁶). XI. Ferdinándban több vala a jóakarát s a szorgalom, mint az átható elme és bátor tetterő: de akik ismerék, szerették. Maximiliánban erősebb akarat, és, sokat élvén a hazában, öntapasztalásból merített ismerete a nemzetnek: hozzá tehát fényes reményeket kötött vala a magyar. Annál keserűbb lett a csalódás. Erélyes nem az ellenség megrontásában, hanem a nemzet szabadságai elnyomásában; engedékeny a hadi kapitányok garázdálkodásai elnézésében, kik az ország népét sanyargatták: a legnagyobb sereg élén pedig, mely idejéig a török ellen felállított, bátorság nélküli és tétlen. A nemzet szenvedései csakhamar tetőzni látszanak. Forgách lelke elborult. A hazafi

²⁶) L. *Forgách*, 327-344. 11.

sérelmeihez, a tanácsos sikertelen fáradozásai járultak: hiszen láttuk csak az imént is, mint lett semmivé a nagy hadjárat, mely, ha tanácsa követtetik, bizony más eredménye leendett. Úgy látszik a köz ínség közepett anyagi állása is hanyatlásnak indult. „*De me nihil scribo* — írja 1566. dec. 2. Bornemisza Pálnak — *qui etiamsi statum praesentem deplorem, sed müerabilius est, quod nec dandi, nec accipiendi modus ullus est relictus.*“²⁷⁾ Pornói sáfárja meghalván, apátságába ment dolgait elrendezni, s ha Istvánfinak hihetünk, úgy látszik most vetette azt nővére férjénél, Gyulai Lászlónál, zálogba²⁸⁾, *el lévén már most határozva Magyarországot elhagyni*, hol többé nem tehet semmit. Nem titkolta. A püspöki kar „tanácsból“ írt levélben igyekezett őt szándékáról levenni; egri püspöke Verancsics — mert Forgách még mind az egri káptalan örkanonoka is volt — 1567. külön levélben engesztelte, nyugtatta, *kérte, ne húzzon ujjat a császárral*: a fejedelmek sem tehetnek mindig úgy, ahogy akarnának stb.²⁹⁾ Jött az

²⁷⁾ L. munkáiban a Levelek közt, az 549. lapon.

²⁸⁾ Id. h. 314. b. 1.

²⁹⁾ „*De sua autem re, quod his possim adicere, aliud nunc non habeo, quam quod communes literae nostri consilii ad Reverendissimam Dominationem Vestram perferent. Rogo, cogitet adhuc de sententia commutanda, donec res haeret in initiis, neque cum tanto Caesaré dimicet animi sui passionibus; cum consultum sit vei experimentis antiquissimis facilius a principibus obtineri solere honorem, ornamentorumque incrementa aequanimitate et patientia, quam pro cuiusque viri etiam maximam arbitratu extorqueri, necessitate eis opposita. Nam et ipsi, ut reliqui*

1567. évi amaz oktalan felföldi háború János Zsigmond és a törökkel, mely Forgách Simon tanácsa ellenére jött létre; s ismét annyi veszteséggel járt várak- és népekben. „Ioannes ergo victor domum revertitur; sed Caesar amissa ampla ditioe, novem atque decem castellis, oppidis atque arcibus aut excisis, aut captis; tot millibus partim captis, partim trucidatis; proventu, quem maximum ex mineris auri et argenti speraverat, privatus; evastata denique omni Superiore Vngaria!“³⁰⁾ Jött a júniusi országgyűlés is, a király német megnyitó beszédével s az ország nem orvosolt panaszaival: Forgách még nem tette a végső lépést. Oct. 21-kén (mint Katona határozottan állítja Gánóczy ellenében) meghal Gregoriánéi Pál, a győri püspök. Forgách tíz év óta a magyar király legbuzgóbb tanácsosa és procancellárja, kinek püspöksége eddig pusztá cím vala, s ki előtt, hogy az valaha több legyen, még a lehetőséget is elzárták azok, mik a tordai gyűlésen Erdélyben történtek³¹⁾: óhajtotta,

mortales, non semper possunt quae volunt, celeriusque in eos effundunt beneficia, a quibus prudentius eorum possibilitas expenditur et sustinetur.“ *Praynál*, Annales, V. p. 8, 9.

³⁰⁾ L. Forgách munkái 370. lapján.

³¹⁾ A tordai gyűlés törvénye így szól: „Végezetre, miért-hogy az Úristen, jóvoltából, az evangéliumnak világosságát az Ő Felsége birodalmába mindenütt elterjesztette, és kívánja hogy a hamis tudomány és tévelygések az anyaszentegyházból kiirtassanak: egyenlő akarattal végeztetett, hogy aféle renden való egyházi személyek, kik a pápai tudományhoz és emberi szerzésekhez ragaszkodtanak, és ebből kitérni nem akarnak, az Ő Fel-

sőt méltán várhatta, hogy eddigi hű fáradozásai tekintetéből e püspöki széket megnyerje. De Maximiliánnak tetszett ezt az egyetlen még ép magyar megyét egy haszontalan külföldre, a velencei eredetű Delpini Zakariás bíbornokra ruházni, ki, bár botrányos élete miatt IV. Pál pápa által elüzetett, Istvánfi szerint Medicisi Cosmus florenci herceg kérései s ajándékai folytán azt a császárnál kedvesebb Forgách elől elnyerte ³²⁾. Sokkal hihetőbb a Forgách által eléadott ok: e szerint a cardinális a hitéről gyanús Maximiliánnak, római királylyá választatásakor nagy szolgálatokat tett, mellette dolgozván az egyházi választó-fejedelmeknél ³³⁾; s ki tudja, nem volt-e már akkor a legközelebb megüresülendő magyar püspökség a velencésnek ígérve? Lehet, hogy mind a két ok összehatott. Ekép a kedvetlenség eddigi okaihoz most a személyes mellőztetés fájdalma is járult: Forgách ürömpohara megtölt. *Lemondott, s a kiköltözésig engedelmet kért.*

sége birodalmából minden néven kiigaztassanak. A váradi káptalannak Ő Felsége e jövődő virágvasárnapját rendelte, hol, akik megtérnek, házokba, szollójökbe, marháj okba, jószágoktól megválva, kiket Ő Felsége magának akar megtartani, békességbe maradhatnak; ha pedig az isten ígését nem akarják venni, személyekbe, marhájokkal egyetembe, valahová akarják, szabadosan elbocsáttassanak.¹¹

³²⁾ „ . . . quam quod Episcopatum Iauriensem, quem ipse post obitum Pauli Gregoriancii vehementer expetebat, *Caesar, quamvis in eum (Forgacium) propemior, tamen Cosmi Florentiae Ducis precibus muneribusque expugnatw, Zachariae Delphino Cardinali contulisset*“: id. h. 314. b. 1.

³³⁾ *L. Forgách*, 301—2. 11.

A király, bár kelletlenül, elfogadta a lemondást, megadta a kiköltözési engedélyt³⁴⁾: nehezen, bár hallgatólag, tűrve Forgách eltávozását, de, mint látszik, nem reménye nélkül a mindennek felett hasznos férfiú visszatérésének; mert közel¹ esztendeig betöltetlenül hagyta a váradi címet³⁵⁾, és Forgách fizetését is csak felfüggesztette, nem törölte ki a pozsonyi kamaránál; sőt a már Olaszországban levőt magához is hívta³⁶⁾, kétségtelenül, hogy őt visszatérésre bírja. Forgách

³⁴⁾ „ . . . quod et Imperatorem Maximilianum, *accepta prium ab Ipso gratiosa venia*, atque insuper dignitates, proventus atque emolumenta, quae habuisset, quaeque sperasset, simul cum omni patrimonio relinquere, ab exterisque nationibus (olasz földről) ad nos venire non dubitasset.“ II. János levele *Mo-csáynál*, id. h. 157. 1. — Világoson 1568-ra teszi Erdélybe jöttét Bethlen Farkas Hist. II. köt. 179. 1.

³⁵⁾ Utódját Radetius Istvánt először 1568. aug. 17. találjuk „Electus Varadiensis“-nek írva. L. *Katona* XXV. k. 52. lap.

³⁶⁾ „Credo propterea, mond *Pray* a Hier. id. h. 189. 1., *quod spes non esset nulla*, ut Forgáchius, deserto Transylvano, ad Eegem rediret, quam sequente etiam anno de se videbatur praebuisse, cum stipendium consuetum (nem tanácsosi díja volt-e ez?) a camera peteret, ut Maximiliani R. literae ad hanc datae testantur: „Maximilianus etc. Quod quaeritis literis vestris XII. Ianuarii ad nos datis: an soluendum sit Salarium Episcopo olim Varadiensis Francisco Forgách, nec ne: cum extra Regnum sit constitutus, benigne vobis significamus, nos ipsum ad certum diem huc advocasse, qui ubi advenerit, et de Salarío, et aliis rebus statuemus. Interea nihil servitori ipsius numerate, sed ubi institerit rursum, date (?) etc. Viennae, 6 die Febr. 1568.“

állandó maradt. — Egyébiránt mikor hagyta el Forgách Magyarországot, pontosan meg nem határozhatom. Az ez évi országgyűlés, melyen kétségtelenül jelen volt, 26. törvénycikkelyében a helytartói felebező törvényszék bírái közzé sorozza még, bár, mi feltűnő, nem püspöknek, hanem csak pozsonyi prépostnak nevezve ötöt³⁷⁾. Gregoriánéi is csak ez évi october 21. halván meg, — mint mondatott — az országgyűlés után is Forgáchnak csak *a bekövetkezett téli hónapokban* történhetett lemondása s elutazása; de annyi bizonyos a császár leveléből, hogy 1568. febr. 6. már az országon kívül volt³⁶⁾. Olaszországból Ragúzába ment, s úgy látszik innen ajánlotta szolgálatait János Zsigmondnak, kihez aztán Szerbián, Belgrádon és Temesváron át utazott. Nem sokára követte őt süve Gyulafi László is, Istvánfi szerint áltálára bíratta, miután a zálogban tartott pornói apátsági birtok nála nem hagyatott, mi természetes következése volt annak, hogy Forgách az apátságról lemondott (ha lemondott, mert szükséges ez nem volt), s másért azért, hogy egy általa elfogott gazdag török rab tőle elvétel³⁸⁾.

³⁷⁾ „Quod autem Maiestatis Suae benigna voluntas est, ut Doraini Praelati et Barones, qui iudiciis intersint, expresse nominati, Articulis huius conventus inserantur: §. 1. . . §. 2. In appellationibus verő penes Dominum Locumtenentera adsint: Dominus Iudex Curiae, Dom. Episcopus Transylvaniensis et *Dominw Franciscus Forgách Praepositus Posoniensis*, Dom. Michael de Mére. „ stb. 1567: 26.

³⁸⁾ *Horányi* szerint azért ment volna Gyulafi Erdélybe, nehogy erdélyi nagy jószágaitól, a távollét ürügye alatt, a fejedelem által elejtessék: de akkor Gyulafinak rég Erdélybe kellett

XII. Forgách elmenetele roppant hatást idézett elé az országban. Az emberséges, szelíd gondolkodású Verancsics fájdalmat érzett a jeles férfiú elmente fellett, s némi reménnyel volt, hogy még visszatér; de ő is elpártolásnak vette³⁹⁾, mi csak lemondás, visszavonulás, lak- és hivatalcsere volt. Félre értették. Forgáchnak nem volt szándéka János Zsigmond *mellett* Maximilián *ellen* működni, s nem is működött soha. Sokkal szigorúbb vala politikai hitvallása, és sokkal mélyebb megvetéssel viseltetett a pártot - cserélők iránt⁴⁰⁾, mint hogy maga azt cserélt volna. Azonban

volna szakadnia; másfélül nincs nyoma, hogy e dunántúli család Erdélyben bírt volna, még pedig, mint Horányi mondja: quae amplissima in Dacia possidebat. Valóban Gyulafit, a fej érvári, lippai, hegyesei, győri hőst képesnek tarthatjuk, hogy ugyanazon tekintetek által kedvetlenítették el, melyek által Forgách. Mely kedves vala pedig János Zsigmond előtt a híres hősnak hozzá csatlakozása, bizonyítja hogy az 1569. márt. 19. kelt adománylevél által Szilágycseh várát kapta a hozzá tartozó huszonnégy faluval örök birtokul (*Kővári* id. h. III. k. 193. l. a Kemény Apparátus Diploma ticusára támaszkodva).

³⁹⁾ 1568-ban így ír Draskovich Györgyhöz: „Noster quaque Franciscus Forgachius certo ad Transylvanum transiit: quae spe, nescio: nota tamen tali, quae parum certe illustrabitur. Sed de eo ulteriora expectemus, postquam dubium nobis patefecit de discessu suo a fide Caesaris. Similes enim mutationes status nequeunt subito venire hominibus ex sententia. Et interim saepenumero subrepat nequidquam poenitudo, nota etiam inflicta fronti, et minora nacti, quam sibi vana cupiditate promiserant.“
(*Pray*, Ann. id. h. 9. l.)

⁴⁰⁾ így ahol Martinuzzi Györgyről, Várdai Pálról, Balassa Menyhérről stb stb hallatja ítéleteit.

nem csoda ha így fogatott fel lépése oly időben, hol a pártcsere mindennapi dolog volt, és midőn épen Bocskai György, Dobó István, Balassa János valóban át-pártoltak. Ezek tette összeesküvés volt, s forradalmat vett célba. A király hívei Forgáchot egy sorba helyezték a hűtelennel⁴¹⁾, igazságtalanul. Maximilián nem fogta volna utóbb levéllel felkeresni Forgáchot, s

41) Jellemzők e tekintetben *Kokavai Bereck* egykorú nap-tárjegyzetei: „A. 1569. die 6. Ian. Caesar Maximilianus II. conscripserat comitia, quae Hungari Kákos vocant, evocans Posonium Proceres, et utriusque ordinis homines antesignanos et praesides; sed pauci paruerunt, nonnulli defectionem moliti sunt, aliquot etiam defecerunt ad Wajwodam Transylvaniae, ut Episcopum Forgách, Magnificus Gyulafi, Kamuti Balázs arcis Ölnöd praefectus etc: *quaeperfidia non érit impunis*“ —Ismét: 1569. mense Augusti: . . . Novissime cum Octava finiretur, Caesar/stipatus exercitu, *gravissimam accusationem adversus Gyulafi, Episcopum Forgách, Blasium Kamuthy, Bocskai et alios, qui ad Regulum Transylvaniae defecerunt, instituit, commemorans beneficia in eos collata, coepitque conqueri de proditione Ioannis Balassa et Stephani Dobó, proferens eorum chirographa et sigilla, quos et captivos detinuit. Captivitas nefariorum proditorum praebuit occasionem congressum Regnicolarum transferre e Posonio Tyrnaviam.*“ (*Briccii Kokavini Fasti Hungarici*, a Forgách Históriaja Kéler Godofrédféle codexe mellett, a m. nemz. múzeum könyvtárában). Nem szükség megemlítenem, hogy Forgáchnak semmi köze az 1568-ki összeesküvőkhöz; s hogy a király non instituit gravissimam accusationem contra Episcopum Forgách,-sőt hallgatva nyögte el Forgáchnak saját engedelmével történt eltávozását, de nem megvetéssel, mint a királynál is királyibb *Istvánfi* jegyzi meg: „quae flagitia Caesar tanto silentio transmisit, ut contumaci animo *sprevisse* existimaretur. *Id. h.*

neki ügyét, a Békés Gáspár ügyét Erdélyben, ajánlani. De rajtamaradt a folt, mert az ily dolgokban óvakodva használandó Istvánfi megírta, hogy per superbiam et stolidae ambitionis vanitatem a *Caesare ad Iohannem Sigismundum descvrit* . . . non alia *transfugii* causa stb. A jó Istvánfi nem tudta hogy Győrnek megtagadása csak a végső, az alkalmi, ok volt. Az „átpártolás“ műszó meghonosodott történelmünkben egész Horváth Mihályig; bár vannak, kik, mint Timon⁴²⁾, s az ezt leíró Spangár⁴³⁾, az „átmenetel“ szelídebb szavával élnek. A Forgách lépése elhibázott lehetett, de semmi tekintetben becstelen nem volt. Csak a múlt században találkoztak védői: Gánóczy és Horányi. Fájt, úgy mond amaz, hogy váradi káptalana elpusztított; fájt hogy papjain, siralmas állapotjokban, míg Maximiliánt követi, nem segíthet; másfélül bizott magához, tudományához, a köz ügyek vitelében szerzett szerencsés könnyűségéhez, hogy sikerülni fog az

⁴²⁾ „Hoc anno (1567) Franciscus Forgachius, orator disertus et historicus non vulgáris, ambitione quadam atque invidia (!) incitatus, abdicato Varadiensi Episcopatu, cuius titulum inane ac vacuum multis annis gesserat, a Caesare ad partes Vajvodae *transiit* Timon Epitome, 3. kiad. 209. 1.

⁴³⁾ Nem Pethő Gergely, kit az életírók idéznek, kinél egy hang sincs e dologról. *Spangár* ír Forgáchról, Krónikája 283. lapján, még pedig Timon után így: „Forgách Ferenc derék orátor és historikus, csak neve szerint nagyváradi püspök, mivelhogy a nagy győri püspökséget, kit igen kíván vala, el nem nyerheté ... a császártól *elhajol*, és elhagyván a váradi püspökséget (azaz lemondván a címről), az erdélyi vajdához *inegyen*.“

erdélyi fejedelem kemény szívét eleinte saját részére megnyerni, aztán ékesszólása és tanácsaival a káptalan; majd a katolikus isteni tisztelet visszaállítására, sőt végre püspöksége jogai és javadalmai visszaadására is bírni. De végre, folytatja, igyekevei sikerétlenségét tapasztalván, s a királyhoz visszatérni „nem mervén“, Olaszországba távozott⁴⁴). Horányi Gánóczyval tagadja, hogy a győri dolog bírta Forgáchot az elmenetelre: miért nem ment el mindjárt Gregoriánéi halála után? — pedig akkor ment, mint láttuk; — s ha a császár ügyének akadályt akara vetni, miért várta be, míg Verancsics megkötötte a nyolc éves békét a törökkel? — de állítja-e valaki, hogy azt akarta?—Láttuk hogy a győri dolog csak alkalmi ok volt. — S itt, nevezetes plágiummal, Gánóczy védelmét adja Horányi a magáéként („hanc igitur esse *ad-firmo* transitus causam“) szinte szóról szóra; s hozzá adja: mely szép dolog tűrni a megelőztetést, a szerencsétlenséget stb. Csakhogy ez igazságokat könnyű szép velősmondatokba foglalni, mikor bajunk nincs. Forgách áldozata lett tűrni nem tudó érzékeny lelkének, de. hűtelen öt-mellőzött urához nem. Mentségre tehát nem szorul; annál méltóbb részvételünkre.

XIII. János Zsigmond udvarában Forgách *tanácsúri* méltóságot viselt⁴⁵), s a fejedelem által 1569.

⁴⁴) Episcopi Varad. II. 134. 1.

⁴⁵) 1570-ben is (a 34. és 46. jegyzésekben idézett levélben) így nevezi ot a fejedelem: „per Magnificum Franciscum Forgách de Ghymes *Consiliarium nostrum nobis sincere dilectum*,“

február 17-kén a kolosmonostori eltörölt apátság secularisált birtokai közül hat faluval megadómányoztatott „a maga és örökösei részére“⁴⁶⁾. Ennek dacára, úgy látszik, nem jól érezte magát az „ariánus“ fejedelem mellett, kiben bizony nem sok királyi tulajdont találhata, s ki viszont őt, a katolikus főpapot, bizonyosan nem rokonszenvből, hanem csak neve fényéért s elébbi magas állásaért Európa első udvaránál, látta szívesen a magáéba átjöni⁴⁷⁾. Még kevésbé lehetett Forgáchnak ínyére a kis király környezete, melyben, bármit mond Szilágyi Sándor, az egy Báthori Istvánon kívül, tiszteletét más nem igen bírhatta. Megbánás lephette meg Forgáchot, s tán nem tévedek, ha az egészségi ürügy alatt 1569-ben Olaszországba

nem cancellárnak, amivé biograpkusai csinálják. A cancellár Csáki Mihály volt. Hibáz tehát *Istvánfi* a Forgách Életében, s mind akik őt követik, midőn cancellárrá teszik.

⁴⁶⁾ Az oklevél gr. Kemény József Apparátus Diplomaticusában (1. *Kővári* Erdély Tört. III. 193. 1.). Erre vonatkoznak János 1570. máj. 2. kelt levelének különösen e szavai: „ . . . nos Castellum seu Curiam Abbatialem Colos-Monostor vocatam, in Comitattí Colosiensi existentem, medio aliarum literarum nostrarum privilegialiter emanataram, simul cum universis eius pertinentiis, proventibus, atque emolumentis, quocumque nomine vocitentur, ad idem et eandem spectantibus, manibus nostris Eegiis, sibi haeredibusque suis dedissemus atque contulissimus. In cuius et quorum pacifico usu, dominio, *ultra unius anni evolutionem* stetisset, et nunc quoque existeret.“ L. munkái *Függelékében* IV. sz. alatt.

⁴⁷⁾ Ezeket olvasom ki *Istvánfi* azon helyéből (Forgách Életében) hogy F. „non satis gratum se illi praebuit.“

tett útnak egészen más okát gyanítom. Delpini bíbornok t. i. annyira magára vonta a magyarok köz megvetését, a Rendek oly hangosan követelték eltávolítását a királytól, hogy Forgáchban talán remény éledezett, miszerint, ha a Bécsben gyűlölt udvart elhagyja, az óhajtott széket még elérheti. A Pozsonyban összegyűlt országos Rendek csakugyan megalkották a 35. törvénycikket, mely Delpini elküldetését decretálja, még pedig mielőbb: „nehogy kénytelenek legyenek a bíbornok úrtól a dézmákat megvonni;“ s a velencés, nem várva be a pert, ment. De most a király maradt következetes, mint az előtt Forgách, s a győri püspökséget nem töltötte be. Forgách visszatért Gyulafej érvárra, martiusban 1570.⁴⁸⁾

⁴⁸⁾ *Timon* ez olasz útnak más okát adja: „Cum neque a Dacis se pro dignitate coli, haberique existimaret, concessit in Italiam, ubi etiam ex vita migravit“ (id. h. 209. 1.). Az ok a levegőből van kapva, ez út pedig a harmadik, 1575-ki, olasz úttal összezavarva. — *Gánóczy*, Pethőre (tulajdonkép Spangárra) hivatkozva, szinte így: „Eodem . . . quo ad Transylvanum abiit, anno, relictis patriis laribus (érte erdélyi lakát), in Italiam commigravit, ubi et extremum clausit diem (id. h. 135. 1.). Erdélybe 1568-ban jött; ha ez évben ment volna Olaszországba, János-Zsigmond nem fogta volna neki 1569-ben Kolos-Monostrát adományozni. De nem is maradt ott, hogy ott meghaljon; hanem visszatért, még pedig nem várva be János halálát, mint Horányi, nem tudom honnan, de valótlannul írja: „Interea missis crebro literis Forgáchium ducta sorore propinquus Ladislaus Gyulafi de Transylvaniae vicissitudinibus, procerum studiis, varieque principis valetudine atque ingravescente morbi atrocitate edocere et commonefacere non intermisit. Vnde factum est, ut reditum in sequentem annum (tehát 1571-re) differret. Mox audita

XIV. Ez olasz útról Horányi, nem tudom ki után, beszél, hogy Forgách Velencében múltván, itt a Manuziókkal, Páduában Sigenius Károlylyal s más tudósokkal társalkodott; s innen ismét Ragúzábament. Ragúzai tartózkodása Benessa Péter, mint gyanítom erdélyi consul, házánál, ennek II. Jánoshoz írt leveléből bizonyos, mely szerint Forgách nála olvasván Tubero Lajos melitai apát addig ismeretlen Magyar Históriaját, buzdította őt, hogy küldené meg azt fejedelemnek, mit a választott király kedvét kereső olasz, Forgách által, teljesített is ⁴⁹⁾. A visszatérnek kelle-

Ioannis Sigismundi morte, atque in locum eius, communi procerum consensione, suffecto Stephano Báthorio, rerum gestarum glória clarissimo et dudura sibi cognito, principem salutaturus itinere accelerato in Transylvaniam tetendit.“ S valamivel alább mondja: „Forgáchium in Transylvaniam Anno 1571 mense Iunio ex Itália et Ragusa delatum . . . certum est“ (Forgách Életében). Kiírtam az egész helyet, hogy legyen min bámulnunk, ha azt mondom, miszerint — talán a Gyulafi levelei tartalmán kívül, melyek közlése felette kívánatos vala, ha Horányi ismerte, mert János' utolsó életéve és Erdély akkori politikai történetét fogták befoglalni — minden szava merő koholmány! így áll a mi legtöbb biographusaink történeti lelkiismerete, gondossága, hitelessége! — Én Ragúzából Erdélybe visszatérését 1570 martiusra tettem, mert Benessa levele, melylyel Tubero Commentáriusait a fejedelemnek meghozta, „V. Kai. Mártii A. Salutis MDLXX“ költ; azon 1570. évi május 22. pedig már kiadta II. János azon levelét a kir. dézmák hasznobérlőihez, s különösen Chinády Jánoshoz az iránt, hogy Forgáchot kolosmonostrai birtokaiban ne háborgassák (1. a *Függelék* IV. számát).

⁴⁹⁾ Benessa érdekes levelét 1. a *Függelékben* III. sz. alatt. Ebből tudjuk azt is, hogy Forgách 1569-ben jött Bagúzába.

metlenségei lehettek kolosmonostori birtokai miatt, amiért János, május 22. kiadta tanácsosa érdekében a kir. déztribérlőkhöz szóló rendeletét, melyben Forgáchnak azokban háborgattatását tiltja⁵⁰⁾. Jelen volt Forgách a nagy tanácsban ez évi (1570) szeptember közepén, midőn Békés Gáspár a Maximiliánnal Speyerben közösen megállapított békepontokat elhozván, II. János azokat cancellárja Csáki Mihály által inkább elfogadás, mint tanácskozás alá vétel végett előterjesztette főembereinek. A tizennyolc úr közül tizenhat, minden bele-ereszkedés nélkül, megesküdt a szerződésre: Báthori István csak Szatmár visszanyerésének feltétele alatt, Forgách viszont „amennyiben e kötés a magyar birodalomra és nemzetre üdvös, s a hazai törvények szerint igazságos“⁵¹⁾. Midőn aztán Békés Gáspár a ratificált kötéssel 1571-ki január végén Prágába Maximiliánhoz visszatért, ez azonnal kiállította a nemesek részére a megyékhez, a főurak számára személyenként, a kikötött „biztosító leveleket“, melyek szerint t. i. senki általa és utódai által az erdélyi fejedelemnek tett hű szolgálatokért akár birtokaiban, akár személyében háborgattatni nem fog, s ily biztosító levél adatott Forgáchnak is (Prága, január 31. 1571.⁵²⁾); martius 29. pedig, miután János Zsigmondnak martius 13-kán közbejött halála Prágában megtudatott, a császár legott martius 29. levelet intézett

⁵⁰⁾ E levelet munkái *Függelékében* I. IV. sz. alatt.

⁵¹⁾ L. *Forgáchot* magát a 447. lapon.

⁵²⁾ L. a *Függelékben* V. sz. alatt.

Forgáchhoz, melyben felszólítja őt, hogy, miután az elhunyt fejedelem az ő (Forgách) tanácsával is élt, s ez a kötést esküvel is elismerte, lenne maga is munkás a, tartomány nyugalomban maradásában, s hitelt adva mindenben Békés Gáspárnak, mit ez vele a császár nevében közölni fog, tenné azt, mit a császár iránt fennálló hite javasland, pártolván azt úgy, miszerint különös buzgóságát s őszinte hűségét a császárhoz, ez ízben különösen tanúsítsa. Egy *elpártolthoz* írni így, derogál vala egy császárnak⁶³).

XV. De Maximilián lehetetlenséget követelt; mert nem mást kívánt vala, mint hogy Békést —kinek ügye az első perctől fogva vesztett ügy volt — vajdaságra segítse. Forgách ezt nem akarhatta, de akarva sem teljesíthette volna. — Ettől kezdve tehát hazatérésének lehetősége is megszűnt. Május 25-kén az ország Báthori Istvánt választotta fejedelmévé, kivel Forgách nem csak vérrokon s egy vallású, hanem Já-

⁵³) „Qui — (Békés) — latam satis de pluribus rebus acceperit a nobis Instructionem, iniunximus űli, ut tecum quoque nonnulla agere, et nostro nomine tibi referre debeat. Quare Fidelitatem tuam clementer requirimus et hortamur, ut iis, quae nostro nomine tibi retulerit, fidem indubiam praestare, eisdemque ita te accommodare velis, *sicuti de te pláne confidimus, et datae nobis fidei quoque tuae vinculum tibi haud dubie suadebit*“... És: „ut in iis omnibus apud Regnicolas bono et optato fine perficiendis, opera consilio et promotione tua ipsi Gasparo Békés, et ceteris, quibus hoc idein negotium coramendavimus, ita assistere velis, *ut singulare tuum erga nos stúdiium et sinceram fidem vei hac potissimum vice demonstrés.*“ Az egész levelet l. a Forgách munkái *Függelékében*, VI. sz. alatt.

életében is mindig összetartó levén, nem csoda, hogy szívesen maradt, és hogy az új fejedelem sem késett őt a Békéshez szító Csáki Mihály helyébe *cancellárrá* emelni⁵⁴). Mint ilyené áll már neve az ez évi nov. 9. tartott kolosvári országgyűlés törvénycikkeit⁵⁵), úgy a szász papság részére 1572. júl. 4. költ kiváltságlevél⁵⁶), s az 1573-ki oct. 15. tartott megyeyesi törvénycikkek alatt⁵⁷); 1574. mart. 1-jén pedig Krakóban találjuk, hol Valois Henrik lengyel király koronázatán, kétségtelenül mint *Báihori István követert* voltjelen⁵⁸).

XVI. Úgy hiszem, nem tévedek azt állító, hogy Erdélyben készíté Forgách *Commentáriusait*, s leginkább cancellársága idejében, mely alatt, mióta Maxi-

⁵⁴) Csáki a Báthori választásában sem vett részt (Hagyási levele Liszti Jánoshoz: *Kemény és Kovács: Erdélyország Történeti Tára* L: „Más nap jó hajnalban egybe gyűlének az gyűlésben, és alig valának együtt, íme minden további vita és szó nélkül kikiálták Báthori István áramot, az Somlyait, főür öreg nemzetet, vajdának; *de Csáki uramot ez nap nem láthattuk*“ 109. l.). — *Kővári Erdély Történelme*, IV. 15. L septemb. Csákit *volt* cancellárnak nevezi. A novemberi gyűlésben pedig, 16. l., „a pártos Csákit, mint az interregnum alatti kormányzót, számolásra szólíták fel.“ Nem lehetséges, hogy Báthori csak egy percig is élt volna szolgálatával. — Egyébiránt Csáki a következő 1572. évi áprilben meg is halt (*Bethlen* II. 256.).

⁵⁵) *Kővári* az id. h. 16. l.

⁵⁶) L. *Háner* Scriptt. I. 171.

⁵⁷) L. azokat *Kemény és Kovács* Erd. Tört. Tára I. kötetének 131-134. 11.

⁵⁸) Bátyjához Simonhoz Krakóban, mart. 1. kelt levelét l. mnnkái 546. lapján.

milián udvarát elhagyta, leginkább élvezhetett külső, és sorsa tisztában levén, végre lelki nyugalmat is. A terv régibb volt. Már midőn Brutus János Mihály né-mely kiadások eszközlése végett 1563-ban Velencében múltatott, hívta meg őt Forgách magához, már akkor szándékozván kora történeteit megírni, s Brutus tudós társalkodásán kívül classicai tolla segedelmét is igénybe venni. Forgách feltételei fényesek voltak, de Brutus vagy nem bízik vala egy magán úr állandóságában, vagy nem határozhatta el magát a szép francia várost, mely akkor állandó lakhelye volt, Lyont, Pozsonynyal felcserélni. Az alkudozásnak tehát nem lett eredménye⁵⁹⁾. Azonban nem kétkedhetni, hogy Forgách rég jegyzett, gyűjtögetett e célra; hogy pedig különösen 1566 végén komolyan hozzá kívánt már látni a munkához, dec. 2. Bornemisza püspökhöz intézett levele mutatja, melyben kéri hogy kortörténeti feljegyzéseit, mily ékkel, úgymond, bőségben bír, vele a titoktartás pecsété alatt közölni ne terhelhetnék⁶⁰⁾. De az íráshoz, mint Gánóczy véli, e kedélyére oly leverőleg ható időben bizonyosan nem fogott még⁶¹⁾. A közelebbi években t. i. bekövetkezett lemondása s Magyarországból eltávozása, majd új pályája Erdély-

⁵⁹⁾ L. alább Brutus Életét (a VIII. fejezetben). — S így nincs igaza Praynak, midőn (Ann. V. 9.) azt véli, hogy Tubero munkájával megismerkedése (Ragúzában 1509) bírta őt kora történetének megírására.

⁶⁰⁾ L. a levelet munkái 544, 5. 11.

⁶¹⁾ Id. h. 127. 1.

ben, 1569-ben olasz és dalmát útja, 1570-ben második tartózkodása Jánosnál, ennek haláláig: mely idők, mint azokat jellemeztük, szinte nem nyújtottak elég lelki nyugalmat ily műhöz. Ellenben, amint a Maximilián és János közti béke létesült, Forgách ismét Brutushoz fordult, Kovacsóczi által megújítván nyolc év előtti ajánlatát és feltételeit, melyeket az, 1571. april 12. Parisban vévén, örömmel fogadott, és Bécsbe el is jött, de elvétvén Forgách emberét, ki száz arany forint úti pénzzel hiába kereste, kénytelen vala Bázélbe visszatérni, s a dolog újra abba maradt. Forgách most még jobban gondoskodandó Brutusról, őt Báthori István fejedelemnek ajánlotta be, ki őt csakugyan Forgách által (1573. jún. 1.) országos történetírónak meghivatván, Brutus végre 1574. febr. 7. Kolos várra érkezett ⁶²⁾, de már inkább hogy ő vegye hasznát Forgáchnak, mint hogy ez neki. Itt kívánom t. i. kiemelni azon nagy érdemeket, miket Forgách történetünk körül tett. Ő juttatta *Bonfini* öt utolsó kiadatlan könyvét Zsámboki birtokába, ki azokat aztán Bázélben Oporinusnál 1568. először, közzé is tette ⁶³⁾; ő ismerte fel 1569-ben Ragúzában voltakor *Tabero* Lajos

⁶²⁾ Mindezek részletes elbeszélé'sét 1. Brutus idézett Éle-tében a VI. VII. fejezetekben.

⁶³⁾ „Quinque posteriores (Bonfinii libros) nobilissimus ac doctissimus Antistes Varadiensis Franciscus Forgatz ante paucos annos Oporino typographo Basiliensi a Christophoro Trecio prinmm communicatos liberaliter mihi detulit, nec pauca, quo est iudicio (qui et ipse Annales texere fertur) nomina corrupta restituit.“ *Sambucus* Bonfini kiadásában, az Előszó 7. lapján.

eladdig ismeretlen s Benessánál talált Commentáriusai becsét, amelyek másoltatásának eszközlője lett — bár kiadatásukat is kieszközölhette volna II. Jánosnál, kinek a kéziratot meghozta!⁶⁴) Továbbá ő volt *Brutus* meghívásának és országos történetíróvá kinevezetésének, s így ez író nagybecsű magyar históriájának, közvetve, létesítője⁶⁵); végre nagy szorgalommal dolgozott *saját* rég tervezett *munkáján*, melynek készültét hajlandó vagyok egyenesen Báthori mellett töltött négy évébe (1571—5) helyezni.

XVII. A megerőltetéssel járó munka, s talán az erdélyi erős levegő hatása alatt is egészsége mind inkább csökkenvén, az orvosok neki az olasz eget ajánlák. Mellbetegsége lehetett⁶⁶). Az 1575-ki júliusban Kolosvárt tartott országgyűlés törvénycikkeit már Berzeviczi Márton „Secretarius et Consiliarius“ írta alá, miből kitűnik, hogy ekkor Forgách már búcsút vett vala Erdélytől. Páduába ment. Valóságos áttelepedés volt, mert mindenét magával vitte, s (kolosmonostori) birtokát ismét süvének Gyulafinak haszonbérbe adván, a bért is előre felvette⁶⁷). Rosszul lehetett, mert 1575. november felé halála híre terjedt el, s Báthori

⁶⁴) L. *Benessa* levelét II. Jánoshoz a *Függelék* III. száma alatt.

⁶⁵) L. *Brutus* id. Életét.

⁶⁶) Az *Istvánfi* által (Forgách *Életében*) említett betegség orvoslása végett nem mennek meleg ég alá. Megvetni való az *Istvánfi* mérges insinuaiója.

⁶⁷) *Báthori Kristóf* Váradról 1575. nov. 14. így ír Forgách Simonnak: „Innét Erdélyből békével ment el; pénze, marhája

Kristóf Váradról így felel az iránta kérdezősködő Forgách Simonnak: „írja Kegyelmed, hogy Forgách Ferencnek halálát értette volna, kit mi senkitől nem értöttünk“⁶⁸⁾. Brutus 1576-ban szinte holtnak írja őt Báthori István már lengyel királyhoz intézett Gratulációjában⁶⁹⁾, ahonnan Pray 1575-re, vagy a következő év elejére tette írónk halálát. Ál hír volt. Forgách megérte bátyjának Báthori Istvánnak lengyel királylyá választatását, mit azon nemzékrendi jegyzete is mutat, melynek önkezü példánya még most is a családi levéltárban őriztetik⁷⁰⁾. Másfél éven túl élvén Páduában, mint most már levéltári adatból tudjuk, 1577. január 19. halt meg⁷¹⁾, az ott⁷²⁾ uralkodott dögvész áldozata, s ugyanott a jezsuitáknál temettetett

(holmia) itt bizon semmi nem maradt, mert valamié volt, mindent elvütt. Sőt jószágát is Gyulafinak árendába vetette, és annak is summáját elvitte.“ (Az eredetiből közli *Mocsáry* az id.h. 170.1.)

⁶⁸⁾ Ugyanott.

⁶⁹⁾ „ . . . quorum (Forgatorum fratrum) qui vita non ita pridem est functus, Franciscus.“ L. Bruti Opera Varia, Berolini, 1697. I. p. 18.

⁷⁰⁾ L. munkái 552. lapján.

⁷¹⁾ Ferenc testvére Imre kezétől: „Anno Domini MDL-XXVII. XIX. Ian. Dominus Franciscus Forgách de Ghymes, fráter noster germanus, nobis charissimus, reddidit animam pie Dominó Creatori suo, Paduae.“ (*Mocsáry* az id. h. 171. 1.) Tehát sem 1565- vagy 1572-ben, mint *Gánóczy* ingadozva állítja (119. és 135. 11.); sem 1575. v. 76. *Pray* szerint (Ann. 9.); sem 1576. mint *Mocsáry* az id. h. a 141. lapon állítja, mit aztán a 171. lapon tagad.

⁷²⁾ Nem Pozsonyban, mint *Bél Mátyás* állítja az id. h. a nemzékrendben.

el⁷³⁾, miután vagyónát Simon és Imre testvéreinek⁷⁴⁾, kézíratait amannak⁷⁵⁾, hagyta.

XVIII. Kétségtelen, mit Pray Forgách munkájáról mond, hogy az inkább emlékraajz mint történelem, s hogy az irány egyenetlensége, s a nem eléggé teljes rend vázlatra mutat, melynek kivitelében a kora halál gátolta szerzőjét⁷⁶⁾: tegyük hozzá még a helyenként darabos nyelvet, mely mégis, erejében és tartalmasságában, nem ritkán komoly és magas szépségre emelkedik. Egy *de domini funere rapta sui* mű van előttünk, de melynek becse nem csak a históriai anyagban határozódik, hanem főleg épen azon kérelhetetlen igazságszeretben van, mely szerint nem szépitett, hanem mind az események okait, mind a szereplőket feltünteti, tekintet nélkül barátra, ellenségre. Ezt más írónál részrehajlatlanságnak nevezik: lássuk minek bélyegezték azt Forgáchnál. *Istvánfi* így ír Forgách Életében: „Históriás diu ante obitum (?) scribere coeperat, a morte Regis Iohannis exorsus, ac variis intervallis usque ad Regináé Isabellae et eius filii exitum perduxerat, quae a multis ideo non próbantur, quod maledictis conviáisque in viros daris-minős, nec quicquam tale meanios, scateve videntur, nec

⁷³⁾ „Patavii que grassante peste exstinctus est. Sepultus est Patavii apud Patres Soc. Iesu.” *Istvánfi*, Vita Auctoris.

⁷⁴⁾ Pál már nem élve'n. *Istvánfi* u. ott.

⁷⁵⁾ T. i. ez látta el Commentárjait saját jegyzeteivel, ez közölte azokat s egyéb papirosait Brutussal, részint még Ferenc életében (*Bruti* Opp. id. h. 18. 1.).

⁷⁶⁾ Annál. V. 9. 1.

*ubique rerum gestarum sinceram jidem tuentur: tamen ob rerum gestarum memoriám dignae censi possunt, quae in lucem prodeant, atque adeo cum iudicio per aequos censores legantur*⁷⁷⁾. — *Brutus* vizsont, ki annyira használta őt, megbotránkozik benne, hogy egy felül Martinuzzit magasztalja, másfelül korholja: „Forgatius quidem ornat hominem testimonio luculento, sed cum ea exceptione, ut cumulatam etiam divinis laudibus, aeternis infamiae inustum maculis ad posteritatem prodat. Ita enim ait fuisse hominem magni consilii, ingentis virtutis, auctoritatis, ut, in maximarum virtutum commendatione, unum excipiat proditionis crimen: quod perinde est, ac si quis, rogaturus amicos ad coenam, polliceatur laute se ac luculenter illos accepturum, conquisitis epulis regio sumptu, suavissimis ferculis, Cretico et Falerno vino, sed quae sunt omnia infusa veneno^a 78). Mit jelent e gáncs egyebet, mint hogy attól, kit árulónak tartunk, tagadjuk meg a nagy tehetségeket, melyekkel bírt, s azon érdem elismerését, melyet tőle el nem vitázhatni; vagy másfelül, ne hirdessük hűtelennek, ha (bár tévedve, mint itt) annak tartjuk is? — így *Pray* vizsont a parentátorral támad tatja meg a historikusnak hitelét: „Studio partium deditus, úgymond, ut facile, orationem, quam Ferdinando defuncto Viennae ad Divi Stephani dixerat, cum História contententi perspicuum fit.“ nem iserve el a hivatalos dicsbeszéd s a történelem közti

⁷¹⁾ L. a *Függelék* vég száma alatt.

⁷⁸⁾ L. *Opera Varia*, I. 236. 1.

különbséget, s azt, hogy a két mű előadása egyáltalában nincs ellentétben; „tum, folytatja, *in enundando liber admodum, qua tamen in re etsi vis veritati minimé facienda est, puto a scriptoribus rationem decori modumque haberi oportere*“⁷⁹⁾: azaz a decorum címén a valónak elhallgatását kívánja. — *Gánóczy* továbbá a Delpini jellemrajzát nagyon erősnek találván, így ítél: „hunc acerbo stilo miserandum in modum lacerat. Verum si cogitemus Forgáchium *Históriám suam rnuilis sarcasniis replevisse, adeo, ut vix alicui mortalium, ne Regibus quidem exceptis, parcat, sed in omne genvs hominum nimia libertate invehatur, eaprop- ter ob acrimoniam stili in Delphinum directi, me quidem iudice, nequit inferri, illum (Forgáchium) ea duntaxat de causa a Caesaris partibus recessisse. Audiamus interim, qualiter de Cardinali Delphino scribat, non id quidem, ut in verba Forgáchii iuremus, talia namque sünt quae vei recitare animus horresdt; sed ut históriáé integritati litemus.*“^(?!)⁸⁰⁾ — *Katona* is a Delpini jellemrajza által megbántva: „longius hic odio, úgymond, vei invidia abripi se passus est“⁵ és másutt, hol Kerecsényinek Forgách igazságot szolgáltat, hozzá teszi: „magis semper ad vituperandum, quam laudandum, pronus“; ismét hol Maximilián viselete az 1567-ki országgyűlésen festetik, megjegyzi: „Haec ostendunt animum huius scriptoris a Maximiliano iam aver-

⁷⁹⁾ Annál. V. 9. 1.

⁸⁰⁾ A *Forgách* e „borzasztó“ helyét 1. munkái 301, 2.11. - *Gánóczyét* az id. h. 132, 3. 11.

sum fuisse, *pluresque criminationes in eum congesse*, ut iustiores causas ab eo desciscendi habuisse videretur⁸¹⁾: mintha a história dicsbeszéd volna! Másfelül a loyális Katona előtt a tények, melyek Forgáchnál is hangosabban szólnak, nem nyomnak semmit; de nyom Bizárus szépítő előadása; sőt nevezetes naivsággal nem áttal Forgách ellenében az országgyűlés kedvező kimenetelére is támaszkodni, bár, hogy kezdetben súlyos panaszok hangzottak, épen Bizárus nyomán nem tagadja⁸²⁾. — *Engel* viszont azt veszi „indigná-

⁸¹⁾ Hist. Crit. XXIV. a 159, 228. és 398. lapokon.

⁸²⁾ Halljuk csak: „Quamvis Forgáchius tam acerbas Hungarorum querelas, in coraitiis Pisoniensibus iactatas, exhibeat; si tamen articulos ibidem conditos inspicimus, Hungaros in Maximilianum optime propensos fuisse videbimus, agnovisseque, multum enndem egisse, quum anno superiore nihil contra Turcas egisse videbatur.“ Id. h. 355. I. — Valóban oly járatlan volt Katona az országgyűlések történetében, hogy a hozott törvénycikkekkel vélte a törvényhozó felek közt *tárgyalás közben történeteket és nem történeteket*, s a két rész hangulatát felismerhetni? S vajon nem ismert országgyűléseket, melyeken már-már törésre kerültek a dolgok, s aztán szerencsés fordulattal elsimultak? Ő maga az 1790—1-diki országgyűlés alatt írta e kötetét: annyira minden históriai, tanulság nélkül vonultak el szemei előtt annak is phásisai? Vagy a történetíró loyális kötelességének tartotta *dissimulálni a válót*, ha az kellemetlen? — És ily történetíró részrehajlónak bélyegzi Forgáchot, a szigorú, a valón kívül minden egyebet mellőző Forgáchot? ily történetíró, kinek annyira nincs érzéke a kellemetlen valónak kimondására, hogy annak indokául nem képes a valónak tiszteletét tenni fel, hanem más valamit keres — itt Forgách elpártolási szándékát: „Acriore hac crisi Forgáchius uti coepit, *postquam a Maximiliano defectionem meditabatur*“ (p. 350). Mintha F. *akkor*

tióval“⁸³), mit Forgách az unitarismusról ír⁸³). De való-
ságos dühvel támadja meg *Weszprémi István*⁸⁴), a
miért „*csúful hazud, annyi jeles embert rágalmaz, meg-
ugat*“ stb; hogy Balsarátit mérgezésre képesnek tartja,
hogy egy Perényi Gábort, kit temetési szónoka és
sírírata nagy embernek hirdet (!), mint köpenyforgatót
megró, stb. még pedig csak mert „*más vallású volt!*“
Vajmi másképp ítél Forgáchról szász protestáns bírálója,
mint látni fogjuk. — Végre *Szilágyi Sándor*,

írta volna e XVII-ik könyvet, és nem *az előbbiekkal együtt* később.
Hiszen K. maga azt állítja, hogy a Bornemiszához intézett levél
után (ez pedig 1566. decemberben kelt) *kezde írni* munkáját (p.
319, 20.). Tehát az első tizenhat könyvet 1566. decemberétől
1567. júniusig írta volna, midőn amaz országgyűlés tartatott?
És Katona nem értette meg, miért jaj dúltak volna fel (Forgách
szerint) a Kendek, midőn a kir. kapitányok garázdaságaik meg-
szüntetését sürgetvén, a király előleges vizsgálattól kívánta a
dolgot felfüggeszteni? vizsgálattól oly dolgot, mely országosan
tudva és érezve, országosan állítva és feljelentve volt? Nem
értette e feljajdulását a Rendeknek, kik az előleges vizsgálatok
elrendelésében egyebet nem láthattak mint a dolog elnapolását,
az elviselhetlenné lett állapot rögtöni orvoslása helyett? S a cikkely
„*illis volentibus ac consentientibus fűit constitutum.*“ *Volentibus?*
Tehát minden törvénycikk a KR. egyoldalú *akarátának* ered-
ménye? *Consentientibus?* S a consensus mindig szabad és ön-
kénytelen? s nem gyakran a kénytelenség szüleménye? Valóban
ily „*criticus historicus*“ logikája amily naiv, ép oly kevéssé tesz
részrehajlatlanságáról tanúságot. Bizony ideje bizonyos történet-
íróinkat, minden nagy és tagadhatatlan érdemeik mellett, két-
kedő és óvakodó vigyázattal használunk, tán nagyobbab azoknál,
kik magokat úgy mutatják, amilyenek.

⁸³) Gesch. d. ung. Reichs IV. 207.

⁸⁴) Medicorum Hung. et Trans. Biogr., IV. 348—355. 11.

II. Jánosról adott jellemrajzát nevezi „mocskolódásoknak“ s őt maga-magával akarja ellentétbe hozni, mint Brutus és Pray⁸⁵⁾; holott maga *Brutus* viszont Báthori István lengyel királyhoz írt levelében Forgách készülteiről ezt mondja: „quae studio ornandae patriae collegerat, ita multa reliquit, ut satis appareat, in eo, iam diu historiám meditante, neque voluntatem ingenio, neque ingenium voluntati defuisse“⁸⁶⁾; s később a Simontól vele közlött Commentáriusokat bőven használta is⁸⁷⁾. Ellenben *Tasi Gáspár*, ki Forgáchot 1618-ban kívánta már kiadni, így ítél róla Ajánlólevelében Bethlen Gáborhoz: „Eritne lectioni Serenitati Vestrae ullus alius Historicus utilior, ut qui divino nutu easdem habenas moderatur iam, quarum varietatem ac vicissitudinem totis XXII libris illustris hic vir meritissimis coloribus et imaginibus, *seclusis procul favore et odio*, testis oculatus, imo pars ipse multarum rerum, expressit.“ — Másfélül *Szegedi János*, bár jezsuita, nem vegyül a Forgáchról mondottakkal az őt gyalázók sorába, s „Orator eximius *et historicus probabilis*“⁸⁸⁾. — *Bod Péter* helyes belátással: „minthogy, úgymond, maga a dolgokban benne forgot, méltán helyesnek és hitelesnek tartatik az írása;

⁸⁵⁾ Erdélyország Története, I. 366. 1.

⁸⁶⁾ Io. Mich. Bruti Opera Varia (Berl. 1697) I. 18.

⁸⁷⁾ „Omnium maximé Francisci Forgáchii monumenta nostram industriam ... plurimum sublevarunt“: I. Brutus Magyar Históriája, közli Toldy Ferenc (Monumenta Hungáriáé Hist. Scriptores, XH. k.) I. XCV. 1.

⁸⁸⁾ Rubricae sive Synopses . . Juris Vng. II. 181.

úgy is látszik, nem kedvez senkinek, kit-kit a maga színével fest le, és a magától készített köntösbe öltöztet ⁸⁹⁾. — Nem csak bővebb, hanem beható és helyes bírálatát olvassuk Forgáchnak a „Siebenb. Quartal-schrift“ I. kötetében: „Oly férfid — mond a névtelen bíráló — ki maga a kormányrúd mellett ült; ki az államváltozások belső, gyakran igen titkos rugóit ismerte; kinek alkalma volt az ország színpadán szereplő személyeket több oldalról észlelni, s ez által magának az emberi jellemekről concrét ismeretet szerezni: ily férfiú a történész szemei előtt végtelenül nagyobb becsset bír, mint oly író munkája, ki a cselekvéseket és eseményeket eszményi tervek szerint szerkeszti együvé. Ez alapítja meg e Commentárok becsét is. Nem tagadható ugyan, hogy ilynemű írók, bizonyos esetekben, akaratjuk ellen is, könnyebben engednek helyt a titkos pártszellem bizonyos nemének: s épen e tekintetből akarták némelyek Forgách ítéletét is némely történeti személyekről gáncsolni. De épen a vélemények különbsége ad a nyugott történetbúvárnak alkalmat több egykorú kútfők összevetése mellett a jellemeket behatóbban megítélhetni. . . Emeli a mű becsét, hogy szerzője, korlátnokai magas álláspontjáról, a hazai eseményeket a többi nagy világeseményekkel összeköttetésben tekinti. . . . Különben a szerző alaprajza egyszerű és mesterkéletlen. A nélkül hogy bizonyos fő eszmét kívánna munkájában keresztülvinni, úgy beszél el a hazai történeteket, mint azok

⁸⁹⁾ M. Athénás, 86. 1.

egymásra következtek; a cselekvő személyeket, sokszor kevés szavakkal, igen találólag festi, s az olvasót több alkalommal az ország szerencsétlenségei okaival ismerteti meg. A belföldi események közzé beszövi a külföld nevezeteseb történeteit is. Ez megszakasztja ugyan néha a fonalat, de annál kedvesbbé teszi az olvasást, mert általa mintegy synchronistikai átnézetét nyerjük a kor nevezetes világeseményeinek. Különösen megilletődött bíráló az egykorú németalföldi nyugtalanságoknak II. Fülöp alatt, s a franciaországi hugenott-harcok részrehajlatlan előadása által, és tisztelettel telt el azon férfiú iránt, ki állapotja s az egyház előítéletei által nem engedvén magát eltévesztetni az akkori vallási háborúk okait a kellő szempontból tekinti, s a spanyol inquisitiót érdeme szerint festi. Az írmód tárgyhoz mért, mesterkéletlen, s az előadott dolgok mivoltához képest gyakran nyomatékos, és hazafiúi melegséggel eltelt.“⁹⁰⁾ — *Budai Ferenc* is általában hitelesnek; *Feszler egy* szóval igen találólag, szigorúnak⁹¹⁾; *Szalay* ugyan zsémbesnek, de élesszemű, és Verancsicscsal kora s a magyar haza jeles történetírójának⁹²⁾, végre *Horváth Mihály*, „kissé keserű, de nagy tudományú, jeles történetírónak“ nevezik⁹³⁾. — Látjuk, a panasz mindenütt a szigor ellen szól, mely aztán hol keserűségnek, hol rágalom és

⁹⁰⁾ Magyarország polgári Históriajára való Lexikon, II. 46. lap.

⁹¹⁾ Geschichten der Ungern, VI. 916. 1.

⁹²⁾ Magyarország Története, IV. 359. és 366. 1.

⁹³⁾ Magyarország Történelme, új dolgozat, III. 279. 1.

mocskolódásnak bélyegeztetik. A külföld kevésbé érzékeny a szigorú történetírók irányában. Nem emlékezem, hogy Tacitus káromoltatott volna, hogy gazkorát olyannak festette, amilyen volt: s valóban ez a XVI. század bizton versenyezhet a caesári első század gazságával; abban rabló féktelenség és zsarnokság, önzés és politikai jellemtelenség napirenden voltak. S ő e rossz világot ismerte, ismerte embereit legtitkosabb gondolataikkal, ismerte e nyomorult földi nagyokat, kiktől idegen vala a haza tiszta szeretete, s tetteik fő rugója a hatalom és legszennesebb érdek. És ha tán néha pusztá híré után indulva téved, mint például a Perényiné mérgezési történetében, az ily adatnak is van történeti jelentősége, mert ha nem áll is a tény, eléggé jellemző az, hogy ily tények hitelre találhattak. Ellenben legtöbb sötét rajzait igazolják az azóta ismeretessé lett kútfői adatok, amikben oly gazdagok különösen e század históriás énekei; igazolja a lélektani bírálat, mely a sorok között olvasni tud. — Valóban, nem irigység sugallta Forgáchnak elbeszéléseit, s nem személyes gyűlölség, mint kicsinyes gondolkodású emberek állítják: hanem a véték, az alávalóság, a lelketlenség gyűlölete. A hűségnek, erénynek, a buzgó honszerelemnek, mely kebelében oly szent lánggal ége, hiánya keseríté el érzékeny lelkét, mert ezekben, s nem vesztett csatákban, ismerte fel a század köz ínsége okait. „Enimvero vereor — így jajdúl fel történetírói fájdalmában: — ne ullam, vei minimam partém assequar eorum, quae omnes omnium aetatum, omniumque gentium scriptores assecuti sunt,

qui inter ceteras eximias virtutes ea felicitate usi sunt, ut nihil tam triste, tam miserabile ad scribendum habuerint, quod non laeto ac iucundo quandoque stilo commutare potuerint; qua varietate ipsos etiam lectores retinere possent. *At nobis omnia contraria eveniunt, qui uno ac perpetuo fato nostras calamitates lugere potius, quam históriám scribere videmur.*“ Mégis megírta, hogy e tükörből tanuljon a nemzedék, mert neki a történelem magistra vitae volt: „Quod unum tamen mihi vei maxime notandum videtur, et monendi omnes, *ut causas advertant*, cum ex priscis annalibus nostrae gentis, tum veró ex serié nostrorum scriptorum; *nostroque exemplo sibi omnes norint velintque conmlere*“⁹⁴). S ha a történelem céljának ily komoly felfogása mellett még a személyes vonzalom és kötelezettség sem tartóztatja a valónak, vagy mit annak hitt, elmondásában, nem kevesebb köszönettel tartozik neki a tudomány, mint amily megbocsátható volt volna ugyan szívének a kímélet, de melylyel a történet vajmi keveset nyer vala, s még kevesebbet, melyet szem előtt tartott, az erkölcsi tanulság. Különben előadása, az utolsó kéz hiánya s gyakran nehéz nyelvezete mellett is, eleven, az erkölcsi érzés s az igazság általi meghatottság bélyegét viselő; e mellett tömött, hatályos, gyakran nagy íróhoz méltó helyekkel, s ilyenkor nyelve is valódi római szint ölt. Igen is, Forgách nem a szépítő, hanem az írói rendeltetésök tudatában őszinte, komoly, magas érzületű történészek között

⁹⁴) L. munkái 32. lapján.

követel helyet, s én bízom azon erőben, mely az igazságban lakik, hogy valamint munkája ez új hívebb kiadás által új életre támad, akként az író pártosságáról hagyományossá vált nézet is az újabb elfogulatlan vizsgálat fényében ködként el fog enyészni.

XIX. Ami Forgách munkája történetét illeti: bizonyos, hogy az a szerző halála után bátyja Simon birtokába került, ki azt, sok helyen, s egész az utolsó lapig, jegyzésekkel kísérte. Tőle kapott *Brutus* is példányt, melyhez már hozzá voltak Simon jegyzései csatolva: „Atque non solum is (Simon) facilem se praebuit *scriptis fratris tradendis*: sed severus etiam censor, si quid ille scripsit errore falsus, quod minus scriptoris acris cura postularet (neque enim his imposuit extremam manum) *apposita nóta emendavit*“⁹⁵⁾; s e példány az, mely jelenleg a pécsi püspöki könyvtárban őriztetik. Simontól kapott kétségtelenül *Istvánfi* is példányt, melyhez aztán helyenként maga is vetett oldaljegyzeteket, s ez az, mely a hg Eszterházy könyvtárában van, s melyen az akad. kiadás alapszik. Hihetőleg szinte Forgách Simontól bírta Révay Péter koronaőr is Forgách Commentárjait, ki, hogy ezeket használta, többszöri hivatkozása történeti munkájában (*De Monarchia*) bizonyítja. Mindazonáltal csak egy töredéke jelent meg, öcscsének Imrének a szigeti veszedelmet tárgyazó gyűjteményében⁹⁶⁾ ily cím alatt:

⁹⁵⁾ L. *Brutusom* I. kötete XCVI. lapján (Monumenta, Scriptt. XII. k.).

⁹⁶⁾ De Sigetho Hungáriáé propugnaculo, a Turca A. Ch. 1566. obsesso, et expugnato. Opusculum virtuti et immortalitatis.

Zigethi, Hungariae claustris praestantissimi vera Descriptio et Obsidionis Epitome, ex III. Francisci Forgachii, Liberi Baronis in Gyemes, Commiathi et Monostor, Cancellarii olim Divi Ferdinandi Imp. per Hungáriám et Consilarii, Sui temporis Historiarum Commentariis, hona fide de verbo ad verbum descripta, nunquam antehac visa, et nunc primum in lueem emissa. — Innen vette aztán át *Reusner Miklós* a magyar - török történeteket tárgyzó gyűjteményébe 1603-ban⁹⁷⁾; s végre innen ment az át, német fordítással együtt 1664. egy nürnbergi hasonló gyűjteménybe ⁹⁸⁾. De aki az egész nagybecsű mű kiadásáról első gondolkodott, *Tasi Gáspár SLXYII.* század első' felében virágzott magyar író volt⁹⁹⁾, kinél a Bethlen Gábor egyik udvarnoka Kassán 1618-ban látván a munkát, s róla a fejedelemnek beszélvén, s

táti III. et Nobilissimi Dni Nicolai Comiti a Zerinio ... ab III Generoso et Magn. Dno Emerico Forgach Barone a Ghymes, Eqn. aur. et Comite Trenchiniensi etc genero collectum opera Petri Albini Nivemontii. Wittemb. 1587. (Nemz. Muz.) a D. és E. ÍTeken.

⁹⁷⁾ Rerum Memorabilium in Pannónia sub Turcarum imperatoribus, a capta Constantinopoli usque ad hanc aetatem nostram, bello, militiaque gestarum Exegeses. Francof. 1603. a 158—167. 11.

⁹⁸⁾ Auserlesene Ermahnungen von dem Türckenkrieg. Nürnberg, 1664. a 177—194. 11.

⁹⁹⁾ Két fordítását bírjuk: 1. „Elméneknek Istenben felmeneteléről a teremtett állatok garádicsin, Robertus Bellarminus jesuiták rendiből való Cardinal könyvecskéje, Bártfa 1639.“ 2. „Öt rövid Prédikáció húsz színes okokrul, miért nem akarnak most némely emberek katolikusokká lenni; írta Feuktius Jakab.“ Pozsony, 1640.“

ennek kívánságára azt tőle levélben elkérvén, Tasi azt, hogy Bethlennek kedveskedjék, és hogy ez azt közzé tetesse, számára lemásolta, s neki ajánlotta is¹⁰⁰). Mindazáltal kiadatlan maradt az« s az újabb írók közül az egy *Pray* használta saját kézirati példányából; és, tán *Pray* által figyelmeztetve, alig volt a múlt században könyvtár és gyűjtő, ki *Forgáchot* ne sietett volna bírni vágy leíratni, úgy hogy míg Tasi még csak 3—4 példány létezéséről tudott, *Horányi* már vagy húszat látott, „*quae, úgymond, licet ex autographo descripta esse adfirmarentur, omnia tamen plurimis mendis vei lituris scatebant, quod certe autographum nec ad limam exactum, nec emendatum fuisse indicabat.*“ S ezek helyébe léptette most *Horányi* a gr. *Forgách Miklós* által vele közlött másolat alapján a maga kiadását 1788-ban¹⁰¹), de mely, saját

¹⁰⁰) Az Ajánló-levelet, melyet, szinte hibásan, *Horányi* is kiadott az Életrajz 2. lapján, 1. a *Függelék* X. sz. alatt. (*Horányi*nál péld. olvassuk: „*quam sit res plena periculi pietatem colere*“ non colere helyett.)

¹⁰¹) *Francisci Forgachii de Ghymes Pannonii, D. Ferdinandi I. Imper. ac Eegis Hungáriáé Cancellarii et Antistitis M. Varadinensium celeberrimi Rerum Hungaricarum sui temporis Commentarii, Libris XXII e MS. in lucem prodeuntes. Adiecit Indicem Rerum memorabilium ac Dissertationem Historico-Criticam de Vita laudati Scriptoris Alexius Horányi e Sch. Piis, Hungarus Budensis. Posonii et Cassoviae, impensis I. M. Landerer perpetui in Fűskút 1788. 8r. 92 számozatlan és 702 számozott lap, a szerző arcképével. A több ezer, értelmet zavaró és elferdítő hiba közül egy sereg látható az akad. kiadás L. LI. 11. kijegyezve.*

tapasztalásom szerint is, minden általam látott kézzel írt példányokat hibásságával felülhalad. Megrótta ezt először a fent idézett erdélyi névtelen bíráló ¹⁰²⁾, s minden, ki azóta a fontos írók használta vagy róla írt; és mégis e nyomorult kiadás által lépett Forgách igazán a magyar történeti kútfők sorába, mert ezóta minden történészeink, az őt ócsárlók is, a XVI. század történetében lapról lapra idézik, követik, kiírják.

XX. Az előttem tudva levő kézirati példányok a következők:

1. *A pécsi codex*, mely hibásan tartatott autographnak: nem levén a szerző keze, sőt többféle leíró munkája, s bár csinos, de hibás és hézagos, amennyiben a leírók szókat vagy helyeket kihagytak, mi által hol minden értelem elenyészett, hol homályos lett; deigen *eredeti* az, azaz a szerző részére íratott példány, mit ennek helyenként, de nem mindenütt hol szükséges volt volna, tett *önkezű javításai* bizonyítanak. S e példány egyszersmind az is, melyet szerző, bátyjával Simonnal közlött, ki szinte ebbe iktatta be önkezűleg magyar jegyzéseit. *Schwartner Márton*, ki után adom e rövid ismertetést, az egyetemi könyvtár Kaprinai-féle Forgách-codexét e pécsivel a legnagyobb gonddal összevetette, abba ennek minden legkisebb, még pontozási, variánsait is bejegyezte úgy, hogy e Schwartner által javított Kaprinai-codex Pestre nézve helyetteszi a Pécssett őrzött eredetit.

¹⁰²⁾ Siebenb. Quartalschrift, I. Hermanst. 1790. 439, 40. 11.

2. Az *Istvánfi-codex*. Midőn herceg Eszterházy Miklós e szinte XVI. századbéli codexet Koller József pécsi nagypréposttal 1802-ben közölte volt, akkor az, a tudós férfiú feljegyzése szerint (talán a hátán) e címet viselte: „Francisci Forgách de Ghimes Eppi Varadiensis História sui temporis.“ A könyv első és hátsó tábláján az Istvánfi-címer volt látható e körirattal: „Nicolaus Istvánfi de Kisazzonfalwa S. C. R. M. Consil. Ac9 (Koller szerint: Aulicus), Regni Hungáriáé Pro-Palatinus“ etc. A hátán könyvtárjegy:No. 187. — Azóta e codex új, veres félbőr, kötést kapott, elül hátul az Eszterházy hercegi címerrel; s ily hátcímmel: Franc. Forgach de Ghimes De Statu Reip. Hungáriáé M. S. Elül áll a „*Vita auctoris*“ (Istvánfitól); a második levelén kezdődik a munka ily címmel: „*Francisci Forgach de Ghimes, de Statu Reip. Hungaricae Ferdinando, Iohanne, Maximúiano Regibus, ac Iohanne secundo Principe Transsylvaniáé Commentarii. Quibus accessere nonnulla etiam áliorum Principum gesta etc.*“ A szöveg, háromféle kéz által csinosan írva, a 296-dik levél elején végződik. A következő de már számozatlan levelén kezdődik: „*Annotationes Lingua Vngarica manu Domini Simonis Forgach, ad marginem historiarum adscriptae, quas non est visum omittere: anód ipse multis rebus cum Lazaro Suendio interfuerit, et praeferit*“ 27 lapon; köztök egy pár, szinte magyar, Istvánfitól is, mit a melléjök vetett N. L. bizonyít. Ezek után: *Calendarium Graecum 1588.* 25 lapon.— Bár az elébbi codexnek, mely utóbb Forgách Simoné volt, mit az általa abba vetett önkezü oldaljegyzések bizonyítanak, köz-

vétlen másolata, mégis különbözik attól helyenként, amennyiben leírói amannak hibáit újakkal szaporították. Az oldalszéleken Istvánfi deák jegyzetei állanak¹⁰³).

3. A *nemzeti múzeumi codex*, 1765-ki igen szép másol., fol. Elül a Vita, hátul a Bornemiszához írt levél.

4. Az *Eder-codex*, a nemzeti múzeumban, szinte igen szép, XVIII. századi, másolat, fol. Elül a Vita, hátul a Bornemiszához írt levél.

5. A *Fejérváry - Károly féle codex*, szinte a nemz. múzeumban, fol. Elül-a Tasi Gáspár Ajánló-levele, s így hihetőleg a Tasi másolatának mása. Hátul a Bornemisza-levél.

6. A *Jankowich-codex*, ez elébbinek be nem fejezett mása, fol. szinte a nemz. múzeumban.

7. A *Széchenyi-codex*, 4-rétben, 2 kötetben, hasonlóképp a nemz. múzeumban, Tasi Ajánló-levelével.

8. A *Kéler Godofréd-féle codex*, fol. Elül a Tasi Ajánló-levele; a „Vita“ bele téve; hátul a Bornemisza-levél (mely után a vétel napja nincs feljegyezve). A nemz. múzeumban.

9. A *Kaprinai - codex*, 4-rétben, 2 kötetben, a m. kir. egyetem könyvtárában, minden hozzá tartozó melléklet nélkül. (L. mi a pécsiről ennek végén feljebb mondatott.) Schwartner szerint rokonabb a pécsivel, mint a következő, t. i.

10. A *Pray-codex*, fol., szinte az egyetemi könyvtárban. Elül a Tasi levele, hátul a Bornemiszához írott.

¹⁰³) Hogy ez, az Istvánfi-codex sem ment a hibáktól, mutatják az akadémiai kiadás LII. LIII. lapjain kijegyzettek. Jel-

A *Koller-codex* a pécsi püspöki könyvtárban (mint az 1. sz.). Ebben a Forgách Simon jegyzései is találhatóak deákra fordítva, mely fordítást Szászky János kezdett meg, és Koller befejezett.

11. A *Batthyány-codex*, fol., a magyar akadémia könyvtárában.

12. A *Cornides-codex* ugyanott. E kettőt, rendezés alatt lévén az akad. könyvtár, nem vizsgálhattam meg.

13. A *Kollár-codex*, fol., mely azonban nagyon csonka volt (1. Bibliotheca Eollariana, 48. l.)

15. A *gróf Forgách Miklósféle*, melyből Horányi adta a maga kiadását. Úgy látszik a Tasi és Bornemisza-féle levelekkel, melyeket Horányi az „Életben“ szinte közlött. Horányi szerint ez „azon autographon mása volt, mely, ú. m., Eszterházy Miklós hercegnek 1769-ben eszterházi várkastélyában felállított könyv-

lemzésül álljon itt is egy pár. A codex 3. lapján *Familiarum* áll *Familiarium* helyett. Az 5. lapon: „in quibus solita iam pridem de suo studio, laboré, impensisque multa“, név és ige nélkül. A 12. lapon: „Sed tamen ne pelleretur“: de kicsoda? A többiekben: *Georgius* ne pelleretur. U. ott: „Hunc Ferdinandus bello *imposuü*“; a többinél: praeposnit. A Pécsi-és Istvánfi-codexekben: „Quamquam enim a Matthia disciplina omnis, inscitia et ignavia principum corrupta, exterae nationes, *utravü victrix delendo novum consentirent*“; a Pray-codexben: „*externae nationes, ubivü victrices de delendo nomine consentirent*“; a Forgách-codexben helyesen: „*externae nationes victrici delendo nomini consentirent*“, t. i. a külföldiek egyetértettek abban, hogy a magyarok győzödelmes híroket eltöröljék. A 21. lapon a Pécsi és Istvánfi-codexekben: „Simon Forgách exanguis, casside excussa ac ense *aurata propter reperta* circum cadavera hostium est inventus“; a Forgách-codexben: „ense *aurato prope reperto*“ stb stb.

tárában őriztetik.“ Hogy az Eszterházy - példány nem autographon, már mondatott; s ha a Forgách Miklós másolata erről vétetett, az ugyan szerencsétlen leírónak munkája volt.

16. A *Teleki-codex* a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban, fol. (1. Bibi. III. 27.1.).

Ide tartozik még az egyet, könyvtárnak igen becses:

17. *Schwartner-codex*, fol., melyet e gondos tudósunk 1811-ben készítettett, s melynek tartalma: „*Simoni* Forgách Notaéad Francisci Forgách Commentarios rerum sui temporis. Accedunt: Lectiones Variantes e Cod. MS-Históriáé Fr. Forgách Istvánjiano, qui Eszterházae est, excerptae, cum recensione 1788. impressa, collatae*“ (Koller munkája). Mindkét másolat Schwartner által eszközöltetett, s általa gondosan összevetetett: amaz a pécsi codex eredetiével, ez a Koller nagyprépost szinte Pécssett levő kéziratával (melyből kitűnik hogy a *Horányi kiadása mintegy 6300 helyen tér el az Istvánji-codextól*; mely az akad. kiadásnak szolgált alapul).

Ezeken kívül öt-hat példány az Erdélyi Múzeum könyvtárában, a bécsi és több magyar könyvtárakban, számos magán gyűjteményekben, de melyekről közlelbbi tudomásom nincsen.

XXI. Kétségtelenül tökéletesbbé válhatott volna Majer úr kiadása, ha módjában van több codexet használni. így a jövőnek marad fenn egyfelül a pécsi eredetinek, másfelül a codexek azon családja minél több példányainak összevetése után, mely a Tasi Gáspár másolatán alapszik, egy új recensió által végre teljesen hibátlan szövegét állítani elé e kitűnő történetírónk

munkájának. De már az eddigiekből látható, miszerint az akadémiai kiadás által a célhoz sokkal közelebb állunk, s részben az *Istvánfi Miklós kiadatlanjegyzéseinek* az eredetiből (2, számú cod.) felvétele, s még inkább a *Forgách Simonéinak* teljes közlése által (ugyanonnan), mely utóbbiakat Horányi csak válogatva és szinte hibásan adott, holott azok Ferenc munkájának számos helyeit hol megigazítják, hol részletesb értesítésekkel kiegészítik. Azokban a XVI. század hadi történetének egyik első rangú, értelmességre, belátásra és érzületre nézve kétségtelenül legkiválóbb hőse szól, ki jelleménél fogva nem csak teljes tiszteletünket, hanem mint őszinte kor- és szemtanú egész hitelünket is megérdemli. Oly magas becsben tartatott e férfiú már kortársai által is e téren, hogy Brutus a magyar történetek írása körül mindenk felett az ő segédkezését tartotta kívánatosnak¹⁰⁴): „ut liceat... imprimis — így ír Berzeviczy Mártonnak, Báthory István fejedelem cancellárjának — hunc ipsum Forgiatium consulere, qui earum rerum, de quibus nunc scribimus, magna pars fuit, et, ut audio, *pereruditus est: ut non solum gerendis rebus, sed etiam explicandis tum oratione, tum scriptis sit par futurus*“¹⁰⁵). S ismét: „qui insignis virtutis et fortitudinis monumenta multa constituit, vir, praeter nobilitatem, et *pacis* et belli *artibus* clarus“¹⁰⁶); és különösen e jegyzésekről: „Atque non solum is

¹⁰⁴) Opp. Varia, I. 239., 241., 535. U.

¹⁰⁵) U. ott 240. 1.

¹⁰⁶) U. ott 230. 1.

facilem se praebuit scriptis fratris tradendis: sed *severus etiam censor*, si quid ille scripsit errore falsus, quod minus scriptoris acris cura postularet (neque enim his imposuit extremam manum) *apposita nota emendavit, re fideliter, ut gesta erat, explicata*: quod facillime potuit ipse praestare, ut strenuus manu gerenda re, sic omnibus ingenuis artibus, ut *praeclare posset quae gesserit scribere, perpolitus*¹⁰¹). Ennyi róla itt elég. Emléket állított neki testvére Ferenc jeles történeti művében, egyszerű, nyugodt, tárgyilagos elbeszéléssel azon nagy tetteknek, melyekkel Forgách Simon a háza első bajnokai és honfiai, úgy háza sok jelesei közt, magának halhatatlan nevet vívott ki.

¹⁰⁷) De Historiae Laudimus (Opp. Varia II. 761.).

II.

BRUTUS JÁNOS MIHÁLY.

1517—1592.

Megjelent 1863 az Akadémia által kiadott M. Tört. Emlékek II. Oszt. XII. kötetében, Brutusnak általam közlött Magyar Historiájának I. része előtt.

BRUTUS JÁNOS MIHÁLY.

Hazai történetünk e nevezetes egyik kútforrását, mely Báthori István lengyel király pártfogása alatt készült, melynek kiadására közel három száz év előtt már ajánlkoztak a bázeli nyomdák¹⁾, s melyre nézve, annyi jeles tudós és történetbarát beteljesületlen óhajtása után, csak nem rég gróf Kemény József ekép kiáltott fel: „Tehát a nyomdászat mestersége történetünk e drága kincse számára még mind ne legyen feltalálva?“ a Magyar Tudom. Akadémia Történelmi Bizottmánya költségein, az eredeti kéziratból, valahára kibocsáthattam.

II. Tudósaink, s különösen *Pray György*, továbbá a hálás emlékezetre méltó *Windisch Károly*, s az imént említett buzgó *gróf Kemény* becses életrajzi dolgozatokat adtak Brutusról; de *egész* életéről s *minden* munkáiról nem tudósítanak sem ők, sem az olasz irodalomtörténészek, de Bayle sem, ki első adott teljeseb képet a XVI. század e jeles írójáról. Pedig nem elég

*) „ . . . est in omnium ore, ut iam a typographis Basiliensibus a me Historia Vngarica postuletur.“ *Brutus*, Békési Gáspárhoz, Cracov. XVIII. Kal. Feb. 1578.

— hogy még egyszer Kemény szavaival éljek — tudunk, hogy Brutus magyar történetet írt, nem elég őt idézni vagy idézve látni: *őt magát* is közelebről kell, mint minden történetírót, kit kútfőül kívánunk használni, ismernünk, még pedig nem csak mint író, hanem úgy is mint gondolkodó és cselekvő férfiút, hogy becsét megítélhessük²⁾. Megkísérlem tehát történetírónk élete teljes képét adnom, figyelmezve ugyan előzőimre is³⁾, de mindenütt közvetlenül a szinte egyetlen kútfőből, Brutus saját leveleiből, merítve.

²⁾ L. *Kurz*: Magazin für Gesch. Siebenbürgens. Kronst. 1844. I. 50 l.

³⁾ Brutus életét írták:

1. *Bayle Péter*: Dictionnaire Hist. et Critique. Eotterd. 1697, nálam Maizeaux kiad. Bázél 1741. I. k. Art. Brutus.

2. *Mazzuckelli*: Gli Scrittori <T Itália. Brescia 1753—63. Vol. n. P. IV. Art. Bruto.

3. *Tiraboschi*: Storia della Letteratura Italiana. Modena 1771—82, nálam Venez. 1795—6. To. VII. P. ÜL 899-901. 1.

4. *Windisch*: Lebensbeschreibung des Joh. Mich. Brutus. (K. k. Anzeigen, 1775. 44. 45. sz.) — Újra lenyomatva két csekély változtatással. Neues Ung. Magazin I. 3. St. — Lefordítva*) Hrabovszky Gy. által Tud. Gyűjt. 1825. VII. k.

5. *Gr. Kemény József*: Ein Bruchstück über J. M. Brutus, u. über den Werth seiner Ungrisch-Siebenbürgischen Geschichte.

*) „Nagyobb részint Windisch és egy nevetlen hazafi után** mond Hr., ki teh[^]t azt sem tudta hogy a két cikk egy; s fordítva úgy, mint nálunk szoktak, péld.: „Brutus ward in *Venedig* geboren. Die Florentinische Geschichte, welche *er* in acht *Büchern* herausgégében, mag diejenigen verführt habén, die ihn für einen *Florentiner* haltén“: „Brutus született *Venetiában*. A Florentziai Történetek is, melyek nvolc *kötetben* jöttek ki, *oda* (tehát Velencébe?) valónak tartják ötet, de minden helyes ok nélkül^{4*} (és mégis „született Venetiában!“).

III. Született Brutus János Mihály 1517-ben⁴⁾ Velencében⁵⁾, régi tisztos családból⁶⁾. Páduában ta-

1844. (Kurz: Magazin f. Gesch., Literatur u. allé Denk- u. Merkwürdigkeiten Siebenbürgens. Kronst. I. r.).

Értekeztek, emlékeztek, róla többen. Az újak közül első *Apostolo Zeno*, Fontanini „Biblioteca deli¹ Eloquenza Italiana“ munkájához írt bő jegyzéseiben (Velence 1753); nálunk, érdemleg első, *Pray*, 1767-ben Annálisai IV. köt. előszavában s a IV. s V. köt. több helyein, s ismét 1780: Index Rar. Libr. Bibi. Univ. I. 200 sk. II. Rövideden *Bod*, *Katonay Engel*; könyvészetiileg Gesner, Jöcher, Vogt, Denis, Brunet, Ebért, Arwood, Chmel, Grasse stb. — Használtam mindnyájokat a 2. szám kivételével, melyet Pesten nem bírnak.

⁴⁾ *Mazzuchelli* szerint (*Tiraboschi* és *Chmelnél*) 1515 körül; *Zeno* szerint 1523 körül; *Windisch* szerint 1525, midőn 1590-ben Őt hatvanöt évesnek állítja, de hibásan, mert az általa idézett hely, melyben Brutus magát ennyinek mondja, „XHXC“-ben, azaz 1582-ben, nem 1590-ben, költ: „iam ipse usu experior, iam ad LXV. annum provectus, beatae vitae iriitium in vitae exitu esse.“ (Ad Cratonem, berlini kiad.- I. 355. 1.) Ezzel egyezőleg írja Crátónak egy más, kelet nélküli, de kétségtelenül 1577-ben írt levelében (mely évbe esik t. i. Crátó azon betegsége, melyről a levélben emlékezet van, berl. 340. 1.): „Sinistro quidem meo fato accidit, ut, ubi minus velim, vincat omnem meam diligentiam et sedulitatem fortuna: quacum iam LX. annum ita luctor, ut“ stb. Tehát csak *Bayle* id. h. adja korát helyesen.

⁵⁾ „Venetias nunc mitto — írja *Milesius Sándornak* — vei quod mihi ea patria est, vei quod, cum multa de illa dicantur, satis tamen multa de illa dici pro illius magnitudine non possint“ (berl. 574. 1.); *Theopulusnak* pedig, ki felszólította hogy hazája történetét írná meg, azt válaszolja: „Ne haec nos cura magnopere angat, quod patria nostra habét, qui has üli partea possunt egregrie praestare“ (berl. 1068. 1.), s itt *Bembo Pétert*, *Navagero András*t s több *velencei* történetírókat említ.

⁶⁾ Maga fejezi így ki magát *Theopulus*hoz írt levelében: „Nam quod illa (patria) careo hoc tempore (a levél kelet nél-

nult, hol leginkább Bonamico Lázár előadásait és társaságátkereste fel⁷⁾; s kénytelen levén hazájától, nem tudni mi okból, távol lenni⁶⁾, majdnem teljes életét külföldön töltötte. Bejárta Olasz-⁸⁾, Francia-, Német-, Spanyol- és Angolországokat⁹⁾, sok udvarokban huzamosan múlatott, néha bajok közt, többször kellemesen, hasznosan mindig¹⁰⁾. Angliában, úgy látszik, korán volt, Pallavicini Miklóssal, aligha nem mint ennek

ktili), *neque ulla illius culpa hoc, neque dedecore ullo meo accidit, sed fortunae iniuria. Eius enim mihi iniquitate ereptus* «st inter meos locus, *quem maiores mei per CCC annos retinuerunt honestimum*“ (berl. 1067—8. L). Zeno szerint is id. h. nacque . . . di famiglia antica, ed onesta nell' ordine de' cittadini, mely családból való azon Pietro Bruto cattarói püspök is, ki 1488. magát jeles hebraistaként tüntette ki.

7) Interfui ipse orationi (Bonamici de laudibus Históriaié) *adolescens, cum nunquam ab optimi senis, et sanctissimi latere discederem*“ írja Silvius Vonicusnak (berl. 596. 1.).

8) Többi közt Nápolyban? „Equidem memória teneo — írja Gonzaga Vespasián hgnek Massából, sept. (1560) — cum adolescens admodum me Neapolim contulissem eius urbis visendae causa . . .“ (berl. 1002. 1.).

9) „Equidem, írja már Krakóból Dudith Andrásnak, haud videar mihi plus aequo tribuere si id dicam quod res est, me *Itáliam* lustrasse, Galliam, Germaniam, Hispániám, Angliám, regiones fere omnes, unde sumi documenta certa ad vitám recte et cum laude agendam possint.“ (Berl. 432. 1.)

10) „ . . . usu rerum tanto, quantum esse in eo homine aequum est, *qui magnam Europae partém aulai fere Regum omnium maximorum per summum otium lustravit. Itaque si quae mihi incommoda tot terras obeunti obtigerunt, fit quidem fructus, quem ex his capio, maximo quidem atque uberrimo, eorum etiam ut mihi sit iucunda recordatio.*“ (Berl. 1064. 1.)

Mentora¹¹⁾. Antverpben 1555 találom őt tudományos foglalkodásban¹²⁾; 1559 Milánóban Gonzaga Vespasián hercegnél, ki Nápolyország eredete megírására szólította fel, ahonnan Helvetián, Német-, Franciaországon át Belgiumba, s (tán innen hajón) Spanyolországba ment, hol az egész őszt s a tél nagy részét súlyos betegségben töltötte ¹³⁾, melyben fő vigasztalása Theupulus, a velencei követ, barátsága és társalkodása volt¹⁴⁾. 1560 februárban Luisinus Ferenc szeretetteljes levele már Parisban kereste fel¹⁵⁾, honnan Brutus Lyonba ment¹⁶⁾, hol, ha nagyon nem csalódom, egész

¹¹⁾ „Memini enim te, admodum adolescentem, *cum una in Anglia essem*ts superioribus annis...” (a levél kelet nélküli, berl. 1109. l.).

¹²⁾ Itt adta ki t. i. akkor két munkáját, melyekről fent a szövegben.

¹³⁾ „Namque superiore anno — írja a hercegnek — *cum Mediolani aliquandiu commoratus, unde per Bhetorum et Lepontiorum Alpes eram iter in Oalliam Belgicam facturus*“ stb.; (berl. 1004. l.) és ismét: „Etenim superiore annu totum lustranda *Germania, Gallia, Hispánia* consumpsi, cum omne autumnu tempus, ac magnam partem hyemis periculoso et gravi morbo confictatus in Hispánia traduxissem.“ (1006. l.).

¹⁴⁾ „Quibus autem ego malis conflictatus sim in Hispánia, et alii permulti sciunt, et tu minimé ignoras. Cum enim amplissima legatione ad Philippum Eegem (tehát 1555-ön innen) a Republica legátus fungerere, ita multus eram tecum“ stb. (berl. 1065. l.).

¹⁵⁾ Toledóból 1560. febr. utána indítva Párizsba (berl. 1144. sk. 11.).

¹⁶⁾ Ott adván ki Faciust, az Ajánlólevél már „Lugduni XVII. Kal. Apr. M. D. LXII költ. Ugyanaz több itt írt leveleiből is kitetszik.

1571-ig meg volt telepedve, sokféle tudós munkában fáradozva. Azonban tett innen is néha hosszabb kirándulásokat: így már 1561 martiusban megfordult Luccában¹⁷⁾, 1563/4 hosszasan múlatott Velencében, hol Horátiusát és caesári scholionait nyomatta¹⁸⁾; 1571 elején Párizsban, hol első meghívását vette Forgách Ferencnek Erdélybe¹⁹⁾; míg ez év octoberében Lyont, nem tudom mily üldözések miatt, ott hagyván, Bázelen lakott. Ekkor jöttek folyamatba az erdélyi alkuvások, melyeknek részletes elbeszéléséhez térünk.

IV. Mielőtt azonban Brutust hazánkba kísérik, addigi írói pályájával kell megismerkednünk. Első dolgozatai *költőiek* voltak. T. i. a „Jeles költők versei“ közt, „kik toscanai nyelven írtak“, Brutusnak tizen-

¹⁷⁾ Itt költ 1561. Kal. Mart levele Lambinus Déneshez (berl. 1137. sk. 11.). Gryphius is, kinél Brutus 1560 Fazio nápolyi történetét kiadta, azt jegyzi meg e könyv végén, hogy Brutus nyomtatás közben, fontos dolog miatt, Olaszországba utazott.

¹⁸⁾ Manutius Pálnál t. i.; és hol először találkozott Forgách Ferencsel, s vett meghívást Magyarországra, ha ugyan 1572 elején írta hozzá azon levelet (berl. 221. sk. 11.), melyben így szól: „Ita enim octo iam ab hinc annis, me primo congressu coepisti facilitate illa et comitate tua incredibili,“ és Kovacsóczi Farkashoz (szinte kelet nélküli, de 1571-ki levelében): „eadem verò mihi vldeo proponi, quae octo iam ab hinc annis, cum Venetiū agerem“ (u. o. 225.).

¹⁹⁾ Mint levelei mutatják. Kovacsócziét „pridie Id. Apr.“ Párizsban vette, s felelt ugyanonnan „Id. Apr.“ (berl. 224. v. ö. a 221. l.); innen ment Lyonba (221. l.), hol octóberig maradt (222. l.).

egy sonettje áll (kiadva 1547-ben²⁰). Legközelebbi művecskéje, melyről tudomásom van, szinte olaszul íratott, s a nevelést illeti; Graese azt a XVI. század katolikus nevelészete kevés darabjai közt említi fel. Címe: *La institutione di una fanciulla nata nobilmente*, s Antverpben 1555 jelent meg²¹). Ugyanakkor és ott követte azt egy *Oratto de Rébus a Carolo V. Caesaré Rom.Imp. gestis*²²), melyet Luisinus Ferenc „exquisitis sententiis verborumque luminibus“ magasztal²³). — Majdan Lyonban 1560-ban Alberica massa-carrárai herceg által pártfogolva, *Facius Bertalan* XV. századbeli írótól I. Alphons nápolyi király kiadatlan történetét tette közzé, Facius életével, s a szerző kifejezéseinek is javításával, kinek egyébiránt Caesart követő stíljét kortársaié közt első rangúnak ítéli²⁴). Továbbá

²⁰) L. Rime di diversi nobili uomini et eccellenti poeti nella lingua Toscana. Libro secondo. In Vinegia, 1547, újra 1548. V. ö. Biblioteca del' Eloquenza Italiana di Mons. Qi. Fontanini, Zeno kiad. II. 62. 1.

²¹) L. Graesse Lehrb. d. Lit.-Gesch. m. I. 1056. 1. — Ezt még azon évben követte egy francia fordítás par Jean Ballere, Anvers, mely *Brunet* előtt csak azért nevezetes, hogy Plantin annyira elhíresült nyomdájának első darabja (nálam 4. kiadás, art. Brutus).

²²) L. Oesneri Bibliotheca, nálam Tiguri 1583.

²³) *Luisinus* lev. 1. a berl. kiad. 1146. 1.

²⁴) tíjra szinte Gryphiusnál 1562. 1566 st: Barth. Facii De Rebus gestis ab Alphonso I. Neap. Rege Commentariorum Libri X. V. ö. *Denist*: Die Merkwürdigkeiten d. Garellischen Bibi. 490. 1. — Említi *Bayle* id. h. és *Chmel* is: Die Handschriften der k. k. Hofbibl. I. 729. 1.

1561-ben: „*Epistolae Clarorum Virorum, quibus veterum auctorum loci complures explicantur, tribus libris a Io. M. Bruto comprehensae*“²⁵⁾; 1562-ben: *Francisci Contareni Libri três de Rebus in Hetruria a Senensibus gestis*²⁶⁾. 1564-ki velencei tartózkodása alatt *Horatiust*²⁷⁾ és *Juh Caesart*²⁸⁾ adta ki saját jegyzéseivel,

²⁵⁾ Mertnél Alig. Bibi. Lex. I. 239.

²⁶⁾ Bayle az id. h. — Újra Velence 1623.

²⁷⁾ Arwood (Degli Autori Classici II. 97. 1.) szerint Aldusnál (?), és 1564; Bayle szerint „ses Observations sur les IV livres des Odes d'Horac et sur l'Épodon furent imprimées á Venise, chez Paul Manuce, avec celles de Lambin Tan 1566 in 4^oa, melyeket Arwood id. h. külön hoz fel 1565-re de-Cabalisnál, 1566-ra ismét Aldusnál, 1568-ra Párizsban. Harlesnél aligha nem csúszott hiba az évszámba, midőn Horác kiadását „cum Commentariis A. Mureti et Aldi Manutii, additis Scholiis Io. M. Bruü ad LL. 0 darum et Epod. Vênet, apud P. Manutium 1556-ra teszi.

²⁸⁾ Bayle az id. h. és Harles a Notitia Lit. Rom.; megjegyezvén amaz az utrechti lapok után, hogy azok a Jungerman-féle 1606-ki frankfurti kiadásba is bementek. — Forgách Ferenchez 1572-ben írt egyik levelében (berl. 220. 1.) mondja: „Habeo in manibus *Caesarü Commentarios*, multis a me animadversionibus *emendatos*, quibus *iustum volumen* accedet, in quo, certo ordine, politissimi scriptoris voces phrasesque omnes, tum, quod permagni faciendum est, rerum omnium descriptiones in locos communes redactae habentur; ut si cui sit scribenda história, et lauta supellex, et luculenta, ex tanti scriptoris monumentis, ad ea ornanda, atque illustranda, quae velit, suppeditentur. *Eum librum Basileae excusum*, animus est inscribere Transylvanae Principi, si minus ex re ipsa, at ex voluntate atque animi studio^a stb. Vajon kijött-e ez a J. Caesar? — Gesner 1583-ki kiadása még nem ismeri. Bruti „*Analysin Caesarü* et *Historica quaedam*

mind kettőt Manutius Pálnál. — 1570-ben, ismét Gryphiusnál Lyonban, következtek: *M. T. Ciceronis Oratorum a Io. M. Bruto emendatorum volumina III, quibus accesserunt breves Animadversiones ex doctissimorum hominum commentariis*²⁹⁾, melyekkel *Cicerónak egy teljes kiadását* nyitotta meg³⁰⁾. Fabricius szerint

brevi edenda speramus“ úgymond, hozzá vetvén: „daruit Viennae 1573“, mi oda látszik mutatni, hogy megjegyzése is 1573-ra szól, s így lényegben egyezik a Brutus levelének id. helyével. De hát a Bázelen 1572 már „kinyomtatott könyv“ kijött-e? alább meglátjuk.

²⁹⁾ *Gesner* Bibi. szerint. — *Bayle* az utrechti lapok után megjegyzi: qu'il fit imprimer, in douze, les *Oeuvres* de Cicerón avec des notes, még pedig 1571. — *Arwood* id. h. 63. l. 1570-re egy Lambin-féle kiadást említ, szinte 3 kötetben. — Maga Brutus e recensiójáról a következőket írja Lambinusnak: „In Ciceronis Orationes priores Hotomani Commentarios, Sigonii in três de lege agraria, qui falso alieno nomine circumferuntur, Mureti, Faerni in alias, *Tum in omnes*, ita habui in manibus, nt nihil mihi unquam de alieno sumpserim, de nullius laude libaverim; si quando locus incideret, ut qui si esset laudandus, id non ingenuo solum, et vacuo ab omni invidentia animo, sed prolixè etiam, atque effuse praestiterim. In quibusdam dissentio, sed id cum nullius contumelia (berl. 602—3. l.). — *Harles* szerint (Brevior Notitia Litter. Rom. I. 133.) az 1590-ki frankfurti és 1606-ki hanauai „épen nem megvetendő kiadás ad Manutianam praecipue, magna tamen quoque ex parte ad Brutinam conformata est.“

³⁰⁾ „Quae mea ratio fuerit in universis Ciceronis scriptis edendis, primo volumini praefixa epistola declaravit“ Lambinushoz kelet nélküli (úgy látszik 1571 - ki) levelében (berl. 603. l.).

még ez évben jöttek volna ki *Ciceronis Libri de Inventione* is³¹⁾. A biponti társaság a cicerói recensiók IV. időszakát „*aetas Manutio-Lambiniana et Brutinā*“³²⁾-nak nevezi, de Brutus kiadását, mely 12 év alatt háromszor jelent meg, oly általánossággal hozza fel, hogy belőle annak tartalmi kiterjedését nem vehetni ki³²⁾. Nekem ugyan úgy látszik, hogy *egész* Cicerója, kinek kiadására annyira volt hivatva, nem létesült, minek oka kétségkívül Lyonból Erdélybe jövetele, itt magyar történelmi készületei voltak, melyekre fordította azontúl minden gondját és idejét. Különben is egy kellemetlen összeütközése Lambinussal elvehette tőle a folytatás kedvét. Ez t. i. plagiátussal vádolta őt, mely vádra Brutus érzékenyen és nemesen felelt barátjának: közös forrásból közösen merítettek, ú. mond; hol őt használta, idézte is. A válasz főbb részét, mert szerzőnk egyenességet és emberségét szépen jellemzi, jegyzésben adom³³⁾. „Brutus ékesen

³¹⁾ Bibl. Lat., Ernesti Mad. I. Lib. I. c. 8. *Arwood* röviden II. 59. I.

³²⁾ T. i. 1570, 1578, és 1585 —7-ben. „Brutus — így Ítélnék a bipontiak — in hac editione adhibito etiam Lambino cum prioribus editoribus Victorio, Camerario, Manutio, Turnebo aliisque textum sic emendavit, ut saepe lectiones Lambini reciperet; suasque animadversiones addidit ad calcem, quibus maximé textum suum tueretur.“ M. T. Cic. Opp. I. (Biponti 1780) LXXXIX. 1.).

³³⁾ „Redditae mihi tuae literac sünt XI. Kai. Sextil., quae me varié affecerunt: qua parte enim de munere tuo agis, incredibilem ex iis voluptatem cepi: namque ita existimes velim, tanti apud me tuum munus esse, ut a rege maius nullum, lucu-

írt, mond Bayle, ámbár a cicerói secta kételyeivel nem gondolt; s igen jó humanistának tartathatik.“ — Annyi áll, hogy a classicusoknak általa magyarázatokkal ellátott kiadásai a magok korában nagyra becsültettek.

V. De bennünket főkép a történetíró Brutus érdekel. Első munkája e téren, mely neki a renaissance korabeli történetírók közt kitűnő hírnevet biztosít,

lentiusve sperare potuerim. Quid autem simile? a rege aut honore, aut commodo augeri: donari abs te immortalitate possum. Quo fit, ut feram iniquiore animo, te hominem mihi amicissimum, importuna levigsimi hominis interpellatione, pene ab instituto amandi mei avocari: quisquis enim is est, qui me in his, quae scripta edidi, surripuisse ab ullo affirmet, quae transferrem in mea; is neque pláne me novit, et facit ipse, ut se se prodat, tacente etiam me: ut enim qui aqua indigent, ubi facultas sit, e fonte sumere, quam e rivo maiunt; egentes, divitum adire, quam infimorum domus, ita mihi Lambine, ut bene sis a literis, et ab ingenio paratus cum mihi iidem fontes pateant, e quibus hausisti, (nondum enim exaruerunt) aequae pateant eorum penetralia, quorum beata copia mihi liceat, nullius cum iniuria, ditari, stulte faciam, si de tuo surripiam, non minus quam tu, si inducas animum surripere de meo. Inter sumere veró, et surripere, quantum videtur interessé? Sumit qui a quo mutuatur, indicat; qui non dissimulat, cui debet; qui laudat postremo quem auctorem habet: surripit, qui avertit in rem suam; qui tacet; qui abutitur errore hominum impudentia tegenda; qui ex alterius industria fructum quaerit; qui ipse eget, cui deest unde hauriat; qui minus est ingenio, usu, natura literis munitus. Ita in altero certa est ratio bene merendi (hinc enim eius, a quo sumitur, provehitur laus) plectendus alius est, qui famam, et nomen, vitae fructum unum maximé homini liberó expetendum, sibi iniuria, et maleficio parat. Eadem ratione autem, et doc-

Flórenc Története volt: *Florentinae Historiae Libri Octo priores*. Lugduni, apud haeredes Iac. Iuntae, 1562. kis fól. Már 1559-ben, Spanyolországban, készen állt az, s olvasta barátjai előtt, kik közöl Luisinus Ferenc szavaival adom a munka expositióját: „ . . . tuarum vero me lectio historiarum, quibus res gestas Florentinorum complexus es, vehementer delectabat. Scriptae enim sūnt a Te summo dicendi artifice: in quo nec gravitas sententiarum, nec ubertas desideratur orationis. Quo fit, ut suavissime animos hominum erectos in legendo retineant, et praeclare, cum Medicea imprimis familia, deinde cum aliis florentissimis viris esse actum iudicem, qui in tua scripta pervenerunt, quorumque fortunae varietates et vicissitudines monumentis illustrantur et celebrantur tuis: nam tu nobis quasi temporum imaginem non Italica quidem lingua, sed Latina expressisti. Latinae enim linguae glória non Italiae limitibus, ut Hetruscae, sed terrarum orbis finibus terminatur. Históriás a seniore Cosimo exordiris, iamque ad Leonis X. Pontificatum perpetuo eas ordine deduxisti: ac Cosimi primum ancipites,

tissimi homines, alii permulti, et tu imprimis eruditione, atque ingenio excellens, quod in veterum scriptis emendandis aliorum saepe coniecturam probas, haud ab ipsis sumpsisse, sed surripuisse videre. Qua re quid excogitare iniquius potest? Verum neque ūli tecum furti agent, quod ab illis mutuatus sis, neque aliis magis, quod ab illis dissentias, liberó nonnunquam fastidio stomachere, iustum tibi bellum indicent: impudentis enim hominis est, cum sibi de aliis iudiciura liberum sumat, aliis id ademtum velle (berl. 599—601. 11.).

varii que casus, invidia, quam inimici ei homines conflarant, exilium, reditus in patriam honestissimus incredibilem quandam habent admirationem: Petri vero senioris virtus, quae in eo, licet adversa semper valetudine conflictaretur, tamen elucebat, cuius animum non explere iucundissimae lectionis voluptate possit. Consequutae sunt postea turbulentissimae rerum tempestates, cum Respublica bellis vexaretur, quod reges ferre Laurentii amplitudinem et splendorem non poterant. Iulius vero, ut patriae rationibus consuleret, summis vitam periculis exponere, atque opes suas profundere non dubitavit. Leo demum, Laurentii filius, cuius virtutes laudibus in caelum fers, diis hominibusque approbantibus PontifexMax. creatur. Et quamvis reliqua cum his contexere, quae patrum nostrorum memoria sunt gesta, constituisti, hoc mihi tamen temporis spatium summam attulit, mi Brute, delectationem“ stb ³⁴). Tiraboschi ítélete szerint Brutus Florenci Története egyike a XVI. század legszebb emlékeinek, s kevés latin történetíró, volt pedig elég, hasonlítható hozzá. Panaszkodik hogy nem adhatta meg munkájának a vég tökélyt³⁵); s azért, Zeno szerint, azt újra és sokkal bővebben kidolgozva szándékozott kiadni — mire várva, de hiába várva fordítója Alberti, ennek olasz fordítása kéziratban maradt³⁶). Aligha Brutust

³⁴) Berl. kiad. 1144—6. 11.

³⁵) Tiraboschi az id. h. 900. 1.

³⁶) Zeno az id. h.: „il Bruto era in procinto di far ristampare i suddetti primi otto libri *con molto miglioramento, e con accrescimento di altrettanti.*“ — De megjelent, ugyan Lyonban

mind az átdolgozástól, mind a bevégzéstől a zsarnok I. Cosmus, s utóbb annak gaz fia I. Ferenc nagyhercegek dühössége nem tartóztatta vissza. Ez első kiadás is a legritkább könyvek közé tartozik, miután azt a hercegek csakhamar felszedették, ahol lehetett, mint oly könyvet, mely *Tirab.* szerint „a Medici névre nem nagy dicsőséget árasztott.“ S valójában, Brutus elég világosan bizonyítja magát ellenségökül, s munkájának csakugyan egyetlen, de nem csekély, foltja a Mediciek hírért elhomályosítani, s tetteiket vétkes színben tüntetni fel. Világosan s hatalmasan kél ki előszavában Jovius ellen, ki hízelkedve a Medicieknek, gyalázta az ezekkel ellenkező florenci nemeseket³⁷). E gyűlölség a Mediciek ellen, mely nem lakhatott Brutusnak, mint idegennek, szívében, s mely csak a saját haza szabadsága szeretetének következése lehet, hihetőleg a Lyonban száműzve lakott sok florenciek-től szállhatott belé, kikkel ott társalkodott, mint azt már Foscarini (Letter. Venez.) vette észre. Ma már

s 1566-ban Brutus Előszavának olasz fordítása: *Le Difese de Florentini contra le false calunnie del Oiovio* (o volgarizzamento di Pederigo Alberti della prefazione latina di Giannichel Bruto alla sua Istoria Piorentina); mely előszó, *Zeno* szerint az id. h. „nem annyira a flórenciek védelmét, mint VII. Kelemen pápa vádlását tartalmazza Jovius (hizelgése) ellenében.“ Csak 1836 es 1841 jött ki valahára olaszul is a classica mii, Plórencben: új fordítás szerint-e, nem tudom.

³⁷) Többi közt (Praef. B iv, a): „Quid quod Aloysium Ouicciardinum *incertae hominem fidei appellat*, quod avidus libertatis haberetur? Magnum hoc crimen Iovio videtur, *homini diurna servitute ad omne assentandi artificium accommodato!*“

a nagy embereik dicsőségét; de hazájok szabadságát is szerető florenciek, sőt minden független történész *) másképp fog ítélni, s a respublicában született Brutus szabadságszeretete és *álláspontja* előtt tisztelettel meghajolni. „Florentia — így kezdi nemes művét — quae urbsposteverisionemRomanilmperii, in primis Italiae nobilissima semper ac florentissima habita est: *cum diu suis usa legibus et institutis rerum* in Hetruria potita esset: *nostra aetate coacta unius imperio parere, libertatém, quam ingentibus stvdiis et gravissimis contentionibvs perpetuo adversus paucorum potentiam retinuisset, ac dignitatem simul et tus imperii amisit. Quam quidem rerum commutationem, cuminsignes calamitates in Bepubl. ac bella gravissima consecuta essent: ea quemadmodum gesta administrataque sint, tum causas, initia, progressionisque rerum (id quod scriptores eorum temporum tradere neglexerunt, et plurimi faciendum est) repetito altius principio explicare instituum.*“³⁸⁾ Ez az ő programja; egy respublica történetei megírójának egyedül helyes programja. A kivitelben hűségre s részrehajlatlan-

*) Ide tartozik *Cantu* ítélete Brutus Históriájáról (nálam: Histoire Univ. To. XIV. 366. 1.): „Afin de ne pas être tente de se vendre, il s' habitua áune vie frugale; et sous l'inspiration des exilés (?) il entreprit de venger les Florentins des calomnies adulatrices de Paul Jöve, en dévoilant par quels moyens iniques les Medicis étaient parvenus a éteindre la liberté dans leur patrié. Comme il avait vu plusieurs contrées, *il put s élever á des considérations plus étendues que les pédants stipendiés*, dönt il corrige les adulations par le sentiment de haine dont il est animé.“

**) Libri I. initium.

„ságra törekedett. Történetírói hivatása érzetében írta ez ismert sorokat: „Ac si quis unquam alius extitit, cui fuerit scriptoris fides desideranda, una est Civitas Florentinorum hoc tempore, quae id maxime requirat. Ita autem ea tradita literis leguntur, quae maiores eorum gesserunt, ut quae absunt a nostra memoria quam longissime, in his nemo fere habeat quae reprehendat: ubi propius ad nostra tempora accedat, unius familiae Medicum perpetuas laudes, confictas in civitatem gravissimas criminationes, maledicta, convicia, mendacia impudentissima altero quoque verbo deprehendat. Neque veró ego is sum, qui cum Florentinam Historiam scribere instituerim, censeam mihi, ut colligam certorum hominum gratiam, quicquam de eorum existimatione detrahendum, qui in amplissima familia et nobilissima aliquando cum laude floruerunt. Nam et de Cosmo Medice, et de Laurentio, summis illis quidem hominibus et clarissimis, ita omnia cum fide profiteor me tradidisse, ut iis scribendis, quae illi aut praeclare gesserunt, aut aliqua cum hominum offensione, non diligentiae laudem modo, sed gravitatis et constantiae etiam (si id modo a me dici mea modestia patiatur) relaturum me non desperem“³⁹⁾. E hivatás, és annak nehéz volta komoly érzetében írja: „Videó me in lubricum pláne locum incidisse, qui de summis hominibus non libere solum sententiam ferre, sed detrahare etiam de eorum dignitate atque existimatione mea oratione audeam. Sed tamen *in re tanta, et quae*

³⁹⁾ Praef. A. 6.

magnó est hominibus ad vitam recte agendam adiumento, quaerenda tandem causa erat, cur homines excellentissimis ingeniis, et philosophiae atque eloquentiae studiis clari, cum illi essent sua scripta hominum memoriáé mandaturi, cui se maximé prospicere videri vellent, per illi brevis temporis voluptatem atque incertam adeo dubiamque spem immortalitatieferrent. Ac scio equidem plerisque videri, minimé hoc pertinere ad summám felicitatem, et quae sit hominum de nobis post multa secula sententia futura, haud nobis esse magnopere laborandum. Sed cum iis nobis res est quicumfamae et nomini student maximé, tum ut hoc ipsum apud posteros consequantur, dies noctesque constantissime adversus voluptates omnespugnando, maximis vitae labortibus et gravissimis perfunguntur. Quod autem multo est gravius, neque hoc illi ignorant, ut quanta maxima in homine esse potest, eloquentiam rebus narrandis et copiam adhibeant, hac una cura neglecta suae fdei hominibus probandae, nullám se quidem, aut perexiguam gratiam apud posteros inituros. Enimvero in eo homine, qui rem tantam sibi suscipiat agendam huius vitae communis causa, nihil est temeritate ac levitate turpius: plurimum certe vei iis ipsis videtur obesse, quibus consulere debet maximé scribendo.“⁴⁰⁾

A történetírás művészetében Machiavellinek nyújtja Brutus a pálmát: a hűségét, a nyomozó és okfejtő szorgalmét a maga részére veszi igénybe. Tinghihez írt utóiratában: *Vincojide, industria* certe, *diligentia,*

40) Praef. A 5.

studio explicandus rebus, quod minimé mihi sumerem, nisi res ipsa loqueretur⁴¹⁾). Mert lelkiismeretes gonddal élt addig előtte nem használt kútfőkkel, miket készakarva nem nevez meg, kétség kívül hogy a közlökre bajt ne vonjon⁴²⁾. — Sokat beszélhettem írónkat magát, s még nem vagyok meg, mert *történetírói lelkiismeretét* mindenek felett nekünk van érdekünkben ismerni, mienk levén legnevezetesb munkája, s mért vádakát olvasunk, melyeknek megvilágításánál ezekre is vissza fog kelleni emlékeznünk. — „Magna quaedam res est — írja 1560. Theupulus Pálnak — *historiam scribere: qua quidem ego in re, ita sum per multos annos versatus, ut me longa iam exercitatio doceat, quam prudenter ea sit, et cunctanter attingenda Non ingenjo confido magis, cuius haud me poenitet tamen, quam diligentia et studio, usu quidem rerum tanto, quantum esse in eo homine aequum est, qui magnam Europae partém, aulas fere regum omnium maximorum per summum otium lustrarit.*“⁴³⁾)

⁴¹⁾ L. Flór. Hist. gg verso.

⁴²⁾ „Dicerem quae adiumenta mihi ad scribendum et a quibus suppeditata essent, si hoc esse necessarium existimarem. Illud tantuni vére affirmare possum, neque Florentiae nato homini *aut magis recondita, aut vetustiora* eruere, magnó etiam adhibito studio, licuisse, qui se totum huic generi scribendi tradidisset“ (gg 2.). Mellesleg legyen mondva, hogy e helyből is: „még született florenci sem“, mit Denis észrevett már, kitűnik hogy Brutus nem florenci; és csodálatos miképp vonhatta ki belőle gr. Kemény az ellenkezőt, ki pedig a helyet Denisből írta ki (Garell. Bibi. 402. 1.).

⁴³⁾ Berl. 1064. 1.

Ki előtt az *igazság*, alphája s ómegája a históriának, s ki fáradalma jutalmául *halhatatlanság* után törekszik: a felett a részrehajlás váciájával tartózkodóbbak legyenek. — Újabb kiadásai a Florenci Históriának Graevius Burmann által folytatott nagy Thesaurusában⁴⁴⁾, és külön Velencében 1764-ben, jelentek meg. Egyébiránt mese, hogy e munka miatt kellett Brutusnak Olaszországot kerülnie. O csak Velencéből exulált; s különböző időkben, mint láttuk, volt Nápolyban, Florencben huzamosan, Milánóban, s lakott Angliában, Belgiumban, Lyonban, Spanyolországban, midőn végre kiadta Flór. Történetét; s azon innen Massában, Luccában, sőt ismét, és huzamosabban, Velencében is. Az új nagyhercegek töre és mérge kihatott tartományuk határain, de tilalmok nem. Egy író beszéli ezt a másik után, kútfőt egy sem idéz. — Második történeti munkája Brutusnak: *De Instauratione Italiae*, nincs befejezve. Alkalmat reá Gonzaga Vespasián herceg adott, ki, nála levén Brutus 1559-ben, s a beszéd a két Sicilia eredetére térvén, őt annak megírására felszólította⁴⁵⁾. Brutus vállalkozott: „ita recepi me rem totam explicaturum, ut quando in-

⁴⁴⁾ Thesaurus Antiqu. et ffist. Ital. VIII. k. I. r. 1723. — Gr. Kemény (Magazin, 45. l. jegyz.) megfoghatatlanul félreértve Chmel világos szavait Faciusnak egy bécsi codexéről (Die Handschriften stb. I. 729.) kérde: „vajon a Flór. Történet egy korábbi kiadásáról van-e itt szó?” holott Facius fenn említett (IV. 20. jegyz.) Brutusféle kiadását érti Chmel, mely 1560 jött ki.

⁴⁵⁾ L. 1560-ki levelét a herceghez (berl. 1004—6.).

telligerem, unum a te modo quaeri, *non quam copiose id et ornate, sed quam vére et constanter praestem;*“ de kiterjesztve, úgy látszik, a tervet Olaszország valamennyi államaira, ahonnan a cím. A következett évben a „két Sicilia eredete“ már készen állott, készen a szerző anyavárosáé, Velencéé; tán több is, mert megtudván a tervet olasz barátai, kiki, a maga külön hazája érdekében, sürgette azt⁴⁶⁾. De csak a nevezett két töredéket, vagy helyesben részt, bírjuk, u. m. 1. *Ex prioré Libro Ioannis Mich. Bruti de Imtauratione Italiae {De origine Venetiae Urbis}*, melylyel a velencei követnek Tiepolo Pálnak kedveskedett⁴⁷⁾; és 2. *Ex Libro Secundo Io. M. Bruti de Instauracione Italiae, Sicilia eredetét, melyet Gonzágának küldött át*⁴⁸⁾.

⁴⁶⁾ „Sunt autem haec a me omnia desumpta ex libro secundo de Instauracione Italiae, quem ego, a multis denderatum, brevi, Deo immortali propitio, sum in lucem editurus.“ U. o. 1006. 1.

⁴⁷⁾ Kiadva már Levelei krakai gyűjteményében 1582-ben, a 235—9. lev.; utána a berl. 621—631. 11.; s újra, a kíséző levéllel együtt, és teljesben ugyancsak a berlini gyűjt. 1072—81. 11. — Kemény megrója e kétszeri kiadásért a berlini szerkesztőt; de ez által a levélnek egy pár érdekes helye tartatott meg, melyet Brutus, életében, közzé tenni áttallott. Egy kifakadását ide írom, mert ebből látszik, hogy a velenceiek őt mint hazájához hűtelent rágalmazták volt: „Nam qui mihi hanc pietatis laudem (a honszeretetét) praereptam volunt: ea sunt homines indignitate, ut non solum propterea quod sibi sint noti, eorum suppressa omnia habere velim, sed ne etiam noti aliis meo testimonio sint (ita enim sunt perditi, ut praeclarum ducant, quae nomen etiam ez infamia) magnopere laborem.“

⁴⁸⁾ Berl. 1007-1062. D.

VI. Már midőn Brutus 1563 és 64-ben Velencében múlatott, hol caesári scholionait és Horátiusát nyomata, vette pozsonyi prépost és váradi választott püspök Forgách Ferenc meghívását. A tudománykedvelő püspök, úgy látszik, már ekkor szándékozott kora történeteit megírni, s Brutus tudós társalkodásán kívül classicai tolla segedelmét is igénybe kívánta venni⁴⁹⁾. Forgách feltételei fényesek voltak ⁵⁰⁾, de Brutus vagy nem bízott egy magán úr állandóságában, vagy nem határozhatta el magát a szép francia városnak, melyben akkor lakott, Lyonnak, Pozsonynyal felcserélésére. Az alkudozásnak nem volt eredménye. Evek múltak; a philologiai fáradozások tán nem hajtottak annyi hasznot, hogy a magyar meghívás végre is kívánatosb színben ne tűnt volna fel; s ím, midőn Brutus

⁴⁹⁾ „Me unum abs te delectum e multis — írja Forgách *Ferencnek* (nem Simonnak, mint azt Bayle tolla tévedésből ejté) — qui cum praeclari muneris consortem sperares tibi laborem leviozem futurum, quo tibi esset magnó perfungendum, et consiliorum communicatione, et eorum studiorum societate, sine quibus seribendi munus de rebus Pannonicis, praesertim quae tantae essent, nemo recte obire posset . . . (berl. 221.).

⁵⁰⁾ „Ita enim octo iam abhinc annis, me primo congressu coepisti facilitate illa, et comitate tua incredibili, ut nisi in te uno colendo atque observando cum iis contendam, quorum est tibi maximé probata benevolentia et fides, non tibi deesse magis, quam mihi videri possim“: írja Forgáchnak (1571. Berl. 222); Kovacsóczinak pedig ezen évi áprilben: „Eadem veró mihi videó proponi, quae octo iam ab hinc annis, cum Venetiis agerem (225. 1.). A feltételek fényesek lehettek, mert nyolc év *után* is teljesen megnyugodott azokban Brutus.

1571 áprilisban épen Parisban mulata, levele érkezett Kovacsóczinak, mely a nyolc év előtti meghívást, a régi feltételek mellett, megújította⁶¹). A meghívó állása az alatt lényegesen megváltozott volt. Forgách Ferenc, egy idegen betolonc miatt a győri püspöki széktől elejtve látván magát, II. János hűségére tért, s ez által tanácsúrrá emeltetett. Ekkor irattá Brutusnak azt a levelet, melyet ez, ápril 12. v évén, rögtön igenelve megválaszolt, az útipénzt, s első évi fizetést, Erdélyben nem kapható dolgok vásárlására, Párizsba kérte küldetni; könyvtárát s minden egyébét azonnal elszállítván, maga is csakhamar útnak indulandó. Míg ezek így; Erdélyben nagy fordulat állt vala be. II. János martius 14. meghalván, s Báthori István választatván fejdelemmé, a fennhatalmakkal (a két császárral) való alkívások, az investitio, a székelyek támadása, a Békési zavargásai, a kormány új szervezése közt múlt az idő, s Brutus nem vett semmi újabb hírt. Ő azonban Lyonba ment dolgait rendbe szedni, ott octóberig hiába várakozván útnak indult, s decemberben Bécsbe, innen Semptére gróf Salm Gyulához szállt, hogy onnan, a téli utazás nehézségei dacára, mihelyt úti társasága akad, Erdélybe menjen. Egy hónapon túl, s foganat nélkül, lesvén egy jó alkalmat, Forgáchot hollétéről tudósította, s Bécsbe kérte maga után küldetni a költ-

⁵¹) „De quibus — folytatja Br. imént idézett sorait — nihil mutari, addi, minui piacet: in uno, ut mihi prospiciatur, non ipse magis, quam mearum rerum ratio requirit, ut quae pecunia tmm stipendi annui nomine, tum in itineris sumptum mihi curanda Venetiis esset, Lutetiae repraesentetur.“ U. o.

seget⁵²⁾, honnan azonban, válasz nélkül maradván, martiusban 1572 Bázélbe ment, ott várandó be a történetendőket. Ott vőn nem sokára Crátótól hírt, hogy Forgách embere Bécsben kereste őt, hol számára száz arany forint vala úti pénzül utalványozva⁵³⁾. Leverte ugyan őt, hogy levél nem jött Forgáchtól: mindazonáltal készült a legközelebbi (septemberi) frank-

⁵²⁾ „Moratus sum postea — t. i. Kovacsóczi levelének vétele ntán — írja Forgách Ferencnek (Semptéről febr. elején) — *Lugduni* ad XVII. Kai. Oct., quo die *mihi fuit illinc discedendum certū de causis*, quas nunc minimē necesse habeo commemorare Veni *Viennam* ad EX. Kai. Dec, quae mihi urbs, quod tu abesses, magnó carere sui ornamento est visa. Aceptus tamen et humaniter et prolixè a Cratone, Caesaris medico primario, et de me optime merito, mansi *Viennae* circiter X. diera, unde *Symptom* (Sempte) me contuli, ad amplissimum virum *Iulium Com. Salmensem*, apud quem iam XXXV. diem ago. Inde erat animus, etiamsi durissimo anni tempore, ubi nactus itineris comites essem, me recta ad te, vix desiderium tui ferens. Sed difficile iter, impeditum, viae non stratae solum, sed obrutae nivibus; hic solitudo mera, nt nulla spes esset comitatus; tum *Viennensis* mora, si illuc redirem, futura magni sumptus, alia ad te animo properanti impedimento fuere. Quibus difficultatibus, tanquam adversis fortunae fluctibus, per huius viri liberalitatem et munificentiam emersus, constitui cras bene mane *Viennam* redire. Illic ita tuas literas constitui exspectare, ut nulla sit futura conditio, quae me ab uno desiderio visendi et complectendi tui avellat. Scribes igitur, sed primo quoque tempore: ferre enim diutius sumptum vix possem. Existimo quidem ad exitum usque mensis Febr. me *Viennae* futurus“ stb. (berl. 222, 3. II.).

⁵³⁾ Berl. 218. 1.

furti vásárkor újra megindulni⁵⁴), ahova a pénzt is küldetni kérte; kérte másodszer, az útvonalt is kijelölve (Ulm, Bécs, Pozsony), s most már ide várva levelet, költséget. De sem egy, sem más nem érkezett. Maradása sem volt. Úgy látszik adósságok nyomták, sőt tán személyes szabadsága is veszedelemben forgott⁵⁵). E kétségében új tervet szőtt. Visszaemlékezett Dudith Andrásra, kit egykor, még mint fiatal férfit, Pólus bíbornoknál látott, kinek magas szellemét már akkor mindenkinek csodálták, s ki vele, úgy látszik, már nagylelkűségét is érezte⁵⁶). Ez, elébb pécsi püspök, most a lengyelek közt boldog házi viszonyok közt élő főúr, úgy tűnik fel előtte mint már egyetlen révpárt. Prágába siet, hogy onnan Lengyelországba. De ím Lengyelország, Zsigmond halálával királyválasztási mozgalmaktól forrván⁵⁷), amiért idegének beutazása

⁵⁴) Berl. 218, 19. 11.

⁵⁵) „*Űm ex inimicorum manibus, sceleratorum hominum evasissem, magnó vitae periculo defunctus, ut mihi esset coelum, terra, maria omnia clausa: ad te unum mihi, tanquam certo vitae naufragio perfuncto, statui perfugiendum*“ írja Dudithnak (berl. 374.).

⁵⁶) . . . *grata recordatione ea animo voluendo, quae me tibi devinxissent* . . . (373. 1.).

⁵⁷) „*Illebantur tum comitia Cracoviae de novo rege creando; ut, undique itineribus insessis (ut ferebatur, ne gliscente in dies anibitu, növi motus exoriretur) nemini facile aditus in regnum páterét*“ (u. o. 374. 1.). E hely nem szólhatván az 1548-ki királyválasztásról: ekkor Dudith még nem levén Lengyelországban; nem az 1574/6-kiról: ekkor Brutus már Báthorinál volt Erdélyben; nem az 1587-kiról, mert a levél, mely e

nem volt eléggé bátorságos; s döghalál is uralkodván⁵⁸), barátai tanácsára felhagyott szándékával, s Bécsbe ment. Bécshez közel az utazó társaság haramják által megtámadtván, többen társai közül megölettek; Brutus azonban szerencsésen elmenekült „a latrok mézárszékéből“, s társai véréből ázva jutott be a városba, hol Miksa császár híres orvosa Crató János által ápoltatván, szövődött a két férfiú közt azon bensőbb barátság, mely köztök holtig tartott⁵⁹). Már # ekkor ajánlotta őt be a császárnak új barátja: de nem tudom mely viszonyai tartóztaták Brutust itt állást

dologról emlékezik, 1577 költ: tehát egyedül az 1572/3-ki mozgalmakról szólhatván, midőn különösen a cseh rendek, alkalmatlanul is, szorgalmazták Miksa elváltatását: bizonyítja hogy Brutus szóban forgó útja 1572/3-ba teendő; s végleg meg erősíti ezt a levél más helye: „*In Daciám veni anno insequenti*“ (374. 1.), azaz 1573/4-ben.

⁵⁸) „*Accedebat ingens pestis metus*“ 374. 1. — Ez is erősíti az általam felvett évet. *Linzbauemél* olvassuk (in *Codice Medic. Hung. To. I. 197. 1.*): „*Anno 1572 pestis per universam Poloniam*“. — De ezt is: „*Pestis in Hungária**: új ok, hogy Forgáchot sem kereste fel, s haza ment.

⁵⁹) „*Recens semper mihi eius diei memória ob oculos obversabitur, cum me, ex latronum laniena superstitem, et adhuc aspersum caesorum sanguine, hominem vix tibi cognitum fáma, non secus tibi fővendum suscepisti, ac si in 00 non mea, sed tua salus ageretur*“, írja Crátónak (berl. 336. 1.). E helyhez hasonlóknak látszik az, melyet az 55. jegyzet hoz; mégis a kettő nem azonegy dologra vonatkozik. Amaz a Dudithhoz tett utat megelőzte, ez követte. Amaz másnemű veszedelemről szól, melyből t. i. egy *nagylelkű* pártfogó ránthatta ki.

fognia⁶⁰). Segítve mégis a császár által, Bázélbe tért, családjához⁶¹). Frankfurtban szomorú híreket vévén az övéiről, miket közelebből nem határoz meg leveleiben, fáradt volta dacára annyira sietett, hogy egy nap kilenc német mérföldet lovagolna. Otthon csak szomorúságra talált okot; t. i. leveleiből sejdíthetni, hogy családja szükségét szenvedett. Schvendi Lázárt, ki most jószágaira visszavonulva élt Bázél szomszédságában, volt felkeresendő, hogy vele jövőjéről értekezék⁶²). Tán őáltala volt most már a császár valamely hivatal végett megnyerendő? Ilyesmire látszik mutatni, hogy, hihetőleg Crátó intésére, I. Ferdinánd

⁶⁰) „Insinuasti in Caesaris gratiam: quanti hoc mihi? egisti de conditione: nihil mihi, rebus etiam meis laetis, magis exoptandmn. Nam quo minus transigeretur, non Caesaris voluntas, non tua, sed temporum mcorum ratio impedimento fűit.“ (U. o. 336, 7. l.)

⁶¹) „Caetera omitto: Cratonis officia in me . . . , immortale in me Maximiliani Caes. beneficium, reditum ad meos“ (u. o. 374.).

⁶²) Megérkezése után „domi quidem — írja Crátónak — nt sűnt humán a, qnae neqne ego, nec tu velles: certe qnae mei adventus longiorem moram non ferrent. Cogito ad Suendum cras, summum perendie: quocum ubi fuero locutus: *quid de meis rationibus, et de omni vitae meae statu constituam*, continuo ad te pluribus“ (252. l.). Amely jó dolga volt, úgy mond, nála, rövid volt: qnae mihi, tunc orta lux, erat usurae brevis futura. *Hic enim, quo me cunque verto, varia malorum facies: Tenebrae domi, foris tristis solitudo; ut cum multa sint quae angant, nihil sit quod moerorem levet*“ (253. l.). Siet Schvendihez „cum alias ob causas, quae te non fugiunt, tum . . .“ (260. l.).

történetét készült megírni. De ehhez sem foghatott: „*quae a vulgo scriptoribus suppeditantur, non probantur: reconditoria, unde sumam, non habeo.*“ Talán még egy más, egy *házi kereszt* is keserítette el életét⁶³). Egy okkal több a távozásra, főleg, ha ez, annak hátrahagyásával eshetett meg. S úgy lett. Megérkezett t. i. *Báthori István fejdelem nevében* meghívataása Forgách által⁶⁴), melyre Brutus, Lyonban 1573 június 1. a teljes boldogság érzetétől elmelegedve felel: „*Nunc verò est, maximé Princeps, cum mihi mea vita,-quam insigni fortunae iniuria, casus adversi multi ad hunc diem iactarunt, spe omni, atque exspectatione debet esse carior mea. Ita enim me expetis, tantus Princeps, ut etiam si tui tam praeclari de me iudicii causam nullám in me agnoscam, qui mihi magis ex meo sensu, quam ex cuiusquam iudicio cognitus sim, et fructu tamen singulari fruar, quod tibi dignus sim visus, de quo ita statueres, et meae modestiae fructu simul non sentiam*

⁶³) „*Ipse efficit unus scribendo, ne me vitae pigeat, et molestae mihi quod abs te tam longe absum, et invisae quod nihil habeat, quare non eam odisse debeam, iis proximus, a quibus longissimè velim abesse. Quid quod a me magnitudinem animi exigitis, ad Socratis normam f^a stb. (268. 1. A levél Basileae, IV. ld. Maias. M. D. LXXTTL).*

⁶⁴) „*De rebus Dacicis mihi iam integrum non est considerare: quod nt etiam sit, quantum ad id tu momenti addis, qui non obscure mihi auctor sis, ut incertis et dubiis praeferam certa? Conditio est cum propter alia mihi honorifica, tum quod mihi haud est impedimento, quo minus eadem opera, salua mea religione et fide, utrumque efficiam, quod tibi est curae*“ (280.1.).

privari. Neque enim *quod dignus tuo tanto munere sim habitus, sentio de me magnificentius*: sed totum id tuae singulari beneficentiae, *amicorum studio, per quos mihi tantum apud te licuit assequi, adscribo*. Ac quanquam est perhonorifica conditio, quae est mihi tuo nomine oblata, non me tamen illa magis movet, quam certa abs te mihi iniecta spes fore, ut indies meae apud te industriae fructus uberiores referam: in quo quidem facile intellexi, ingens tuae munificentiae exstare in studiosos homines optimarum artium, in quorum me numero haberi audisti, certe nunquam indignum visum, qui haberer, si voluntas quaedam praeclara semper laudanda est, ubi etiam minus pares consequantur vires. *Quod nisi ego omnibus vitae commodis atq/e ornamentū antepoſtam, nihil causae suhesse exwtimeam, cur non pláne ferreus omnem videar humanitatw sensum exuisse*. . .“ S végül: „Certe, ne quando te poeniteat de me ita sensisse, ut vir amplissimus Forgacius tibi sua praedicatione persuadere conatus est, neve eum aliquando de mea fidé sponsoſem appelles, operám dabo“⁶⁵⁾. Septemberben már útközben, Frankfurtban,

⁶⁵⁾ Berl. 84—6. I. Mese, mit *Windisch* (Neues ung. Mag. I. 277), és ennek nyomán, szinte minden alap nélkül, *Kemény* is (Mag. I. 47.) ír, hogy t. i. Brutus már elébb megfordult Bécsben Báthori István házában, midőn ez, mint II. János követe a cs. udvarnál mulatott. Báthori ugyanis először 1563 volt ily minőségben Bécsben — Brutus ekkor Velencében. Másodszor 1565-ben, sőt letartóztatva, tisztességes őrizet alatt, Miksa cs. által, 1567-ig: semmi nyoma, hogy Brutus ekkor Bécsben megfordult volna, valamint annak sem, hogy Báthori őt személyesen azelőtt ismerte volna.

találjuk. Crátó helyteleníti Erdélybe menetelét, értesítve őt, hogy a császárnál számára igen tisztességes évdíjt munkált ki. Brutus nyájas, de kitérő választ adott⁶⁶), s 1574 február 7-kén Kolosvárra érkezett⁶⁷).

VII. Brutus nem győzi magasztalni a kegyes fogadtatást, melyben Kolosvárt a fejdelem által részesítettett. „Excepti a Principe et liberaliter et prolixè, neque solum, quod desponsum erat, persolutum, sed mea spes etiam atque exspectatio superata, cum esset summa. Nihil Forgacio in me, nihil Principe humanius, liberalius, effusius^u 68). A Kolosvárt állott fejedelmi törvényszék befejeztével⁶⁹) febr. vége felé indult Brutus is az udvarral Gyula-Fej érvárra, hol számára egy külön lakház volt kirendelve⁷⁰). Évdíja 800 ezüst tallér.

⁶⁶) „ . . . me subaccusare videbatis, tanquam negligenter tua, et improbare meum consilium qui in Daciám cogitarem, tam longe abs te. *Impetrasse enim a Caesaré mihi perhonorificum stipendium, cui placere, ut caetera ábessent,* Principi optimo et sapientissimo, mihi instar opimi et luculenti stipendii esset habendum . . . *Sed de seu coram,* atque ita quidem, ut, salua existimatione mea, et úde, nihil sim de rebus meis constituturus, quod non idem tibi intelligam probari“ (283. l.).

⁶⁷) U. o. 286. l.

⁶⁸) L. levelét Zwingerhez Bázélbe, Berl. 511. l.

⁶⁹) U. ott febr. 20.: *Claudiopoli . . . ubi nunc Princeps fórum ágit, conventu provinciáé indicto . . . ob ingentem concursum hominum, qui undique conflunt stb.* 512. L

⁷⁰) „Ad hunc diem — írja febr. 21. Crátónak — qui est a meo adventu XIV. fuimus *Claudiopoli, propediem ituri Albam Iuliam, ubi est Principis regia, atque illius mandato destinata mihi certa domus.*“ 286. l.

Megbízatása nem a fejdelem történetét, hanem Magyarország öszves históriája megírását kívánta, még pedig a legrégebb időktől a jelenkorig⁷¹⁾. Brutus mindenek előtt készületekhez látott⁷²⁾. De csakhamar elbetegesedett annyira, hogy ez által még levelek Írásában is gátoltaték. Testi ereje fogyott, lelke le volt verve. „Volentem destituunt vires — írja Crátónak Fejérvárról, már ápríl 1. — imbecillitas est tanta, quantum consequi adeo contumacem morbi vim verisimile videtur. Vna est spes qua sustentor: non illa quidem in medicorum industria posita, sed in Eius unius ope, quem nemo unquam frustrarebus suis malis imploravit.“ Éjjelei álma vissza kezdett ugyan térni, de éles (tán köszvényes) fájdalmai nem enyhültek; bú és félelem fogta el a baj következményeitől: „appendices enim esse dicuntur calculi dolores, aqua inter cutem, resolutio nervorum, comitialis morbus, tabes pestilentiales aliae . . .“ Hálával említi a fejdelmi or-

⁷¹⁾ „Impositum munus scribendi superiorum Pannoniae regum res gestas; ut persequare ea, quae tum a Bonfinio, tum ab aliis, ad nostram memoriám usque sunt literis consignata.“ írja Crátónak 294. l.; Báthorinak pedig, már mint királynak, 1579-ben: „est illud ipsum pridem abs te mihi mandatum munus, res Pannonicas scribendi: cuius, pro summa tua in pátriám pietate, ita es sedulus exactor, ut eorum, quae ipse geris, quamvis illa immortalitate digna, non a scriptore abs te quaesito praemio, ne parum solida glória, iis, qui te minus norint, frui videare, sed a quovis potius literis prodi velis, cuius fidem nulla sollicitet praemii spes, quo minus liberó iudicio utatur in scribendo.“ 69. l.

⁷²⁾ L. berl. 294.

vosnak, Blandratának (mert a B. betű alatt kétség kívül ez lappang), gondjait, ki neki, az új helyzetében tájékozatlan férfinak, a gyakorlati életben is baráti segédelmet nyújtott, s midőn az elbetegült Forgách, kigyógyulását nem sokára maga is szelidebb ég alatt kereste, honnan többé vissza sem jött, róla megszűnt gondoskodni⁷³⁾, Blandrata volt az, ki Forgách helyét pótolta a fejedelemnél is az új ember érdekében⁷⁴⁾. Mégis, ily helyzetben, Brutus az egészségének kedvezni nem látszó tartomány elhagyásáról gondolkodott; s ismét Crátó barátságát vette igénybe, nem homályosan a császárnál kilátásba tett állásra célozva⁷⁵⁾. Azonban, úgy látszik, Blandrata mestersége kiépítette őt, vagy legalább tetemes enyhülést szerzett neki; mert ím, Brutus nem csak maradt, hanem idővel magát igen jól is

⁷³⁾ Forgáchra értendő, mint ugyan nekem látszik, a Levelek következő helye: „Caetera, quae mea causa égit (Blandrata t. i.) cum me, nóvum hominem, et cui erant omnia nova, haerentem, et circumspectantem omnia, is, quem minimé omnium aequum erat, deseruisset, non patiuntur praesentia mala, quae me vexant, pluribus commemorare.“ 289. l.

⁷⁴⁾ „Nam — folytatja az imént id. helyen — quod Princeps me liberaliter complexus, et amanter, nullum in me genus liberalitatis beneficentiaeque praetermiserit, eius unius in me summa indulgentia sum assecutus.“

⁷⁵⁾ Ismét u. ott: „Quae quanquam ita sint, videó hinc mihi tamen avolindum, atque id quidem medici consilio, non iudicio solum meo. Quo veró ego hinc potius, quam ad eos, apud quos mihi facta primum spes vitae, salutis praesidium, receptus, atque arx tutissima patefacta est? Itaque . . . eripemehis . . . malis“ stb.

érezte helyzetében. „Mea hic omnia belle: — írja ugyanannak 1575 feb. 14.—belliseimé dicere non audeo, quoniam te careo.“ T. i. „*nihil est absenti promissum quin mihi et vberius, et cumulatius mea spe persolutum sit, nihil quod sit proprium optimi Principis et sanc-tissimi, quin ab illius liberaütate me exspectare amici illius interiores velint*“ ⁷⁶⁾. Es csakugyan Brutus most a külföldön maradt adósságait is kezdte törleszteni⁷⁷⁾; kedve is felüdült. 1575 aug. 25. a fejdelemhez intézett levelében⁷⁸⁾ nem csak frisebb szellem lengedez, hanem új munkát is tervez. T. i. Báthori, vágýtársa Békési támadását Szentpálnál júliusban szerencsésen levervén, s így az elég hosszú zavargásoknak a kis haza szerencséjére véget vetvén, Brutus e háború történetét szándékozott megírni: „Operam dabo, ut stylo eam causam suscipiam tuendam, quam alii defenderunt armis, tu invicta manu, consilio, atque animi robore incredibili ab inimicorum subita conspiratione vindicasti. Id est futurum, si quam primum de tota gesta re conscriptum commentarium mihi iubeas tradi, unde mihi liceat integram históriám, uberiorem certe, et, si modo mea modestia id dici a me patiatur, ornatiorem luculentioremque contexere. Quae mea in hac tota re ratio sit, si licebit agere coram ... paucis ostendam“ ⁷⁹⁾: mit egyébiránt e helyt csak előleges tudomásul veszünk.

⁷⁶⁾ Berl. 293-4. 1.

⁷⁷⁾ U. o. 292. 1.

⁷⁸⁾ U. o. 81-3. 1.

⁷⁹⁾ U. o. 83. 1.

IX. Ez év vége felé indult még Lengyelországban, Henrik királynak Franciaországba visszatérével, a királyválasztó mozgalom. A lengyel rendek Báthori köveivel megegyesülvén, 1576 januárban őt királyukká meghívták, s már május 1. fejére tették a Piaszto koronáját. Udvarával együtt Brutus is Krakóba kísérte az új királyt, ki mellett, annak egész haláláig (Báthori † dec. 13. 1586.) maradván, itt élte le az ötvenkilencedik évébe lépett és sokat hányatott férfiú életének ránk nézve annyira gyümölcsöző tizenegy évét. Az ellátás, melyet a most már „királyi történetíró“⁸⁰⁾ itt nyert, méltó volt egy tudomány-szerető nagy királyhoz. Évdíja már 1577-ben, s 1582 újra, bőkezűleg neveltetett; lakása a királyi várban kényelmes és díszes, minden egyebe kívánsága szerint⁸¹⁾. Gyönyörködött az egészségnek kedvező fekvésben, a kedves kilátásban is, mely az alatta elterjedő városra és tár környezetre nyílt, de egyszersmind a helyzet magányosságában, mely az alkalmatlan látogatók gyakori háborgatásaitól megóvta⁸²⁾. Öröme a

⁸⁰⁾ „Regis Poloniae Historicus“ (berl. 498).

⁸¹⁾ „Quaeris, quo in loco res meae? Auctum stipendium regia munificentia; Cracoviae, in regia, domus attributa, et ea túra ad usum, tum ad elegantiam praecipua; alia, ut volumus“ (berl. 334. 1.). — 1582. júliusban ismét Crátónak: „De aucto stipendio quod gratularis, agnosco tuam in me benevolentiam stb (u. o. 345.).

⁸²⁾ „Decreta mihi domus in Cracoviensi arcé, saluberrimo loco, et unde est despectus in subiectam urbem, et longe lateque patentés campos: ut ad usum voluptas accedat, quae ex loci

munkásság, melynek, mint maga mondja, nem ösztön, hanem fék kellett⁸³), s a fő emberek kegyei: Michovskí érsek, a Zborovskíak, Svetickiek, Buzinskíak, Poniatovskíak vele leveleket váltottak, némelyek magok tevén az első lépést; főleg azonban a nemes Crátó barátsága s a magyar urak jóvolta szépítette életét, kik közül nem csak magas állásuk, hanem műveltségök, érdemeik és iránta való hajlandóságukért Békési Gáspár, Berzeviczy Márton, Gyulai Pál, és — korának egyik dicsősége — Dudith András kiemelendők, s végre, ki minden tekintetben első helyt említendő, a király, változhatatlan s mindig egyforma részvéte-, gyöngédségei s kegyelmével a legnemesb formákban: úgy, hogy helyzetét irigylésre méltónak érezte⁸⁴). De e szép élet sem volt árnyékok nélkül: voltak rágalmazói⁸⁵), meg-megtérő testi fájdalmai, melyek kor és munka által nevelve, érzékenylelkét gyakran újabb, nagyobb bajok félelmével ostromolták⁸⁶), amiért mértékletesen élt, s egészséges körében is úgy, mintha beteg volna⁸⁷); sőt voltak nehéz

amoenitate est summa, faxit Dens ut solida, diuturna que sit solitudo certe ea est, ut cum mihi sit necessaria maximé, ne quis parum opportunus interpellator, me sua frequentia a scribendo avocet, sit eadem suavissima“ (berl. 328—9).

⁸³) U. o. 519. l.

⁸⁴) U. o. 527. l.

⁸⁵) U. o. 312. l.

⁸⁶) 245. 299. — . . quantumvis me graves enrae a me aberrare cogant, quarum semper plenissima cohors in animi mei arcem in vadit . . . barátjai levelei felderítik, u. m. (479. l.).

⁸⁷) ü. o. 302. l.

gondjai is a pénztár tiszteinek fukarsága miatt, kik oly pontatlanul szolgáltatták ki fizetését, hogy volt eset, midőn szinte kölcsönre szorult⁸⁸⁾, ő, ki oly gondos volt távol országokban hagyott régi adósságai folytonos letisztázásában! Legnehezebben végre az udvari sereg amaz értetlen irigykedése illette meg, mely az írók úgy tekintve mint a napszámost, nem azt kérdező: mit, hanem mennyit ír, s ilyeneket a király előtt is emlegete, bár siker nélkül. Valóban, jobb . ebben a te országodban — írja egyszer Dudithnak — a toll helyett ásót és kapát forgatni, mintsem engedni azon ösztönnek, mely a mű szeretete által felgyúladt lelkemet írásra ragadja. *íme búmnak oka!* stb ⁸⁹⁾. Nem csoda tehát, ha az *udvart* gyűlölte oly mértékben, melyben királyát szerette⁹⁰⁾.

X. Meg-megakasztották Brutust a magy. történet megírásában több hivatalos, más lélekderítő, de kútfőnyomozó *utazásai* is. 1577 augustustól novemberig a király táborában volt, Poroszországban, szemtanuja a hadjáratnak, melynek célja a pártütő Dancskát meghódoltatni. Nem olvashatni mosoly nélkül

⁸⁸⁾ „Bes meae sunt arcto loco — írja 1578. máj. Gyulai Pálnak, kinek e végett közbenjárásáért folyamodik — vix mihi annui quadrantis tertia parte persoluta, ut nisi mihi in Regis benignitate aliquid perfugii positum sit, brevi sit futurum, ut magnó meo incommodo sit mihi foenerato summendum et quidem. conditione tetrica: *quis enim aulico* homini teruncium foeneretur?“ (520. l.).

⁸⁹⁾ U. o. 382. l.

⁹⁰⁾ U. o. 329—30. 11.

érzékeny panaszát a felett, hogy ő, az éltes férfiú — ekkor töltötte be hatvanadik életévét — , ki gyermeksege óta a béke műveinek élt, most hivatalból vala kénytelen csatákat, tüzeket és vérengzéseket színről színre látni, a győző és meggyőzött katonák borzasztó zaját, s a sátorokig elható ellenséges ágyúgolyók közt a sebesültek jajgatásait hallani! stb⁹¹⁾. Jelen volt a követek elfogadásán Marienburgban, s mindenütt, hol a király megállapodott, tanúja tetteinek, intézkedéseinek. Más ízben a király Varsóba hívta, hol országgyűlés tartott: Brutus, nehogy kiragadtassék csendes munkásságából, szabatkozott Berzeviczyhez írt levelében: ajánlkozva mégis, ha a király netán azoknak felolvasását kivánná, mik elmenetele olta készültek⁹²⁾. 1581 is híre volt, hogy a király magával viszi a tartományokba⁹³⁾: t. i. Báthori akkor Grodnóba, Vlnába, Pleszkov alá ment, az orosz ellen intézett hadi működései mellett a béke dolgáról is értekezve. Tán nem tévedek, ha felteszem, hogy diplomaticai harcában a király Brutussal is kívánt élni: aminthogy ezt csakugyan útra készülni látjuk is⁹⁴⁾, s

⁹¹⁾ Berl. 330. 1.

⁹²⁾ U. o. 244—5. 11.

⁹³⁾ Sveticki írja april 16.: „Te hac aestate Rex in provinciam abducturus secum est.“ 559. 1.

⁹⁴⁾ Csakugyan azzal menti magát Sveticki előtt Brutus, hogy e levelére még most nem felel, mert ezt épen az utolsó percben vette: „Proticiscenti enim in regiam, ut Regi valetticerem, et conscenderem currum, tunc mibi sunt literae redditae“ (561. 1.), s így válaszával adósa marad, míg visszatér: „patiare

egész nyáron át, tán ottani elfoglaltatásai miatt, tőle levelet nem találok, aug. 1-jeig, mely nap már Krakóból intézi a királyhoz azon szép *vigasztaló levelet* öcsese, Kristóf erdélyi fejdelem, halála felett, mely Brutus munkái közt a szebbek egyike⁹⁵⁾. Magán utasításai közül a boroszlóiak 1577-ben⁹⁶⁾ és 1582-ben⁹⁷⁾, hol főleg Dudith, Crátó, Rehding barátsága élesztette őt, s a bécsiek 1579⁹⁸⁾ és 1582-ben⁹⁹⁾ említendők: ezek is azok is részben magyar históriája érdekében tétethettek: ott naponként Dudithcsal¹⁰⁰⁾, itt Zsámbokival értekezhetvén. „Levat animi moerorem

me tantisper in tuo aere esse, quod Cracoviam reverso liceat maiore cum otio . . . respondere“ (u. o.).

⁹⁵⁾ Levelei berl. kiad. 87-120. 11.

⁹⁶⁾ ü. o. 432. l., ha e levél'csakugyan 1577 költ.

⁹⁷⁾ U. o. 346. 494. 11.

⁹⁸⁾ Hogy ama kelet nélküli levél u. o. a 208—10. lapokon ez évben Íratott, s így az 1578—9-ki télen Brutust Bécsben kell keresnünk, a levél azon helye mutatja, mely az utrechti unióra vonatkozva (ez januárban 1579 köttetett) az antwerpi kálvinisták megtámadtatását a katolikusok által újságként beszéli el, s hozzá teszi: „Sedatum tamen tumultum aiunt per interpositam Matthiae principis auctoritatem, *quae adhuc sancta illis populis habetur: quam diu sit futura, non libet divinare.*” Egy évvel az előtt a protestánsok Antwerpben még nem prédikáltak; s a Mátyás főherceg népszerűsége ekkor élte utolsó perceit.

“) T. i. 1582. júl. 23. Crátóhoz írja, hogy ennek májusi levele őt nem találván többé Krakóban, Bécsbe küldték utána (u. o. 342. l.).

¹⁰⁰⁾ Mint látni fogjuk, írott értesítésekkel is segítette: u. o. 323. l.

— (hogy Bécsben kelletnél tovább volt kénytelen időzni t. i. „adhuc me Viennae hyemis saevitia tenet“) — *Sambuei consuetudo*, cum doctissimi hominis, tum vetere amicitia et studiorum similitudine mihi coniunctissimi (mindkettő philolog és történész volt), qui *cum de Vngarorum rebus fere quotidie*, et quidem ut in magna spe sim főre, ut neque me, neque regem adeo meae huius poeniteat morae.“ Létesült-e 1580(nov.v. decemb.) Berzeviczyhez intézett levelében kifejezett kívánsága Magyarországra mehetni, és Forgách Simonnal, s más a jelenkor dolgaiban részt vett férfiakkal értekezhetni? amit sürgetett, bár a király gyöngéden féltette őt¹⁰¹), nem tudom. Megismerkedve így Brutus állapotjaival Krakóban, most már életének fő emlékéhez térek: magyar történelméhez.

XI. Mondottam, sőt Brutus saját szavaival kimutattam, hogy a feladat, melyet Báthori még Erdélyben elibe tűzött, egy „teljes magyar história“ volt. Úgy látszik, a fejedelem-király, oly míveltségű, oly tudományú, oly ítéletű férfiú volt, kit Bonfini nem elégitett ki, ki ezt egy új, s több kritikával dolgozott történelem által akarta mellőzve, helyetteszve, látni. Mégis, nincs nyoma, hogy Brutus ilyenhez

¹⁰¹) „Ac video quidem Regem sollicitum de mea salute (egészségéről), ne quid mihi durius accidat vereri: cuius in me indulgentiam ita agnosco, ut non tamen absistendum a tam praeclaro incepto censeam.“ 240. l. — Hogy e kelet nélküli levél 1580 novemb. költ, mutatja hivatkozása a királyhoz „proxime“ intézett levelére; mely novemb. 1. 1580. kelt (u. o. 75. s köv. 11.).

fogott. Lehet, hogy körültekintve a tért, átlátta miszerint egy új feldolgozás, új anyag hiánya miatt, csak az ismertnek kritikai átdolgozata lehetne, melylyel talán sem felséges megbízója áldozataihoz mért munkát nem adhatand, sem a köz várakozást ki nem fogta elégíthetni. Bonfini folytatása, vagy inkább az *új történelem*, mely Hunyadi Mátyás halála után kezdődik igazán, mely kidolgozva még nem volt, s melynek annyi közelkorú, s részben már egykorú tanúja élt; mely időre egyeseknél nem kevés előkészület, sőt egyediratok is léteztek, a levéltárakban pedig, főleg a fejdelemében, annyi, feldolgozatlan okmány vala együtt, e kor kellett hogy különösen vonzza őt: itt teremteni lehetett, ebben nagy tanulságok fekvének, amiért e kor történetének gyakorlati, politikai, irányít adhata, hogy az a köz élet iskolája lehessen: *quae magnó sit hominibus ad vitam recte agendam adiumento*, mint maga fejezi ki magát¹⁰²). Kétségtől a király tudtával történt, hogy a régi történetet abban hagyta, vagy hogy az, mint akkor kevésbé sürgetős, elhalasztott. Sőt nekem úgy látszik, hogy nem is ott kezdte dolgozását, ahonnan az, amit tőle ma bírunk, kiindul, hanem a mohácsi veszedelem utáni idővel. Ha nem csalódom: azon Ferdinándot illető töredékek, melyeket a Ferdinánd történetét sürgető Crátóval már 1577 közölt, a készülő félben levő VIII. könyvből voltak véve, s tán leginkább azért közölve, hogy Crátótól annál biztosabban nyerjen adatokat azon korra,

¹⁰²) Flór. Hist. Praef. A 5.

melyre tőle leginkább várhatott. „De Ferdinando quod mones, —írja hozzá az említett évi június 16. — in eo sumtotus, tu adiuvaultro eius causae faventem: efficiam ut non desideres grati animi officium, ubi, id quod te scio esse facturum, aequo animo, me esse memorem meae fidei patiari, quae est mihi rerum omnium summa. Me vobis studere mea sponte, et cupiditate incensum a vobis incitari, *unus, atque altér locus ostendety quos his literis inclusos ad te mitto.* Interea tu erue mihi, *quae post Ludovici interitum, qua de inter-regno, qua de comitiis, de aliis, in Pannónia sünt gesta;* sed ita quidem, ut quae non meae solum, sed tuae religioni consentanea sint: imprimis, *quando Scepusius victus a Ferdinandi ducibus; a quibus, quoties, quibus in locis victus sit.* Ne multa: quicquid habes, *quod pro veritatis causa sit, cui pariter uterque nostrum favet, in médium affer.*¹⁰³⁾ Ne lássunk e sorokban egyebet, mint valamely elogiummal biztatást oly fejdelemről, ki nem volt erények nélkül: de ezt is *becses adatok árán,* melyek szerzőnknek, magyar történetéhez fogtak szolgálni. Mert eme munka, elégséges anyag hiánya miatt, még most lassan haladhatott, különben nem fogta panaszozni (ez év decemberében) hogy megszólják a király előtt, miszerint *keveset ír:* „neque enim quid scribam quaeritur, sed *quantum scribam*“¹⁰⁴⁾. Esdekelve kéri Békési Gáspárt, eszközölné ki a királynál, hogy Zsigmond lengyel és János magyar

¹⁰³⁾ Berl. 315. 1.

¹⁰⁴⁾ ü. o. 381. 1.

királyok egymáshoz írt leveleik, mik ú. m. a király levéltárában vannak, vele közöltessenek, miután Dudithtól *sokat* kapott ugyan, de János királyt illetőleg semmit¹⁰⁵⁾: *sokat*, még pedig, mint látszik, 1577-ki paszkovi nála - létekor, számos titkos irományokat, melyek segedelmével főleg reménylette *megkezdett munkáját* szerencsésen megalkothatni ¹⁰⁶⁾. Nem kétlem, hogy a kir. levéltárba is bebocsáttatott; s ím folyt a munka, hévvel, mohósággal, sokszor az elfára-

¹⁰⁵⁾ „Audio — írja 1578. febr. 12. — in Regis tabulario, praeter caetera antiquitatis monumenta, tabulas publicas, leges, edicta regura, l;teras ad reges scriptas asservari: ex quibus si mihi potestas fiat legendi, *quae ad JSigimundum a Ioanne Rege, ad Ioannem a Sigismundo sũnt scriptae, per ea tempóra, quibus ũle de regno cum Ferdinando Rege dimicavit, incredibile dictu est, quantum scribenti Pannonicas res inde adiumenti sit accessurum. Adiuvanda omnino est mea industria: Namque in his, quae typis excusa leguntur, quae ad rem fadat, ne litera quidem. Vnus mihi vir, idem amplissimus, et cupidus imprimis patriae illustrandae, multa Andreas Dudithius subrainstravit; sed ut de his, quae ad Ioannem Regem pertinent, sit mirum silentium Summa totius rei, ut mihi a Rege impetres literaa ad regii tabuiarii praefectum, quibus mihi permittat cum regias illas literas inspicere, tum si qua alia sũnt earum rerum, de quibus scribimus, certiora monumenta“ stb. 205, 6. 1.*

¹⁰⁶⁾ „Quid? quod elicuit suavitate sua Musas in hunc secessum? Bibliothecam habet refertissimam: libros optimos; *de reconditoribus rebus scripta multa: quae ita parata ex longo usu rerum maximarum mihi reseravit, ut nunc modo sperare incipiam, inchoatum a me opus* haud infelicibus auspiciis, ut me iuvat sperare, me absoluturum.“ U. o. 323. 1.

dásig¹⁰⁷⁾, amiben most már teljes boldogságát lelte fel¹⁰⁸⁾. Így lőn, hogy 1580. február 7. már némi diadalérettel írhatta Berzeviczy Márton cancellárnak: „Ita vero tibi persuadeas velim, quicquid sit in me ingenii, usus, eruditionis, si modo est in me ulla, totum id rebus iis scribendis, quas in manibus habeo, pláne esse exhaustum; ut quod aut mihi, aut amicis praeterea impendam, nihil pene iam reliquum sit. Quod Rex meam sedulitatem probet, est id veró mihi quam gratissimum, tum re ipsa, tum eximio illius de me iudicio, atque adeo tuo, cui ille plurimum tribuit: nihil enim mihi certius est, quam per vos amicos meos complexos apud Regem meam causam, cuinonsemper datur facultas legendi mea, mihi licuisse consequi, quod in vita erat mihi maximé optandum, ut de mea industria tam honorifice et sentiret, et pronunciaret. Quod reliquum est, dabo ipse operám, sedulitatem

¹⁰⁷⁾ „Vnum hoc scio — így szól a gyönyörű hely Gyulai Pálhoz (1578) — nullum me agere feriatum diem: inter arma agere, oppugnare urbes, expugnare, classicum canere, versari in acie, dicere sententiam in regum consilio, bella indicere, foedera ferire, sed alia, atque vos ratione: quae tamen ita animum fatigat, ut sint mihi induciae petendae, ne oneri victus succumbam.“ U. o. 525. l.

¹⁰⁸⁾ „Dicerem — ugyanahoz 1578. febr. 18. — quam mihi iucundum hoc Cracoviense otium esset, quam non invidiam vobis, beatissimis hominibus, aulae istum splendorem, salutationes regum, potentium deductiones in regiam; sed non faciam, ut sim multus, id quod mihi facere necesse esset, si de his ad te plura, et volens omittam ea scribere, quae vos cogant, mihi hunc meum secessum invidere . . .“ U. o. 527. l.

atque industrias pertinaci studio tuendo, ut neque vos Kegem, quod mihi apud illum faveritis, fefellisse videamini; neque eum ipsum poeniteat sui iudicii, quod de me animum induxerit bene sperare¹⁰⁹). Nekem ugyan úgy látszik, hogy *most már kevés volt hátra az egész munkából*. Mert a legújabb rész, melynek elkészültéről tudósítja a cancellárt, „1550-től Lippa elvételeig“. (1551) terjedt; s ezt másoltatta már, hogy megküldhesse¹¹⁰): „Ardeo enim cupiditate meum vobis stúdium probandi, *id quod spero brevi főre, si vita suppeditabit: quae mihi uno hoc nomine gratior érit, ubi eum fruetum, quem spero, Regi, et per eum Vngaris liceat legére*“¹¹¹). S míg ezeket tisztázták, sőt a másoló már a Temesvár veszedelméig (1552) haladt¹¹²),

¹⁰⁹) U. o. 227.1.

¹¹⁰) „Iam rem perduxi ab anno quinquagesimo exorsu, ad Lippae usque expugnationem“, u. o. 228.; s ismét: „Scripsi, ut dicebam, ad Lippae usque oppugnationem; quod inihi opus tantum occupat (exacte enim et diligenter sum dimensus) quantum est Caesar matériáé, a primo ad tertium usque commentarium belli Gallici, complexus. Multum inquis? imo tum videbitur multum, ubi leges non quantum scripserim solum, sed quid, et quemadmodum id adeo scripserim. Librarius est totus in describendo, sed ut non putem, per totum hunc mensem, absoluturum.“ U. o. 230. — Az 1550- és 51-ki történetek Brutus XIII-dik könyvében foglaltattak, mely azonban csonkán jutván reánk, csak a nyírbátori szerződésig megyén. E rész, midőn ép volt, kiterjedésre kétség kívül felért J. Caesar három első könyvével a galliai háborúról.

¹¹¹) U. o. 230. 1.

¹¹²) „Iam quae scripsi hybernis mensibus, sunt ad *Themesvariensem uaque deditionem ita descripta* accurate, ut legi, et facile, et commode possint, ubi a librarii erratis erunt perpurcata,

készült Brutus „a király kívánságára, *összevonni azokat, miket a II. János haláláig történt dolgokról írt*, hogy, ha a király holmit kevesbbé helyesen találna előadva, e részt azok ítélete alá bocsáráthassa, kik azon történetek tanúi voltak“¹¹³). Még világosabban szól azon évi jún. 4. Gyulai Pálhoz írt levelében, melyben a másolhatni kért leveleket emlegetve: „non dubito — mond — quin Rex in iis, quae conducere *ad operis absolutio-nem* putet, sit mihi morém gesturus, ubi ex tua oratione cognoscat, quid sit *brevi* de eo, *quasi iam imposita coronide*, sperandum“¹¹⁴). Így csak akkor szólunk, midő'n a vég célhoz közel vagyunk. De mind ez *első dolgozás* volt. Hátra tehát a megbíráltatás, ennek nyomán az igazítgatás, az utolsó kéz simítása. A kézirat 1580. júniusban Berzeviczy kezeiben volt. Érintve éhez írt levelében Brutus több vitás pontot, s hogy azok iránt, igen is, fog még Berzeviczy tanácsa szerint

quae, ut solet, nonnulla occurrunt, in interpunctionibus praesertim, quae legentem morantur, et perturbant sensum eorum quae leguntur.“ U. o. 535. 1. — Brutus pesti codexében a XIV. könyvből *Eger ostroma* is megvan, mely Temesváre után következett.

¹¹³) „Interea dabo operám, id quod Regem video velle, ut *ea in compendium redigam, quae scripsi ad Ioannē Secundi usque interitum*: ut si quid Rex minus recte relatum legat (quid enim certius, quam natum hominem errare?) eorum iudicio emendandum subiiciatur, qui iis gerendis interfuerunt, quorum verisimile est multos adhuc superstites esse.“ 234.1. (e kelet nélküli levél kevéssel az előbbi (226 —232. 1.) után íratott, mely költ febr. 7. 1580.

¹¹⁴) U. o. 532. 1.

Forgách Simonnal is értekezni, folytatja: „Sed fuit tamen prius TOTVM QVASI CORPVS HISTORIAE conficiendum, homini praesertim natu grandi (hatvanhárom éves levén már), et qui memor humanae conditionis, *non sit immemor suae fidei* (itt ígérete értetik, a munkát elkészíteni), *cuius dandam operam mihi videó, ut certa monumenta post mortem exsint*. Itaque nullo negotio mutari, ubi opus érit, addi, tolli multa poterunt, quae scribentem, quanquam sedulum, hominem tamen, interdum fallant necesse est“¹¹⁵). *S ezért*, az előadottak biztosabb megállapítása végett, kívánczók — folytatja — Magyarországba, hogy ott a kortársakkal, s köztök Forgáchchal, tanakodhassék; s bár a király félti az ő (Brutus) egészségét: „ut non tamen absistendum a tam praeclaro incepto censeam.“ E végre a királytól ismételve ajánló levelek kieszközlésétkéramagyarfő emberekhez¹¹⁶). Döntő' helyek ezek, melyek, ha Bethlen Farkas folyvást, s egész az 1571. évig nem idézné is őt, kétségtelenül bizonyítanak, hogy 1580-ban Brutus Történelme, egész 1571-ig, azaz Báthori fejdelemsége kezdetéig, első kidolgozásban készen állt; *akkor még tizenkét könyvre osztva*; melyeket át volt dolgozandó, s azután Báthori történeteit megírandó. T. i. szinte akkor, nov. 1. 1580. írja a királynak: „Dabitur aliquando facultas, Deo bene iuvante, defuncto tanto labore (*a vég átdolgozás után* t. i.) de Tuis laudibus solutiore animo agendi,

¹¹⁵) U. o. 239. 1.

¹¹⁶) U. o. 240. 241. 535. 11.

quae non solum liberum hominem ab occupationibus aliis, sed vacuum etiam, si fieri possit, cura sui, propter argumenti maiestatem atque amplitudinem requirunt. Non enim despero fore, IAM XII IVSTIS LIBRIS PANNONICARVM RERVM CONFECTIS, quos meae sedulitatis et vigiliarum testes posteritas leget, ut non mihi aliquando liceat, quod mihi unum in optatis maximum est, *rebus abs Te gestis admovere manus*“.¹¹⁷⁾ A következett (1580—1-ki) télen tehát a II. János haláláig történetek átdolgozásával foglalkodott. „Ea nunc scribo — írja Berzeviczynek — *quae propius ad illius (Regis) tempora accedunt*: quae eo spero legenti futura gratiora, quo plura sunt, quorum ipse possit esse memor;“ s mert a király Brutusnak Varsóba jövetelét akarta, ez, hogy Báthori tudhassa miben fáradoz, magát felmentetni kérvén, a kész munkából mutatóanyagokat is küldött: „ne forte Rex, quae sint ea requirat, quae per totum hoc tempus scripsi, in unam aut alteram paginam redacta, ad te mitto, ut legenda Regi., tradas“¹¹⁸⁾. 1581 és 82-ben folyt már az átdolgozás és tisztázás. „Temporis . . . potiorum partem mihi eripit Vngarica Historia, quam Rex, a capite descriptam, non poscit (parum enim mihi videor dicere) sed flagitat, atque id quidem tacendo: quae illius modestia stimulos mihi mea sponte concitato addit.“ Ezeket írja Crátó barátjának 1582 július 23.; és: „Venio ad alteras tuas . . . in quibus . . . agis . . . de

¹¹⁷⁾ u. o. 80. 1.

¹¹⁸⁾ u. o. 245. 1.

Historia Vngarica: *quamquid te sanpserunt absolutam, haud plane scire videntur, quam sit arduum opus históriam scribere.*“ T. i. el volt az végezve, de *bevégzettnek* nem tartotta szerzője mind addig, míg volt rajta igazítható, igazított pedig folyvást, mint azt a fennmaradt, már tisztázott, codexek bizonyítják. S hogy e folytonos munkát győzze . . .: „ne succumbam labori, quem ferre, nisi in columi valetudine, haud facile est, victu tenuissimo utor, et quasi qui adversa valetudine laborat, ex medici praescripto, vix fieri posse arbitratus, ut quis diu vivát sanus, nisi idem quasi aeger vivat^u ^{11d}). Ily önmegtágadás, lelkiismeretes gond és állandó szorgalom gyümölcse azon mű, melyet nem a díj, a jutalom — ezt szintűgy várhatott Miksa császártól, hol az részére már ki volt nyerve¹²⁰); — hanem a tárgynak és saját dicsőségének szeretete vitetett vele véghez ^m); s úgy vitetett véghez, hogy ne a köznek, a sokaságnak, hanem a kevés választottaknak tessék¹²²).

¹¹⁹) U. o. 344, 345. 1.

¹²⁰) L. a 66. jegyzést.

¹²¹) „Ita vero agitur *et de gentis vestrae glória* — írja Gyulai Pálnak — *et de Regi adeo, ut de mea non minics agatur: cuius si negem me blanda quasi titillatione raoveri, vix me esse hominem putes, qui unum naturae opus maximum, et in spem certam coelestis vitae, atque immortalitatis natus, est gloriae avidissimu*8.“ U. o. 532. 1. S másutt kéri Gyulait, ajánló levelek szerzése által legyen segedelmére azon dolgokban „in quibus de summa illius (Regis) re, hoc est, de domestica laude et glória agitur“ 535. 1.

¹²²) „Alii fortasse sit satis *vulgo piacere: equidem, nisi vobis placeam, quibus cum quam paucissimis dátum est recte*

XII. Azon idő alatt, míg nagy munkája készült, mellesleg Brutus még néhány kisebbet írt, históriai, philosophiai tartalommal, részint levél-alakban. Ilyekül kiemelendők: *L. Ad Stephanum Transilvaniae Principem de Regno a Polonis delato Gratulatio*, 1576 ¹²³⁾, kétség kívül egyike a legtartalmasb és ékeesebb ily szónoki műveknek. „Quicquid fūit in me ingenii — írja róla maga Dudithnak —, quicquid artis, quicquid nervorum et virium, in hoc unum argumentum effudi^u ¹²⁴⁾. 2. *Commentarius de tumultu Gedanewi*, 1578. Brutus, mint láttuk, jelen volt maga a király danckai expeditiójában; emlékiratát Crátónak küldte meg; elvesztet, mint szemtanúét, még pedig a Báthori köréből, s egy Brutusét, a lengyel történelem méltán fájlalhatja. 3. Kiadta 1579-ben Krakóban: *A. Dudithii Commentarium de Conietis, cum Praefatione* I. M. Bruti (azon túl többször). 4. A *Zborovski ház történetét*, Corbineliushoz írt levélben¹²⁵⁾. 5. Kiadta: *Christophori*

iudicare de hominum ingeniis: ne tota quidem literatorum natio sua suffragatione efficiat, ut me, quod illis placeam, plus pilo amem“; írja Crátónak 345. l. (E jeles férfúró 1. Horányit a Forgách Ferenc Commentáriusai előtt az / ív első lapján, munkáit Jöchernél a Crato cikkben.)

¹²³⁾ Munkái krakai kiadásában, és Berl. 19—65. l.

¹²⁴⁾ Berl. 383. l.

¹²⁵⁾ Krakai kiad. és Berl. 450—64. 11. — „Inchoatum opus ad vos misi — írja Zborovski András kir. udvarmagynak — non ignarus multa deesse, quae huic ipsi perpoliando necessaria requirebantur . . . Vnum veró ubi hoc agerem, speravi főre, ut laus quidem vestra tota haberetur, quam quidem non verba splendida, sed res a vobis in luce hominum gestae fortiter,

Longolii Epistolarum Libri III. Tullianae videlicet eloquentiae ad unguem expressa imago. Doctorum item aliquot Epistolarum ad eundem Longolium Liber. Bartholomaei item Eiccii de Imitatione Libri trés, a Ioanne M. Bruto emendati. Bázél 1580¹²⁶). 6. *Ad Stephanum Regem. Consolatur lugentem fratris mürtem, Tran&ilvaniae Principis*, 1581. Egy senecai mű¹²⁷). Termékeny volt reá nézve az 1582. év philosophiai munkálatokban: a hat évi folytonos és fásasztó históriai dolgozások után, s azok simítása mellett, a munka változtatása neki egy volt a pihenéssel. Ilyen volt 7. a király kívánságára ¹²⁸) általa írott e könyv: *Be Historiáé Laudibus*, sive de certa via et ratione qua sünt rerum scriptores legendi; melyben a történetírásról nézeteit, és saját magyar történelméről sok érdekest mondván el, annak utóbbi részét, mintegy előszó helyett, Magyar Históriaja elibe tűztem. 8. *Praeceptorum*

iuste, et sapienter, vobis peperissent; sed ut simul ex vestra laude aliquid in me redundaret. Quod quidem speravi futurum, si darem operám, ut non illae a malo artifice proditae literis viderentur: ut enim cognitio rerum maximarum sit prima iis, qui illa tenentur; nemo tamen non malit, illas de diserto interprete cognoscere, quam de impolito et rudi.“ U. o. 163—4. 11.

¹²⁶) Egyike a legritkább könyveknek. (Pesti egyetemi könyvtár.)

¹²⁷) Báthori Kristóf erdélyi fejdelem halála után. A krakai kiadásban, és Berl. 87—120. 1.

¹²⁸) „Scripsi, ut mihi imperasti, de historiáé laudibus.“ Az ajánló levél elején, berl. 639. 1. Kiadva először az Epist. krakai kiadásában 1583., ismét a berliniben 637—778. 1.

Coniugalium Liber Vnus ad V. C. Franciscum Veselinum. Egyike a legnemesb és szebb erkölcsi értekezéseknek, classicai formában, írva a címen megnevezett lengyel főúr házassága alkalmával. Crató barátjának 1582. júl. 23. így ír felőle: „Nam ne ignores integrum fere mensem cum alia scripsi, quae vacuum animum requirent ab omni alia cura, tum de Praeceptis Coniugalibus commentarium: in quo etiam si plurimum me poterat Plutarchus iuvare, indulsi ingenio tamen, conatus, quasi in solitudine agerem, et ubi nulla legendi facultas aut copia librorum esset, ingenii periculum facere. Et veró Plutarchi non magnus usus, in eodem quidem argumento versanti, sed quod alia tempóra, diversi religionis ritus, sacra varium efficiant“¹²⁹⁾. Nem legkisebb érdemei közé tartozik Brutusnak, még pedig hazai történelmünket tekintve, hogy 1582 *Callimachus Fülöp három könyvét I. Ulászló királynak történeteiről*, egy krakói (úgy látszik az eredeti) codexből kiadta. Így szól maga erről Zborovski András lengyel királyi udvarnagyhöz intézett Előszavában: „Piacúit tuo nomini inscriptam Philippi Callimachi Históriám in lucem emittere, cuius *exemplar manuscriptum* mihi vir illustrissimus P. Sborovius Palatínus Cracoviensis fráter tuus dono dedit, paucis ante mortem diebus.“ S tovább: „Perdiu iacuit politissimus scriptor hac temporum iniuria, *quasi in oblivionis tenébris*: cuius scripta, si cum multis conferantur . . . facile appareat, *quantam iacturam politiores*

¹²⁹⁾ U. o. 369. 1.

literae fecerint, quae tam diu huius scriptoris luce caruerunt....“ A kiadás többi okaihoz járult: „impositum mihi munus a Rege sapientissimo scribendi Pannonicas res, quarum iam iustum volumen confecimus, ut in eodem argumento versatus, in quo plurimum Callimachus praestitit, et quidem in eadem regia, in qua ipse maximé auctoritate et gratia floruit, videar, quasi vicarius tam praeclari operis, hoc fidei et constantiae meae officium haud negligere potuisse“¹³⁰⁾. Feltűnő az, hogy Brutus a munka elébbi kiadásait nem ismerte, holott az nem csak 1519 jelent már meg, hanem ez első kiadás után 1556, sőt újra 1578-ban is, és így négy évvel is őelőtte. Azonban ezek szövege az első kiadó saját vallomása szerint egy rossz másolaton alapszik, mely nem csak másképp van felosztva mint a krakói codex szövege, hanem számos, conjecturális, javításokat is tett szükségessé. Azért Brutus szövegét ismételték kevéssel utána Bongars, s a múlt században Schwandtner¹³¹⁾. Ugyan ekkor forgatta Brutus elméjében *Július Caesar Commentáriusai* (de Bello Civ.) új kiadásának közzétételét. „*Quibus emendandis*

¹³⁰⁾ L. Phil. Callimachi de Rebus Gestis a Vladislao Polonorum atque Hungarorum Rege Libri Trés. Cracov. 1582. in Praef.

¹³¹⁾ Az editio princeps kiadója Scheufler Zsigmond azt mondja előszavában: „in Callimachi Históriám. . incidi. . detersis, qnoad fieri potuit, *labeculis, quibus ab inepto et ignaro scriba totó pene corpore aspersus fneral.*“ Utána adta Oporinus bázeli gyűjteménye (Chalcondylas, 1556) és Lonicerus a Chron. Turc. II. köt. 1578.

— írja ez évben a királynak — et alii hoc tempore multum, et *nemnihil ipsi contulimus*, id quod brevi nova Basiliensis editio, nominis Tui auspiciis consecrata edocebit“¹³²⁾. Láttuk feljebb (IV. fejj.), hogy Gryphius Caesarját saját scholionaiival még 1564-ben, velencei tartózkodása idejében, Manutiusnál kiadta volt; mely ugyanott 1566 és Strassburgban 1569 ismételtetett, s oly fontos, hogy azzal Caesar irodalmában korszakot alkotott („aetas Gryphio-Brutina^{ti)}). Láttuk (28. jegyz.), hogy 1572-ben azt újra kidolgozott szöveggel kinyomatta bázeli tartózkodása alatt, s hogy már akkor szándéka volt azt egy tetemes commentárral bővítve, s Báthori Istvánnak ajánlva, kiadni, íme, most újra fel kívánta venni a fonalat, melyet, kétség kívül bekövetkezett viszontagságos évei, s Erdélybe jötte óta minden idejének a magyar történelemre lelkiismeretes ráfordítása ejtetett el vele. Azonban most sem készült el, mint látszik, ama iusti voluminis commentár, s így a bázeli nyomtatványok soha világot nem láttak, minek okát, a következő évekről hiányzó adatok miatt, adni képes nem vagyok.

XIII. Gyakrabban buzdíthatták barátai Brustust, kikkel levelezett, hogy *leveleit*, melyek nem csak egy szép lélek művészileg szép és nemes kifejezése voltak, hanem tartalmi becsöknél fogva, ha egyebet nem ír vala is, a XVI. század legjelesb humanistái közé emelik, összegyűjtve kiadja. Elhatározta tehát

¹³²⁾L. De Hist. Laudibus, berl. kiad. 745. 1.

magát e munkára ¹³³), s bár a história átdolgozása nappalait éjjeleit igénybe vette¹³⁴), szorgalmasan simította, sőt maga tisztáztatta azokat¹³⁵) úgy, hogy július 23. 1582 már közel jára a befejezéshez ¹³⁶).

¹³³) Azon évi oct. 28. írja neki már Melissus, nürnbergi humanista: „Monavius ... de volnmine Epistolamm tnarum Cracoviae propediem edendo me certiozem facit.“ 497. 1.

¹³⁴) „De epistolamm mearum editione, videó *quid amid mei velint*, atque adeo etiam, si causam cnr velint, nullám videó: quibus qno minus morém geram, facit opus quod habeo in manibus ita meis viribus maius, ut cum in eo sim dies noctesque totus, non aetati, non valetudini parcam, vix üli, quantum rei magnitúdo postulet, mihi videar suppeditare. — Spero tamen rem me ulterius non dilaturum“ Nov. 5. 1581. Berl. 490. 1. Zamoscius János focancellár és fővezérhez intézett ajánló levelében pedig: „Non nominabo eos, qui nonum iam abhinc annum hoc unum a me postulant“ stb. — Azokat ú. m. összetépte, „quae de meis privatis rebus ad amicos scriptae, quibus, cum saepius quicquid venit in buccam, visae sünt parum dignae, quae in manus hominum prodirent.“ (Bár ne így, úgy e fáradalmas életrajz teljesb és pontosabb leendett.) „Quantum et ex iis ipsis nonnullas haud pláne indignas censuimus hominum luce, uno hoc nomine . . . quod in his speraremus főre, *ut grati animi monumenta* multa atque insignia in optime de nobis meritös homines apud posteros exstarent“ U. o. 16. 1.

¹³⁵) „Est opus in manibus, quod accuratius limandum perpoliendumque suscepi, ut si qua sint in sententiis obscuriora, ea aut mutata, aut aucta clariora redderem. Itaque iam a principio librarium vigilantiae diffisus, sum ipse describere aggressus, magnó cum laboré, ut omitam iacturam temporis, cuius potiozem partém mihi eripit Vngarica História.“ 344. 1.

¹³⁶) „Do tamen enixe operám, ut exemplar (epistolamm) paratum ad futuras nundinas Yiennam ad Aubrium mittam, qui

Azonban még septemberben bajlakodott velök a be-
tűszedők folytonos sürgetése dacára¹³⁷⁾. A szerkesztés
sorát, sok tekintetben jellemzőleg, így közli Crátóval:
Primum mihi *librum epistolae ad Regem* occupabunt:
quae sünt fere gratulationes omnes. Est vero huic
habendus honor, non solura quod in eo mihi sint om-
nia: sed quod in eo ipso, non amori, sed iudicio ser-
vio: ut in quavis fortuna dignum eo honore censeam,
qui summis regibus potest haberi maximus *Altér*
complectitur, quae variae quidem argumento, *ma-
rales omnes*, videbantur eodem in libro collocandae: tametsi
operam dedimus, ut haec laus *ne in aliis quidem desi-
deraretur*, praeclaram quandam esse rem existimantes,
cum quis seribit, tanquam aliud agentem, docendo
adhortandoque adeo iuvare. *Tertius* destinatus *ad te*
scriptis, quem videó in iustum volumen crescere;
multo plenius futurum, ni multas desiderem, quarum
apud me exempla non exstant. Spero tibi pro summa
tua aequitate hoc meum iudicium probari. Non enim
volui videri in epistolarum collocatione, atque ordine,
cuiusquam dignitatis, aut fortunae novisse diserimen;
quod iudicium superbi nimium, et plus aequo sibi
fidentis, a me procul mea modestia reiieit. *Vt casus*
túlit, ita sünt ordine digestae: certe, quod potui prae-
stare, enixe a me data opera est, ut nemo in eorum

ad socerum (kiéhez?) afferat. Nam cum superioribus diebus
Viennae essem, serio mecum ea de re égit, cum hoc addidisset,
*epistola.8 a multü posci.*¹¹⁷⁾ 344. 1.

¹¹⁷⁾ Berl. 354. 1.

numero esset, quibus hic honos haberetur, cuius virtus non eum locum, in quo positus esset, honestaret, sive primus esset, sive esset postremus. Nullus enim est non honestus sapienti: cuius proprium est, non loco ornari, sed loco ipsum esse ornamento: ut saepe imum gradum honestissimum videamus, quo se sapiens demisit: turpem summum, in quo constituit fortuna hominem infimo dignum.“¹³⁸⁾ A *negyedik könyv* Dudith Andráséhoz, az *ötödik* végére Gyulai Pálhoz írottakat, s mind a két könyvhez vetve még számos másokat foglal magában. Megjelentek azok végére egy kötetben a 7. és 8. alatt felhozott munkákkal ily cím alatt: *Epistolarum Libri V.* Cracov. 1583.; és újra, a tudós világ sürgető kívánságára, kibővítve két alább nevezendő röpiratával s egy csomó részint régibb (az ő *Epistolae Claror. Viror.* című könyvében megjelent), részint kiadatlan leveleivel, a brandenburgi választó-fejedlem nevelője Cramer által 1697-ben¹³⁹⁾: s e gyűjtemény volt fő forrása jelen életrajzunknak.

¹³⁸⁾ Berl. 367, 68. 1.

¹³⁹⁾ „Ses écrits, devenus fort rares, étaient souhaitez si ardemment des connaisseurs qu'on apprit avec unt extrem joie dans la république des lettres, que Mr. Cramer avoit entrepris d'en procurer une nouvelle edition. La premiere partié de ce dessein est déjà executée, et Ton fait espérer les autres en peu de tems^a írja Bayle, id. h. Az idomtalan vastagságú, mert 1155 lapú, kötet címe: *Joh. Mich. Bruti Opera Varia Selecta*, nimirum *Epistolarum L. V.*, de *Históriáé Laudibus* . . . *Liber, Praeceptorum Coniugalium Liber. Epistolis et Orationibus*

XIV. Ezen 1583. évvel elhagynak bennünket Brutus levelei; mert azon kettő, melyet 1585 Crátóhoz intézett; s melyek Cramer imént említett kiadásában állanak, reánk nézve nem tanulságosak. Lehet hogy koronként még javítgatott Magyar Históriajában, de az korántsem foglalta el minden idejét. Láttuk mennyit tett e tíz év alatt (1574—83): lehet-e, hogy azon három évet, a király haláláig (1586 végéig) tétlenül töltötte? Szabad legyen tehát hinnünk, hogy amit 1580 nov. 1. írt vala: *Dabitur aliquando facultas defuncto tanto laboré, de Tuis laudibus solutiore animo agendi!* nem volt színlelt óhajtás, üres szó, főleg, miután, úgy látszik, a király, be levén fejezve, melyet kívánt, a magyar történet; *most már*, (mert kezdetben nem kívánta) Brutus saját ajánlközásaira is, s miután őt gyakori együttlétei után nem csak kegyeivel, hanem bizodalmaival is szerette, *a magáéval bízta meg*. Ez időre, 1583-ra, teszem tehát Brutus kelet nélküli levelét, melyben e hely áll: „*Agnoscent veró Te, Stephane Rex, posteris, non ex mea oratione, sed ex rebus abs Te gestis, dignum quidem, cui contingeret rerum scriptor, qui ita excelleret copia atque ubertate orationis, ut Tu omnibus artibus excellis, quae Te ad maiestatem regii nominis evexerunt: verum, quod au-*

compluribus editione Cracoviensi auctiora. Berl. sumptibus Küdigeri 1697 (nem 1698 mint Bayle s némely könyvészek állítják). Históriai munkái (ezeket tehette Bayle az id. h. kilátásba) nem adattak ki újra Cramer által; de igen Flórenci Históriaja, mint láttuk, a XVIII. században többször megjelent.

deo de me spondere, teste non indigebis: cuius quo magis oratio simplex, et nullis oratoriis pigmentis ornata, colorataque est, eo magis faciet fidem, *expressa a me verissima Tuae virtutis lineamenta*, quae nativo suo colore ac sanguine, non adventitio *et accersito spectantes teneat*. Itaque intelligo quam mecum honorifice egeris, qui me hominem quidem perstudiosum Tui, sed cū multis tamen, quibus est fāma cognita, Tua sapientia, iustitia, magnitūdó animi, *unum inter multos delegeris, cuius scriptis res Tuas gestas commendares.... Quae cum ita se hábeant, quod hunc mihi honorem habuerís*, mihi ut debeo, plurimum gratulor; immortales tibi gratias habeo¹⁴⁰⁾. Hiszem tehát, hogy e mű megkezdett, bár erről sem hírem nincs, sem maradványát nem bírjuk. Valóban méltó volna Solikowski Commentáriusait Rerum Polonicarum, melyek 1572-től 90-ig terjednek, ítésetileg átnézni, vajon nem ment-e azokba oly rész be, mely a Brutus tollára mutatna? Brutus hálaérzése, megbízatása, megszokott fáradhatatlan munkássága mellett *minden* egyéb munkának ez időből hiányzása azt hitetheti el velünk, hogy e három év is gyümölcstelen nem maradt¹⁴¹⁾.

¹⁴⁰⁾ Berl. 11, 12. 1.

¹⁴¹⁾ Egyike jobb embereinek, Zamoyski János focancellár, a király sógora (ennek kishúgát bírván), s lengyel hadvezéreinek tán legjelesbike, volt, kinek 1582-ben Leveli kiadását ajánlván, ajánló levelében írja: „Quod si mihi hunc honorem habueris, ut me non indignum censeas, cuius stylo res Tuae gestae posteris prodantur, id quod Te audio non nolle, efficiam diligentia et studio, ut hanc ipsam gravis et religiosi scriptoris fidelem se-

XV. A király 1586 dec. 13. meghalván, Brutus hivatása Krakóban megszűnt. Azonban ha István király történetírója a királyi várból, mint hihető, kiköltözött is, a várost és Lengyelországot nem hagyta még el; sőt a bekövetkezett zavaros interregnumot a fővárosban töltötte. Az agg férfiú t. i. saját jövőjéről aggódva, úgy látszik, a leendő utódban vetette meg reménye horgonyát. A három trónkereső, Ernő, Miksa főhercegek és Zsigmond svéd herceg, közöl, az elsőhöz vonzotta — a főherceg néhai atyjának Miksa cs. és királynak emlékezetén kívül, ki őt egykor kész volt udvarába fogadni, midőn a republicai erkölcsű s még ép erejű férfi az erdélyi udvarral inkább rokonszenvezve ezt elibe tette — tán Ernő egyéniségének ismerete; s ím, tudósunk a politikai mozgalmakba vegyülve, Ernő mellett szólalt fel egy röpiratban: „Ad amplissimum atque illustrissimum Polonorum et Lithvanorum Senatum, universosque regni Polonici Ordines, *deEmesti Archiducis Austriae, augustae maiestatis Principis, et de universae familiae Austriacae laudibus Oratio*“ sőt nem sokára, a svéd herceg ellen egy újabb irattal lép fel: *10. Mich Bruti in Orationem Lucae Chvalkowski de Sveci Principis laudibus Censura.*“ Tudjuk, az 1587 augusztusban összeállt királyválasztó országgyűlés többsége Zsigmondot emelte a trónra.

dulamque operam non desideres.“ U. o. 13. 1. Brutus tehát kész volt Zamoyski hadjáratainak történetét a királyé mellett is felvállalni; s így hatvanöt éves kora dacára elég jó erőben lehetett hogy feltehessük, miszerint kora által sem gátoltatott a király történetéhez fogni.

Brutus állása Krakóban most tarthatatlan lett, annál is inkább, mert ez avatkozásai által legjobb embereivel is ellentétbe jött: Zamoyskival, ki Zsigmond —, a Zborovskiakkal, kik Miksa mellett álltak; s főleg az austriai és magyar részről folytatott, bár rövid, de szerencsétlen, háború miatt ¹⁴²⁾. Ez alatt történhetett hogy, midőn Erdély a jezsuiták kizárását az országból kívánván, Géczi, Gálfi és Kovacsóczi Báthori Zsigmondnál Leleszi János jezs. gyónatója elbocsátását sürgetek: Brutust ajánlák az ifjú fejdelem mellé tanítóul, de foganat nélkül. Engel forrását, ki e dolgot beszéli¹⁴³⁾, nem bírtam kipuhatolni; hihetőségét azonban nincs okunk kétségbe vonnunk, Kovacsóczit, Brutus különös becsülőjét és levelezőjét is a javaslok közt találván. S elhagyta a már behonosult Brutus Lengyelországot, t. Sanclementi Vilmos védelme alatt, ki II. Fülöp spanyol király követe Rudolf cs. és m. király udvarában, a király választási mozgalmak idején, Krakóban múltott vala¹⁴⁴⁾.

¹⁴²⁾ Mint hatottak a krakai zavarok, a dolog eldölése előtt még, Brutus kedélyére, kitűnik saját nyilatkozatából a fenn idézett „Censurá“-ban: „Qui (barátja Clarius, kivel séta közben találkozott) cum me subtristem vidisset, et, ut sólet, percunctatus esset, satut saluae, et accidisset ne aliquid, quod minus vellem, (*credo ut haberem, quo aberraret animus a curis gravissirais, quibus turbulento hoc interregni tempore conficiebatúr*) legendám Orationem obtulit“ stb 937, 8. 1.

¹⁴³⁾ Gesch. d. Ungr. Beichs IV. 241. Innen ment ez adat át Schlosser Vüágtörténelmébe is (Weltg. f. d. d. Volk, XÜI. 336.1.).

¹⁴⁴⁾ „Ita enim, e Pohnia dücedens, me habuisti in Tuo comitatu, meo&que omnes, cum per iUum comitiorum aestum, quo

XVI. Hová vitte legyen magával Sanclementi Brutust s ennek övét 1587-ben, nem tudom; de hihető hogy Prágába, ahol a követ, Rudolf udvarában, tartózkodott; s ahol, mint valamennyi írókkal együtt nekem is látszik, azonnal, s hihetőleg *Ernő főherceg szorgalmazására*, neveztetett ki *magyar királyi történetíróvá*, a pozsonyi m. kir. kamarától húzandó évdíjjal láttatván el¹⁴⁵). Ez óta Pozsonyban lakott ¹⁴⁶), már Krakóban befejezett történelmét vagy újra dolgozva, vagy tán a legújabb időt (1571 óta) írva. Derék fize-

nihil vehementius unquam et turbulentius exarsit, hominem interficere iocus et ludus esset; ut quibus officiis statueris tibi complectendum, cuius in Te insignia merita exstarent, a me homine extero, et vix Tibi cognito halid patereris desiderari.“ S e miatti hálából ajánlja neki két krakai röpiratát, Prágában, 1590. jan. 1. költ levelében. U. o. 898. 1. — Hibáz tehát *Pray*, midőn (AnnaL. IV. 7. 1.) állítja, hogy Brutus Sanclementi által lett Miksa cs. előtt ismeretes — ki, t. i., akkor, midőn a spanyol követ Brutussal megismerkedett, már nem is élt.

¹⁴⁵) Az Opera Varia Selecta berlini kiadásában olvassuk: „I. M. Bruti Sacrae Caesariae Maiestatis Historici“ (893. 1.); Ernő főhg: „quia is Suae Maiestatis Historiographum egit“; a pozsonyi kamara így: „Suae Maiest. Caes. et Begiae Domini nostri Clementissimi Historiographus.“ Egyedül helyes címe: *Magyar kir. történetíró*; mert a magyar történelem megírásával volt megbízva, s évdvját a magyar kincstártól vonta, mint a szövegben látható királyi levél tanúsítja.

¹⁴⁸) Mint Ernő főhg alább előadandó leveléből kitetszik, melyben Brutus halála után a pozsonyi kamarának meghagyja, hogy »res et scripta omnia dicti Bruti *ibidem exi&tentia* conscribi . . curetis.“

tést kapott¹⁴⁷⁾, de pontatlanul úgy, hogy, sok utánjárásai dacára, örök fennakadásokkal küzdött. Ezért írja a király 1591 június 1. a helytartónak, Fejérvövy István püspöknek: „Vt res Hungaricas Ioannes Mich. Brutus Historiographus noster, accuratius scriberet et commodius, ex istius regni nostri aerario stipendium ipsi soluendum decrevimus. *Postquam veró difficultatem ipsum experiri maiorem, quam speraverit, intelligimus,* ita, ut ultro citroque proficiscendo, nihil praeter temporis iacturam et vacuos loculos reportet, quorum utrumque per se grave, propter senium ipsi gravius fit, omnino benignitatis esse nostrae, qua ipsum Brutum ob insignem doctrinam, et anteactae vitae merita complectimur, existimamus, id auctoritate nostra in primis efficere, *ne tam praeclarae scriptionis stilum egestas remoretur, neve ea cura curas similes, quae quocunque potius solatio leniendae essent, augeat* Clementer itaque Tibi iniungimus, ut una cum aerarii nostri quaestoribus eas rationes, quantae cunque angustiae, et poscentium diversorum necessitates sint, in eas, *ne stipendio illi suo diutius fruŕretur,* sed ut, *quae ad hoc usque uti tempus debent* Ty integre persoluantur, *utque in posterum ille ita tractetur,* ne, *quod reliquum habet vitae et historiae,* quo minus alacriter absoluat, *squahr moerorque occwpent.* Habes benignae mentis nostrae sensum, quem te ita executurum confidimus, *ut singulare,* quod opta-

¹⁴⁷⁾ 1591. július 1-ig neki a m. kamara 1650 forinttal tartozott. E 3 év s pár havi díjból tehát (1488—91) egy évre 500 ft. esik.

mus, *hinc ipse Brutus solatium percipiat*“¹⁴⁸). És a tudománykedvelő, s Brutusról e levél tanúsága szerint megható gyöngédséggel gondoskodó Rudolf rendelete nem teljesített¹⁴⁹). De a mi történelmi nemzetünk nagylelkű magyar financemberei Magyarország történetíróját újra sanyarogni hagyák. Nem sokáig. Brutus vége közel volt.

XVII. Tudniillik 1591. decemberben hírt vészen Brutus, hogy Báthori Zsigmond fejdelem a Báthori István király ingóival birtokába jutott Históriaját sajtó alá adatni készül. A most Rudolf király díján élő aggastyán megrémül e híren, mert az nem úgy lehetett írva, ahogyan mostani urának tetszhetett; s így az idő előtti kiadás megelőzése végett, a kemény tél dacára, december 16. útnak indult. Az iszonyú utazás egy hónapon túl tartott; s ő 1592. január 26-kán lehetett csak szemben, Gyula-Fejérvárat, Zsigmond fejdelemmel. Ez, mint a következő mutatja, felfüggeszté a kiadatást; de Brutus az út fáradalmaitól megtörve, betegeskedik, február vég-előtti napján ágyba dől, s május 16., élete hetvenötödik évében meghal¹⁵⁰). Ernő főherceg június 15. már értesülve volt az eseményről, mert e nap a következő rendeletet bocsátotta a pozso-

¹⁴⁸) Kollár után (Analecta Bibi. Aug.) Praynál az Annál. IV. 8. lapján.

¹⁴⁹) Különb, fél évvel utóbb, nem gyült volna annyira meg a hátralék.

¹⁵⁰) Brutus halálának éve és körülményei soká nem voltak tudva. „Je ne sais point ce que devint J. M. Brutus depuis Tan

nyi kamarához: „Ioannem Michaellem Brutum vitám cummorte commutasse intelligimus. Quia itaque is,

1590, ni ou, ni quand il mourut“ írja Bayle az id. h. — „Circa il 1594 chiuse i suoi giorni in Transilvania, ove, non so per qual occasione, si era di nuovo recato“ mond Tirab. id. h. 900. l., s ezt Mazzuchelli után. — Pray 1767 még kételkedett mind ez évről, mind Erdélyben történt haláláról; míg Windisch világosságra hozta Ernő fohg levelét. Ez óta is csak annyi tudott, hogy Brutus 1592. jún. 15. *előtt* halt meg. Az előadásomat támogató levél illető helye így hangzik: „Princeps Transylvaniae (Báthori Zsigmond) Res Yngaricas XX libris a Bruto comprehensas edere iam parabat. Auctor fama attonitus, nihil cunctatus, ut editionem impediret praeproperam, sibique minus apud Caesarem honorificam futuram, ipsa fere bruma, 16. nimirum mensis Decembris die, anno 1591. sese in viam coniecit. Pervenit Albam Iuliam ad. Principem Transylvaniae 29. Ianuarii; aegrotare coepit penultimo Februarii; moritur, ut diri, 16. Maii.“ Folytatja: „Mortis causa adfertur ab aliis alia. Sünt qui dicait, ab inimico quodam suo, Transylvano nobili et locupletio, fustigationem (Itali bastonadam vocant) et pene lumbifragiura esse passum, quod uxori priori in Germania adhuc superstiti, aliam, gente Transylvanam, inimici sui, quem modo memoravi, matrem superinducere ausus fuisset. Sed haec post scientur certius.“ Mennyi lehessen igaz e *mondából*, nem tudom. *Ekkor*, tehát 75 éves korában, s oly törődött voltában, s ily rövid erdélyi tartózkodása alatt, házasodott volna-e meg Brutus? Alig képzeltető. Elébb-e? Midőn először érkezett Erdélybe? Vagy Krakóban laktakor? Szinte hihetetlen előttem, mert feleséges voltának ez időből, krakai leveleiben, semmi legkisebb nyoma. Örökösei gyanánt is csak leánya Octávia s ennek férje Peverelli említetnek; lehetett volna-e feleségét, ha van, egyszerűen ignorálni? s ha emez gazdag volt, mikép szorulhatott úgy meg Brutus, fizetése késése miatt, mint Rudolf király

dum in vivis fuit, Suae Maiestatis Historiographum egit, et forte scripta quaedam in rebus per eundem ibi de-relictis exstare possint, quae ad absoluendam pláne eam, quam contexere coepisse dicitur, Históriám per-tinebunt: ideo benigne vobis mandamus, res, et scripta omnia dicti Bruti ibidem existentia conscribi, et in-ventarium superinde factum ad nos transmitti curetis, rebus et scriptis illis interim in arresto positis. Dat. Viennae XV. mensis Iunii, anno D. 1592.“¹⁵¹⁾ Pray azt jegyzi meg, hogy az Ernő főhg által zár alá ren-delt irományok aligha Pozsonyban megtaláltattak, miután „azon levelekben, melyek ez ügyben ezen túl is íráttak, azoknak említése nem találtatik“¹⁵²⁾. Kár, hogy Pray ezen a Brutus munkái ügyében írt „ké-sőbbi leveleket“ nem közli: azokból aligha egyet-mást nem tanulhatánk. Én szerencsés vagyok, valamint Brutus halála körülményeit, sőt napját, első közölhe-tem a tudós világgal, úgy munkája sorsáról is első ad-hatnom nevezetes felvilágosítást. Ugyanis Blotius Hugó akkori cs. udv. könyvtárnok, Zsámboki és Brutus barátja, egy, Bécsben 1592. aug. 3. költ, s a helmstaedti egyetemi könyvtárban őrzött, eddig kia-datlan, levele, melyet *Vogel E. G.* úr, a drezdai királyi

érinti levelében? Oly kérdések, melyek, további adatok hía miatt, aligha nem maradnak örök homályban. Azt azonban bizonyítani látszik e monda, mit a *házi keresztről* a VI. fej. és 63. jegyzetben gyanítottam.

¹⁵¹⁾ Windischnél, *Magáz.* 283. 1.

¹⁵²⁾ Pray *Index Rar. Libr. I.* 201. 1.

könyvtár, titoknoka szíves közlékenységének köszönök, mind ezekről hitelesen értesít.

XVIII. T. i. az „*Annales Academiae Iuliae*“ I. kötete második félévében, a 151—3. lapokon ezek olvashatók: „*Post haec attulit idem (scil. Praeses) in médium, legitque epistolam Hugonis Blotii, in bibliotheca publica repertam, MS., qua de Libris Rerum Vngaricarum viginti ab Io. Mich. Bruto scriptis exponitur: quamque hoc libentius cum lectore nostro communicamus, quod illorum Bruti librorum ac fatorum mentio facta non est in Bibliotheca Historica Hamburgensi Centur. VI. art. 24., ubi História Florentina Bruti proponitur.*“ *Epistola.* „*Hac cura nondum defunctus, ecce ad aliam vocor a Principe: haereditatem recognoscendam viri longe doctissimi, Io. Mich. Bruti, Rom. Imp. Historiographi, nuper in Transylvania mortui. Reliquit namque Viennae bibliothecam satis instructam, et in hac Libros Rerum Hung. viginti, nondum tamen typis divulgatos. Quaire Archidux (Ernestus) mihi eam demandavit curam, ut quas res, et quajide narret, videam, atque cognita ad se referam, Imperátori porro perscribenda. Stílus hominis est elegáns, purus, homineque docto dignus. Corrigan igitur amanuensium forte errata, dictionis splendorem certe non attingam. De jide Principem admonebo. Cum Brutus in Polonia Regi Battorio 800 thaleris annuis allectus, esset carissimus, familiarissimusque, cum una in aula viveret, cum una iter fecerit, cum expeditionibus bellicis una interesset, tanta potentissimi principis humanitate delinitus, multa in Polonorum et Vngaro-*

rum gratiam scripsit, nomini Austriaco et Germanico parum honorifica, quae tamen post correxisset, aut mitigasset saltem, nisi morte fuisset praeventus.“ — S most beszéli Brutus halálát, mint azt az imént közöltük, s a 150. jegyzetben szó szerint adtuk.

XIX. Visszatérek még a „*húsz könyvhez*“: itt a pozsonyi dolgokat folytatom. A kamara még nem tudott semmit a Bécsben feltalált kéziratokról; hanem Ernő főherceghez, ki időközben a Brutus leánya s ennek családja folyamodására, az elhunytak tartozott újabb hátralékok kifizetését rendelte el, oct. 13. így írt fel: „De restantia salarii Egregii Ioan. Michaelis quondam Bruti, Suae M. Caes. et Regiae, Domini nostri Clementissimi, Historiographi, filiae eius, Octaviae Peverellae exsoluenda, quae sit benigna Serenitatis Vestrae voluntas, ex Eiusdem clementi mandato, 28. nuper transacti mensis Sept. die edito, humillime cognovimus. Cui quidem Camera haec, *ubi proventus uberiores redierint*, obsequenter sese accommodare studebit. Modo enim impendentibus aliis longe maioribus (*et magis necessariis erogationibus*) *nihil ei daripotest*. Posita autem est ratio de restantia ista, quae in quantam summám évadat, hisce adiectus extractus docebit. Nobis sane videretur humillime; *si restantia ista eius haeredibus exsoluenda est (!)*, *producenda quoqueper eosdem scripta eius*, ad quae ex officio stipendium percepit. Cum enim vivens adhuc mille sexingentos quinquaginta florenos, den. 69 salarii nomine perceperit: *non immerito taxari posset, tantam pecuniam ab ipso levatam, nullo, quod quidem nobis con-*

staret, demonstrato fructu laborum suorum. . . .“¹⁵³). A császár kifizettette a hátralékot, „tametsi Camera non sine ratione tergiversaretur!“ jegyzi meg a történetíró Pray!! — Azalatt a cs. könyvtárnoknak megvizsgálás végett kiadott *teljes húsz könyv nyom nélkül eltűnt*. Most Zsigmond fejedelem példánya volt még kinye-rendő. A prágai udvar követsége — mely 1598-ban Gyulafejérváratt megfordult, midőn a fejedelem Erdélyt Sziléziával felcserélte — kétség kívül utasítással volt ellátva, Brutus munkája gyulafejérvári példányának elhozása végett, s mint Istvánfi Miklós, a követség egyik tagja, írta a királynak, a cancellár, Jósika „Librum Historiarum Bruti maxima cum difficultate, nec nisi coactus per D. Pezium reddidit“; *Históriája* XXXI. könyvében pedig írja Istvánfi: „Historias vero Rerum Vngaricarum, cura et studio, auspiciisque et impensa Stephani Poleniae Regis a Ioanne Michaele Bruto docte eleganterque scriptos, quae auctore Albae fatis concedente, apud Sigismundum remanserant, omnium qui viderant firma asseveratione dignissimas, quae in lucem ederentur, ad Caesarem pertulit“ (Pecz t. i.¹⁵⁴). De ki fogja hinni, hogy ez a királyi példány lett legyen?

XX; Ideje, hogy Brutus *Magyar Históriájának hitelességét* tárgyaljuk. A kérdés két ágra oszlik:

¹⁵³) Windisch id. h. 285. l., ki a kamara egész levelét közli. Utána Pray a most id. h., a négy, általam zárjel közé vetett, szóval pótolva. (Honnan?)

¹⁵⁴) Nálam Colon. Agripp. 1724. 444. l.

mondhatta-e az igazat; akarta-e azt elmondani? Az elsőre kútforrásai ismeretéből felelhetünk. Használta a nyomtatott írók *közül Jóviust*, hol követve őt, hol eltérve tőle, sőt cáfolva előadását¹⁵⁵⁾, *Centoriust*¹⁵⁶⁾, *Wernherrt*, különösen Buda leírásában ¹⁵⁷⁾; a kéziratiak *közül Gyulafejérvári Tamás deáknak* ma már

¹⁵⁵⁾ „Indicta comitia Tordam, non Cibinium, ut IOVIUS tradit“ Berl. 70.1. — „Secutus manuscriptos commentarios, non Iovium nihil horum accurate scribentem.“ — „Non in eo Iovium tantum, sed Vngarum auctorem secutus.“ — „Ita rem sum a Iovio mutuatus, ut indicarim, quae acciperem ab Vngaris, qui in multis ab illó dissentiunt.“ U. o. 71. 1. — „Ita scripsi, multis a Iovio sumptis, ut res eadem, scribendi alia ratio, et ex meo more atque instituto, doceat, quale meum iudicium de totó hoc genere fuerit“ stb. u. o. 72. — Különben a munka folytatásban számtalanszor.

¹⁵⁶⁾ Különösen a Martinuzzi történetek: „Iam rem perduxi ab anno quinquagesimo exorsus ad Lippae usque expugnationem; rebus scribendis usus, praeter Forgatii scripta, Ascanii Centorii Itali hominis Commentariis, qui eorum temporum res gestas, *exceptas sive a castaldio, sive* ab alió, *qui ab eo hauserit* certe maximé earum rerum perito literis mandavit“ 228. 1. — Centorióinak, történelmünk részére még nem eléggé kibányászott, egykorú, kútfőszerű, különben igen ritka munkája: „Commentarj delle guerre di Transilvania“ Velencében jött ki, 1565-ben.

¹⁵⁷⁾ „Insequens annus res continet ad Budám gestas. . . quibus narrandis, dedi operam, ut Budae descriptionem, quantum consequi ingenio et studio potui, ob oculos ad vivum repraesentarem, non in eo Iovium tantum, sed Vngarum auctorem secutus, qui librum edidit de admirandis Vngariae aquis.“ U. o. 71. 1.

elveszett Ephemeriseit¹⁵⁸), *Forgách Ferenc* Commentárrasait¹⁵⁹), *Laski Jeromos* követségi tudósításait¹⁶⁰), s Báthori levéltárából *levelezéseket*, név szerint a Zsigmond és János királyokét¹⁶¹), úgy Dudithtól is számos

¹⁵⁸) „Dedit mihi Thomas Literátus Ephemeridem rerura per ea tempóra gestarum, quae mihi ad haec ipsa certo ordine et tempore digerenda magnó fiiit adiumento.“ — „Quae omnia ex Thomae Ephemeride scripsimus.“ — „... non Iovium, sed Thomam auctorem sum secutus, cui et *Vngaro, et earum rerum imprimis perilo* . . . fidem malui habere. U. o. 71, 72, 73. — „De principum defectione non temere scripsi, sed secutus Thomae Literati Commentarios, qui satis diserte.“ U. o. 235. — Tán ezeket érti másutt: „sum secutus manuscriptos commentarios“. 71. 1. A munkában őt *Thomas Albenü-nek* nevezi. Ez a Báthoriak kedves embere volt, kiről írja Brutus (1. alább de Hist. laud.): „Atque in Dacia quidem, cum alii ex Saxonum gente, tum Thomas Literátus, Vngarus genere, me plurimum adiuvit: quem Tu (a király) hominem gentis Bathoreae clientem, *propter eius singularem probitatem et fidem*, tum tuae pietatis, tum illius officii memor, tantus Rex, *patrem soles appellare*.“ 760. 1.

¹⁵⁹) „Omnium maximé Francisci Forgatii monumenta nostram industriam, haud illám quidem per se languentem, sed haerentem in multis tamen, quod nato homini nonnunquam accidere necesse est, plurimum sublevarunt.“ De Hist. laud. 760. 1. — Forgách csak azóta jelent meg Horányi által (Pest 1788), s most újra hitelesben az akadémiai Monumenták XVI. kötetében.

¹⁶⁰) „Laski legationem ad Solimanum, *quae scripta eius manu* ad haec explicanda magnó mihi usui fuit.“ 71. 1. — Kiadva most már Gévay Antal által „Urkunden u. Actenstücke“ okmánytára III. kötetében, Bécs 1843.

¹⁶¹) L. a 105. jegyzést. — Hogy a kívántakat kinyerte, mutatja munkája, úgy egy passusa a 761. 1.: „Dicerem quo ipse

*titkos iratokat*¹⁶²). Szorgalmazd (magyar és szász) kortanúk szóbeli közléseiket, s hivatkozik is azokra, kik közül *Zsmboky*¹⁶³) és *Crátón*¹⁶⁴) kívül gr. *Salm Gyula*¹⁶⁵) és *Forgách Simon*¹⁶⁶) kiemelendők, főleg

studio, praeter tot tantaque adiumenta, essem usus, *scriptis literis, annalibus, commentariis* conquarendis, si id a me dici mea modestia pateretur.“

¹⁶²) L. a 106. jegyzést.

¹⁶³) L. a X. fejezetet.

¹⁶⁴) L. a helyet feljebb a X. fejezetben.

¹⁶⁵) „Nam illud etiam dedi operám, ut tanquam aliud ágens revocarem sub stylum, quod aliquando *in sermone memini te solitum commemorare* (a levél Salm Gyulához) cum quereris, eo proelio describendo, quo Franciscus Kex est ad Ticinum victus, capti regis laudem, scriptores viro fortissimo patri tuo (Salm Miklósnak) praereptam in alios transtulisse ne graveris . . . prospicere tanti parentis laudi, quam quidem ut nihil addam de meo, refert ex commemoratione earum rerum, quas praclare gessit, verissimam, et maximam, sed ita tamen, ut nisi sit, qui eam literis prodat . . . oblivio sit tantae virtuti debitam praereptura.“ 178—9. l.

¹⁶⁶) L. a 161. jegyzést, melyben *Forgách Simonról* tovább így: „qui totó eo gerendo bello, insignis virtutis et fortitudinis monumenta multa constituit, vir, praeter nobilitatem, *et pacis* et belli *artibus darus*.“ 230. l. — És de Hist. laud.: „Interfuit ipse frequens in consilio, cum aliis regiis ducibus, et magnis gerendis rebus, in campo, in acie, pro muris fortissime pugnando honesta vulnera accepit, ut earum cladium, quas Vngaris ea temporum procella invexit, vére dici possit . . . magnam partem Simonem Forgatium fuisse . . . Atque non solum is facilem se praebuit scriptis fratris tradendis: sed *severus etiam censor*, si quid ille scripsit errore falsus, quod minus scriptoris acris cura postularet (neque enim his imposuit extremam manum) apposita

azonban a *király maga*, ki Brutus Történelmét részenként olvasván vagy magának felolvastatván, szóval is, írott jegyzésekben is közölte a szerzővel észrevételeit, melyeket ez, mind a király tudománya s eszében, mind egyenességében bízva, mindenek felett méltatott¹⁶⁷). Úgy látszik, egy egészen elveszett, sőt az

nota emendavit, re fideliter; ut gesta erat, explicata: quod facillime potuit ipse praestare, ut strenuus mann gerenda re, sic omnibus ingenuis artibus, ut praeclare posset, quae gesserit, scribere perpolitus.“ 761. 1.

¹⁶⁷) *n*Quod ipsum munus (a javításét) *ne Tu ipse* quidem quanquam unus tot gentium curam, et populorum sustineas, *pa88U8 abs Te desiderari.*“ 761. 1. így különösen Berzeviczy cancellárhoz kelet nélküli, de kétség kívül 1579 nyarán írt leveléből kitetszik, hogy a király Vilnában olvasván Brutus négy könyvét, melyek János kir. házasságától fogva Joachira brandenburgi herceg gyalázatos hadjáratáig terjedtek (73, 4. 1.), s melyek a munka mostani felosztása szerint a EX. X. XI. könyveket foglalják el, némi észrevételeivel, jegyzéseivel küldte vissza. Az uraknak Izabella királynétól elpártolásáról szólván, s ennek okairól, „*quae quanquam ita se habent, érit mihi tamen semper, ut debet, tanti Regis auctoritas prima: quem scio, omnium maorimé, unam in scriptore requirere fidem.*“ Brutus Forgáchot s egyéb magyarok véleményeit követte Martinuzziról szólóban: „*quod videó Regi gravissimo ac sapientissimo nulla ratione potuisse probari*“; a János kir. természetes fiáról pedig: „*id veró Kex se negat unquam audiisse, apposita ad eum locum nóta sua marva: quem unum nunquam meorum scriptorum Aristarchum recusabo.*“ Másutt Brutus szinte Martinuzzinál Pekry szóbeli közlését követte, ki Nádasdi Tamásra (a nagy barát személyes gyűlöljére) hivatkozott, mit, úgy látszik, Brutus számba nem vett: a király ismét másképp vélekedett, s az: „*mihi unius Regis auctoritas tanti semper est futura, quanti illius virtus et sapientia*

őszves irodalomban eddig ismeretlen történetírót is használt, kit még Erdélyben kapott fejedelmétől: *Carrio Lajost*, kinek munkáját Báthori, hitelesség tekintetében, felette nagyon becsülte ¹⁶⁸). Ezen általa alkalmilag említett egykorú kútfők, másokkal együtt, kikre munkája folytán hivatkozik, tekintélyes készületet állítanak elő, melyet a mindennapi társalkodásból s élő tudomásából egészített ki. — *Akarta-e* elmondani az igazat, mikép azt értenie adatott? azaz követte-e meggyőződését? jó hiszemű író volt-e? Látuk számos helyeiből, névszerint az V. fejezetből, hogy ő maga a szorgalmas nyomozás mellett, a hűséget mindenek felett becsülte, azt ismételve igénybe vette a maga részére, másban is főleg ezt kereste és méltatta; s a történelem szentsége megsértését gonoszságnak tartotta: „*scelerate faciunt, qui historiám, dei immortalis summum in terris munus,...* hinc spe prae-

est habenda, qua, non minus quam maiestate nominis, excellit (e levél a 234. s köv. 11. áll).

¹⁶⁸) Kit nem kell az egykorú belga philologussal össze-tévesztenünk, mert Brutus világosan epidaurusi görögnek állítja. „In his — írja, azok közt t. i. — qui Pannoniae regum res gestas ad nostram memoriam usque consignarunt — Ludovicus quidam Carrio habetur, Epidaurius genere, scriptor caetera ferendus, in uno vix dignus, qui in scriptorum numero habeatur, omnium, quos aut nostra, aut maiorum memoria extulerit, maledicentissimus. Huius scripta nondum typis excusa, apud Principem magna religione servantur, qui űli fidei laudem summam in scribendo tribuit.“ 294. l. — Alig kételkedhetni, hogy Brutus, ha óvatosan is, használta a bár éles, de Báthori által oly hitelesnek vallott, író

mii, hinc mali metu, gratia, studio, odio adducti, impudentissimis *mendacis contaminare, tamquam tetro veneno audent.*“¹⁶⁹⁾. — És csakugyan: a hitelesség hírében állott munkája már egykorú előtt, mint azt az Istvánfi helyéből láttuk (XIX. fej., 127. l.); használta széltiben Bethlen Farkas a XVII. században, mint maga is vallja; használta, bár szigorúan bírálja és részrehajlónak bélyegzi, a XVIII. században Pray; s a XIX-ben elismerte Engel, hogy nem üres új dolgotól, bár azok, úgy mond, Prayt viszhangoztatva, „phrásisok árjában úsznak“¹⁷⁰⁾. Az előbbit, Prayt, mint az újabb időkben Brutus egyetlen ismerőjét, használóját, s mint kritikai tekintélyt meg kell hallgatnunk. „De operis oeconomia, et scribentis indole — így szól Annálisai IV. kötete előtt — vereor, ut quae ego existimo, aliis, qui illum legerint, probentur. Elegans űli, et castigatum est latium, non inficior: sed in narrando, ultra, quam opus sit, *prolixus est*, nisi mavis verbosum dicere, ita narrationem, nullo saepe operae pretio ducit, trahitque. *Chronologiae* stúdium non maximum: quo fit, ut legentem temporis, quo res gestae fuerint, crebro incertum reddat, occupetque multa, quae posterius referenda erant, et vicissim regerat, quae prius complexus fűit. Ad haec *orationum strepiu* quamvis fere paginam implet, in iisque ad communes rhetorum locos delapsus plerumque, mentem legentium ita longe ab proposito abstra-

¹⁶⁹⁾ L. a kiadásomban közlött töredék elején.

¹⁷⁰⁾ Gesch. d. Ungr. Keichs, I. 19.

hit, ut nisi illó, ubi orsus es, redeas, haud facile, quid sibi velit, queas intelligere. Mirumque est id módi diyerticula virum doctum de industria captare, qui id Bonfinio alias fraudi, vitioque dederit. Nam ubi de Ioanne Varadiensi quondam episcopo, quem Wladislaus ad sedandos Bohemos Pragam miserat, iudicium expromit, his verbis Bonfinium sugillat: „Plura de Varadiensi, si quis est, qui aveat scire, a Bonfinio petat, licebit: qui de eo multa tradit, quae scripta quidem delectant, quibus legendo fessis quasi sũnt diyerticula quaerenda, quibus a laboré relaxent animos; robustiores non desiderant, qui legendis iis, quibus prudentia comparatur, interpellatorem non quaerunt, ut maximé iucunda oratione demulceat aures.“ Sed suummet bonus iugulum petit, cui ad fastidium lectorem interpellare moris sit; praesertim, *cum ad explicandas prudentiae ac polities leges digreditur*, quae tamen ipsae haud satis rite sibi aliquando constant, *etparum nonnunquam cum religione consentiunt*. Certe non nihil illi ex familiaritate, usuque eorum, qui ab Romána Ecclesia secessionem fecerant, adhaesisse, tamquam per rimám tralucet. Ceterum duas ego in primis res Bruto inesse reor, quas longissime ab scriptoribus abesse oportet: *partium stúdiu*m, ac tantum non implacabile *ódium*. Isto in Pontifices, ac Ecclesiastici ordinis viros promiscue invehitur, saepe nulla de causa, alias vi, et ingratiis adscita ad propositum occasione, tam importune dicax, ut iis quoque, qui in eum ordinem animo non optime comparati íuerint, taedium tam crebra maleloquentia ingerat. Saepe etiam *Jidem*

in Bruto desidero, praecipue cum litteras Pontificum sua sententia reddit, ut in Annalibus observo. Partium autem studio hominem vehementer agi, praesertim, cum ad Ferdinandi I. tempora narrationem adducit, ex quavis fere pagina perspicuum sit. In hunc, quidquid pene est invidiae, detorquet: Ioannis contra Scepusii causam, adornatis saepe operosissimis defensionibus, ea diligentia et contentione ágit, quasi ex rostris declamaret: mirorque Istvánfium, et Brutum, eodam tantum non tempore, iisdem de rebus scribentes, tam contraria de eodem Ioanne Scepusio opinione duci potuisse. Sed credo, cordatos nullo negotio sibi persuasuros esse: Istvánfio, in republica maximam aetatis partém diligenter, et cum summa fide versato, cuique occultas molitionum causas cognitas fuisse, valde veri est simile, plus aliquando fidei, quam Bruto tribui oportere, quem mercenaria in scribendo fide fuisse haudpauci suspicantur.“ Erős gáncsok, súlyos vádak, melyek észrevétel nélkül nem maradhatnak. Brutus bőszavú, ha a történetírótól egyedül tényeket követelünk; ha hérodoti egyszerű, eposi, elbeszélőt; nem az, ha iskolája jogosultságát elismerjük, mely nem csak eseményeket, hanem cselekvényeket ad elő, mely nem nyugodva meg a történetek jelenségein, azok kerekleteit is felmutatja; mely előtt a működők gondolkodása, érzése, szándékai nem kevesebb fontosak a működéseknél; mely, végre, a históriát erkölcsi és politikai tanok hordozóivá teszi¹⁷¹⁾, de úgy

¹⁷¹⁾ „Sed si Históriáé fines sūnt latius proferendi, ut vi-

hogy ezek ne befektetve, hanem azokból kifejtve adasanak ¹⁷²). Ez iskola épen oly nagy ösre képes visszamatatni, mint amaz; s ha az újkor alanyibb, beszédesebb Thukydidesnél, ez épen csak onnan van, mert az újkor nem ókor. A „beszédék zaja“ műforma, melyet az óclassical képzetségű férfiúnak, a renaissance fiának, elnézhetünk, ki azt az események okai kifejtésére, a kor nézetei és felfogása drámailag hatásos előadására használja fel. Bonfinitől csakugyan különbözik. Rhetorikai gyakorlat, kétség kívül, midőn Bonfini Atilával beszédet tartat vezéreihez; de nem az, midőn Brutus péld. Dózsa Györgyöt beszélheti, s az ő szavaival fest oly képet, mely adatoktól, tanulmányból, tehát valóságtól kölcsönzi annak mind vonásait mind a színezetet. De erről Brutus olvasója magát Brutust hallgathatja meg ¹⁷³). Keményebbek e gáncsoknál a vádak: a *gyűlöleté* — az egyházi rend irányában, melynek méltatását ma már nyugton az olvasóra bízhatjuk; s a *részrehajlásé* — a János és Ferdinánd királyok dolgában. Brutusnak *lehetett* téves

deo sapientissimis hominibus piacere, cum tota exaedificatio, ut Cicero ait, posita in rebus *et* in verbis sit: illud pertinebit ad scriptoris munus, efficere non solum, ut qui legant non sint solliciti de illius tude narrandis rebus, *sed ut multa discant, quae tum in privata, tum in publica re administranda, inúgnia habeant emolumenta, atque usus.*^u 771. 1.

¹⁷²) „Sententiae occurrunt crebrae, sed quae cum rebus ipsis nascantur, non sint aliunde quaesitae.“ 769. 1.

¹⁷³) L. de Hist. laud. 769, 770. 1.

meggyőződése, mint Praynak is lehetett, történetírói álláspontján; Brutus le volt kötelezve Ferdinánd fiának, mint láttuk ¹⁷⁴⁾, Brutus részvétellel kísérte Miksa cs. és király egészségi változásait¹⁷⁵⁾, Brutus meg volt ez által kínálva évdíjjal¹⁷⁶⁾, sőt várhatott még jótéteményeket a császári családtól: ellenben Brutus *nem* volt lekötve János királynak, s *nem* várhatott semmit ennek fiától, ki többé nem élt: tehát Brutust nem vezérelhette „mercenaria fides“ az ellenkirályok megbírálásában ¹⁷⁷⁾.

¹⁷⁴⁾ L. feljebb a VI. fej. a 86. lapon.

¹⁷⁵⁾ L. berl. 260, 61.—271, 275. 11.

¹⁷⁶⁾ L. feljebb a 66. jegyzést.

¹⁷⁷⁾ Pray (Ind. Ear. Libr. I. 203.) saját szavaival akarja Brutust megverni. Írja t. i. ez Crátónak, adatokat kérve a két ellenkirály harcaikról: „(Ne multa: quicquid habes, quod pro veritatis causa sit, CVT PARITER VTERQUE NOSTRVM FA VET, in médium affér.) *intelliges venalem forte me industrias magnis regibus habere, id quod fortuna extorquet ab invito; (sanc-tissimis regibus, ne sit discedendum ab ingenio, officii memori“)* 315, 16. I. Figyelmeztetvén, hogy Pray elhagyván a zárjelek közé foglalt elejét és végét az idézetnek, az értelmet is megcsonkította. Jelenthet-e a homályos fogalmazatú hely egyebet, mint: „Elé velem, az igazsággal, melynek mindketten egyformán kedvezünk. Talán azt terjesztgetik, talán azt fogod hallani, hogy én nagy királyoknak eladom tollamat? mit a sors attól, ki arra szorult, ki azzal kénytelen, *ki szokott csikarni Brutus itt nem magáról szól: ő ugyan, midőn a levél kelt, 1577-ben nem szorult lelkének eladására, s egy sorral feljebb adatokat kért épen az igazság érdekében): nem: de jámbor királyok irányában nem szabad a háláról megfelekezni**

XXI. Brutus munkája reánk csonkán jutott, oly csonkán, hogy tulajdonkép *csak két harmadát* bírjuk; mert nem csak a XV—XX. könyvek hiányzanak egészen, melyekben az 1552-től II. János kir. haláláig történt dolgok foglaltattak, tehát tizennyolc év, hanem a többi is majd mind hézagos, különösen a XIV-ből csak egy darab van meg. — A codexek, melyeknek egykor léteztéről tudomásom van, a következők:

A, azon teljes, és mind a XX könyvet tartalmazott codex, mely Brutusnak *Bécsben* levő könyvtárában találtatott, s melyet Ernő főhg Blotz könyvtárnoknak politikai censúra végett átadott. Blotz Ítéletét róla a XVIII. fejezetben közlöttem. Ez nyom nélkül eltűnt. Hátha a cs. k. titkos levéltárba tétetett? ¹⁷⁸⁾

B, az egykori *gyulafejevári* fejedelmi levéltár példánya. Tudjuk, hogy Bethlen Farkas († 1679) a

¹⁷⁸⁾ Vogel drezdai könyvtári titkár 1861. nov. 1. figyelmessé tett egy a cs. udv. könyvtárban „Nova 60.“ jellel ellátott Brutusféle codexre, mely az „Archiv der deutschen Gesellschaft f. altere deutsche Geschichtskunde“ III. kötetében a 394. l. említettik, „de minden leírás nélkül“; s mely mind addig előttem ismeretlen volt. Repültem Bécsbe, bizton hívén, hogy a Blotz teljes codexe leszen az, mely újabb időben kiszabadulva közel három százados fogságából, most be fogott végre iktattatni az udv. könyvtár kéziratai közé. Nagy szomprúságomra azonban ezen eddig ismeretlen, s Chmel által sem említett, codexben nem egyebet, mint a *D codex* másolatát ismertem fel, mely egyik könyvtárőr által a múlt század első felében készült.

magá Historiájához használta Brutust, idézve s nem idézve, oly mértékben, hogy Pray a Bethlen irálya egyenetlenségét egy részt a Brutus expilációjától származtatja ¹⁷⁹⁾. Lehet hogy, valamint Szamosközi Pentásai a gyulafejérvári káptalan levéltárából ¹⁸⁰⁾, úgy Brutus XX könyve is, e réven veszett el. De Eder József ismét ezt írja az erdélyi polyhistor társaságnak 1793 aug. 4.: „*Megvethetetlen tanúbizonysággal megmutathatom, hogy mikor Pecz Bertalan Brutus eredeti írását magával elvitte, az erdélyi rendek ezen kárvallásokon holmi módon segíteni kívánván, magok részekre a munkának egy mását megtartották, amely is még az elmúlt századnak fogytán (tehát a XVII. század végén, s így Bethlen után) meg volt a gyulafejérvári káptalannál. Nem esvén attól fogva semmi nevezetes pusztulása a káptalannak, talántán nyomába lehetne akadni*“ (Kemény, id. h. 63. L). A nyomozások sikeretlensége még nem cáfolja meg Edert; lehet, hogy a Bethlen által használt s visszavett példány később sikkadt el; s ha így, úgy Jósika cancellár két létező' példány közül csak egyet fogott átadni, s ha ez a *D cod.* volt, egy régibb dolgozatot, és tán már akkor csonkát: mert hogy az erdélyi rendek „akkor“ *készítették* volna a másolatot, nem lehet. Az nem néhány hét munkája.

¹⁷⁹⁾ Annál. V. 10. 1.

¹⁸⁰⁾ L. Benkő Előszavát Bethlen Historiája V. kötetéhez a 16. lapon.

egy *lengyelországi* példány híre a múlt század másod felében járt, melyet Benkő szerint, még 1788 előtt, onnan, b. Prónay Sándor szerzett volna meg; de melyet a toálmási könyvtár lajstromában hiában kerestem¹⁸¹⁾.

D, egy más gyulafejevári példányt, még pedig töredékest, állít elő a *bécsi* cs. udvari könyvtárnak „Hist. Prof. XCII“ signatúrával ellátott codexe, mely csak az 1. 2. 3. 6. 7. 8. (nem 9.) könyveket, s ezeket is sok helyt csonkán terjeszti elő. Ez lesz talán az Istvánfi és Pecz hozománya?

E, a néhai pozsonyi jezsuiták könyvtárának példánya, mely, mint okkal gyaníthatjuk, a Brutus pozsonyi hagyományaiból származik. Lehet, hogy az a helytartónál, Fejérvölgyi István püspöknél, ki a nyo-

¹⁸¹⁾ „Huius vero Historiae Bruti, quantum quidem mihi innotuit, praecipuum et adcurate descriptum illud erit exemplum apud gentem nostram huiusmodi, quod Magn. D. Alex. iunior Prónay, L. B. de Tót-Próna, prout est ceteras inter eruditionis amplissimae partes, Historiarum Hungaricarum collector et scrutator indefessus, rarusque simul aestimator, si bene meminerim, e *Polonia*, procuravit.“ U. o. 4. 1. — Windisch *vilnai* példányról beszél. — „Olvasom közre bocsátott tudósításokból — írja Eder az erdélyi philohistorikusok társaságának 1793. aug. 4. — hogy ifj. báró Prónay Sándor Brutus munkáját Lengyelországból szerzett meg. De talántán ez is csak oly csonka, amint a bécsi könyvtartó házban találhatik Kollár (Suppl. ad Comment. Lambecii) bizonyítása szerint“ (Kemény az id. h. 64. 1.). — Gondosan átnéztem koronaőr b. Prónay Albert úr ő exja jóvoltából e végett néh. b. Prónay Sándor toálmási jeles könyvtára lajstromát, de ebben egy kéziratot sem találtam. Hova lehetett e kincs, ha Eder híre nem vak hír volt?

mozással Ernő főhg által meg volt bízva, kivált miután a teljes példány Bécsben már júliusban kézhez került (*A*), maradt el, s hogy utána jutott a jezsuitákhoz. Annyi áll, hogy ezen példány az, melyet Pray 1767-ben használt („exemplum, quod mihi ad manum est“), mely a jezsuita rend eltörlése után (1773) nála maradt, s végre kéziratgyűjteményével együtt a m. kir. egyetem birtokába jutott¹⁸²⁾.

Több régi codexről tudomásunk nincs. De méltó lesz, teljesség okáért, s hogy Brutus irodalmát kimerítsük, a másolatokat is felemlíteni: 1. s a legrégeb, az imént említett *bécsi*, (Nova, 60.) mely, mint mondatott, a *D* codex másolata; 2. a *pécsi*, melyről a 182. jegyzet szól, s mely viszont az *E* codex mása; 3. a *marosvásárhelyi* Teleki - könyvtaré, mely gr. Teleki Sámuel erd. udv. cancellár költségein, a *D* és *E* codexekből állítottatott öszve a tudós Kéler Godofréd gondviselése alatt¹⁸³⁾.

XXII. Miután a *B codex*, az általam e végre megkért derék Dr. Ötvös Ágoston újabb nyomozásai után is, az erdélyi káptalani könyv- és levéltárakban nem található; miután a *Ccodex* utáni nyomozásaim

¹⁸²⁾ Hogy az egyetem, azelőtt Pray, példánya csakugyan az, mely régebben a pozsonyi jezsuita collegiumé volt, kitűnik Brutusnak most a pécsi püspöki könyvtárban levő másolatából, melynek címe így szól: „Ioannis Mich. Bruti Florentini Rerum Vng. Libri tredecim, e Codice MS. Collegii Posoniensis Soc. Iesu descripti, et cum Apographo codicis Caesaréi MS. Hist. Prof. Nro XCII. collati.“ (Sarkady István úr közléséből.)

¹⁸³⁾ 1803 előtt. L. Keményt az id. h. 66. l.

és kérdezősködésem eredmény nélkül maradtak; miután Boroszlóban és Krakóban személyesen hiába kutatóztam, Vilnába pedig hiába írtam: húsz évi várakozás után, végre a *D* és *E* csonka codexekre szorulva, ezekből) de főleg az egyetemi *E* codexből adtam Brutust csonkán, de annyit, amennyi tudunkra fenmaradt, ide tudva Bethlen munkájában fenmaradt töredékeit is. Mind kettő általánosan *apographumnak* tartatván, mindenek előtt e kérdés volt megoldandó; majd a második: a meglevő és sok helyt egymástól eltérő két codex viszonya egymáshoz. Sokáig siker nélkül maradván Brutus önkézirása utáni kérdezősködéseim, hogy ennek nyomán meggyőződhessenem: eredetiek, hitelesek-e a meglevő codexek, vagy pusztá másolatok? végre Wachlernél¹⁸⁴, a boroszlói Rehdiger-könyvtárnak egy colligátumában Brutus két eredeti levelét találtam lajstromozva. Személyes ismerősöm Dr. Weichert könyvtárnok úr szíves volt azoknak hasonmását számunkra elkészíttetni; mi által azon szerencsés helyzetbe jutottam, hogy a *D* és *E* codexek *eredetiségét most már bizton állíthatom*. T. i. a két boroszlói eredeti levél nem más, mint Brutus azon két levele Crátóhoz, melyet Cramer a berlini 1697-kikiadás toldalékában, az 1150—55. lapokon, innen adott. Mind a két levél 1585-ben költ, s azon kéztől van, mely a *D* codex nagy részét, s az *E* codexben az I—VI., úgy a fél VII. s a csonka XIV. könyvet írta; a második

¹⁸⁴⁾ Th. Rehdiger und seine Büchersammlung in Breslau. Breslau, 1828. a 78. lapon.

levél postscriptuma pedig (mely látható az id. h. 1155. l.) *Brutus saját kezétől van*, azon kéztől t. i., mely amaz első kéz minden másolatait átjavította, s itt-ott pótolta. Ez tehát azon Íródeákja Brutusnak, kinek, bár szép írással bírt, lassúságáról mégis panaszkodik Dudith-hoz már 157 7. írt levelében: „Scripta, nisi ipse afferam, dabo operám, ut quam primum ad te mittam: quam cito, *librarius meus viderit, quo ego utor minimé strenuo*“¹⁸⁵). Hogy a másik kéz Brutusé, mind a postscriptum, mind a codexben az igazítások és pótlások minemúsége bizonyítja (miről a kiadásomhoz vetett hasonmásokból most már kiki meggyőződhetik). Ali tehát hogy a *D codex* Brutusé volt; s áll hogy az 2f *codex-ben* a fenn nevezett könyvek szinte nem csak Brutuséi voltak, hanem általa az utolsó kommáig átjavíttatván, ha nem autographok is, de eredetiek. Más-kép áll a dolog a többi könyvekre nézve, melyekben hét vagy nyolc kéz váltogatja egymást, de együvé dolgozva úgy, hogy némely lapon kettő is érintkezik, a második kéz majd mindenik könyvben megjelenik, az első pedig egy helyt, a XIII. könyvben, a második kezét azoney lapon váltja fel: miből bizonyos, hogy e másolatok is Brutus emberei által készültek, bár többnyire gondatlanul, dísztelenül, s mi feltűnő, sehol Brutus keze nyomát nem viselik, kivéve ismét az első kéz által szépen és gondosan tisztázott XIV. könyvet. így tehát, bár Brutusé volt kétségtelenül mind kettő, s az *Ecodex* jó része meg is van igazítva, ennek bece

¹⁸⁵) Berl. kiad. 377. l.

sem egyenlő; s kénytelen voltam a *D-t* is használni mind a szöveg megállapításában, mind némely hézagok pótlására. S még így sem nyerünk *végkép biztos és egyenlő szöveget Nem biztosat mindenütt*, mert nem csak a Brutus keze által át nem javított könyvekben vannak számos helyt alapos kétségeim a másolás helyes volta körül, de még az általa megigazítottakban is: mert kétségtelen, hogy sokat elnézett a koros férfiú; *nem egyenlőt*, mert az *E* több helyt a *D*-ből kiegészítendő volt, holott a *D* és 22 *nem azon egy szövegrecensio*. T. i. a gondos összevetés kétségtelenné teszi, miszerint a *D codex korábbi dolgozat*; az *E* pedig *későbbi*, nem csak irányilag átalakított, hanem tartalmilag is javított, hol rövidített, hol pótlott szöveget állít elő. Nevelte a szöveg-megállapítás nehézségeit az *E codex* utolsó bekötője, annyira körül vágván a példányt, hogy Brutus számtalan, a lapok szélein ejtett változtatásaiból, szókat, néhol a lap aljára vagy felső hézagjára vetett önkezű pótlásaiból sorokat is elvágott, mi által nem kevés hézag támadt, melynek közöl az elsőket néha biztosan, nem ritkán conjecturális tapogatózással lehetett, de néha nem is —, a levágott sorokat pedig épen nem, pótlanom. Töredékes, azaz betű s szótag-kiegészítéseimet zárjelbe rekesztettem; ahosszabb zárjelek Brutuséi. A mondottakból kitűnik az is, miért tartottam magamat *mindenütt* a pesti codexhez, kivéven ott, hol ennek hézagait a bécsinek régibb szövegéből pótolhattam, mi mindig híven meg is jejeztetett.

XXIII. Ennél többet tennem — t. i. az évszámokat felrakni, mit Windisch követelt; a történeti előadást „egykorú emlékekből felvilágosítani, megigazítani“, mit Pray volt teendő, „ha a másolást nem restelli“¹⁸⁶⁾ — ezeket, mondom, tennem sem kiadói tisztem nem kötelezett, sem erőm s érkezésem nem engedték. Ez a történelmi kritika dolga, melytől a szövegkritika feladása merőben különbözik. Többire, az a fárasztó gond s becsületes igyekvés, melylyel a magyar történelem ez egyik legbecsesb emlékét, habár mint romot csak, valahára hozzá-férhetővé tenni buzogtam, leljen engedékeny bírálókat; valamint bátorságom mentséget a szükségben: miután annyi hivatottabb erő a nehéz munkától mind e napig visszariadt.

¹⁸⁶⁾ L. Index Rariorum Librorum Bibliothecae Universitatis Regiae Budensis. I. k. 203. 1. Toldy Munkái. I.

III.

DECSI JÁNOS.

15? 161?.

Megjelent 1866 az Akadémia által kiadott M. Tört. Emlékek) II. oszt.
XVII. kötetében, a Decsi Magyar Históriaja előtt.

DECSI JÁNOS.

Midőn hazánk XVI. századbéli egyik legtudósabb, műveltebb és munkásabb, s tán legszellemesb és legtöbb oldalú írója történelmi munkájának maradványát bemutatom, a szerző némi ismertetésére előre bocsátom azon kevés adatot, melyet róla összeszedhettem ¹⁾).

¹⁾ Első, ki róla néhány sorban említést teszen, egykorú földié *Lipovai Jeremiás*, folytatója a wittenbergi egyetem magyar tanulóiról Laskai Csókás Péter (Monedulatus) által adott kajstromnak; 1. *Weszprémi István* „Medicorum Hungáriáé et Transilvaniae Biographia“ című munkája I. kötetében a 191 193. 11. *Molnár Albert*, szótára 2-dik kiadásának előszavában csak Decsinek Strassburgban voltát állapítja meg, és Adágiáit említi. Ezek után tudtomra első szól róla *Schmeizel Márton*, a Bibliotheca Hungarica (MS.) I. Sect. VIII. Class. 7. § ában, Syntagmáját bírálva. *Rotarides*: Históriáé Hung. Literariae Lineamenta (Altona 1745.) „inter alia“ Syntagmáján kívül említi Históriáját, melynek elvesztet fájlalja, p. 35. 43 44. Legtöbbet tud róla *Bod Péter*, Athénásában, 1766., a 68 9. 11., ki Hodoeporiconát is esmérte. - *Korányi* a Memória Hung. I. köt. 1775. p. 486 sk. csak Bodot fordítja, de tudja hogy a Hodoeporicon versekben van, s véli hogy Históriája a zágrábi jezsuitákhoz került. *Benkő* a Transsilv. I. k. 1778. p. 337 8. csak Bodot követi. *Wallaszky*, Conspectus Reip. Lit. in Hung.

II. Decsi²⁾ Czimor³⁾ János birtokos nemes apától⁴⁾ Decsen, Tolna vármegyének népes, és a XVI.

1785. csak Telegdihez írt levelét nyomatja le újra Bodból. — *Katona*, ffist. Crit. X2LVW. k. p. 839. csak Bodot vonja ki. — *Seivert*, Vierter Beitrag zur Gelehrtengeschichte d. siebenbürgischen Ungarn u. Sekler (Siebenb. Quartalschr. VI. 1798.) a 233—9. 11. Bod, Horányi és Schmeizel után szól, s halála évét jegyzi fel. — *Kazinczy F.* először ismerteti Sallustiusát, az Erd. Muz. ÜL k. 1815, a 176. 1. — *Bartholomaeides L.* a Memóriáé Vngarorumban, 1817, sem mond újat a wittenbergi matricula dátumán kívül. — Mindössze kevés, részben hibás, adat, kritika nélkül.

²⁾ A kor írásmódja szerint *Deczi*, mint a Synopsis Philosophiae címén; Sallustiusán már: *Detsi*, s ez határoz; deákul: *Decim*, mint az Adagiak, a Syntagma, a Telegdihez írt Epistola, s a Commentáriusok előtt. Bod Detzit, Benkő Déztit, Pray Déczit, Nagy Iván és Szilágyi Sándor Décsit és Décsyt csinálnak belőle, holott Tolnában sem Décz, sem Décs helység nincsen, deigen *Decs*, a honnan magát Decsi a kor szokásaként nevezni szerette.

³⁾ Vezetékneve Lipovainál csupa C-vel jejelve (Ioh. C, Decius Barovius); Bodnál először: Tzimor (Servertnél: Thimor sajtóhiba). Ez volt családneve, s Bod azt tán a Hodoeporiconból vette. Decsi maga, Commentáriusaiban (a 281. lapon) Decsi Gáspárt és Jánost *földiéinek*, de nem rokonainak, nevezi: „In iis fuere et Caspar ac Ionnes *Decii, populares mei*, qui Debrecino ad praelium profecti ac peditum cohortibus adiuncti, sponte pulcrum pro patria mortem obiere“, t. i. a keresztesi vérmezőn 1597 oct 26. (Az utóbbi aligha nem a debreceni iskola igazgatására 1588-ban meghivatott *Tolnai János* lesz; az elsőbb pedig *Decsi Gáspár* tolnai pred. és költő lehetne, ha Lampe világosan 1597-M *Máté napjára*, tehát sept. 21-re nem tenné halálát; így tán hasonnevű fia lesz.)

⁴⁾ „ego . . . quem nunc, cum meis, saevitia Turcica *sedi-bus bonüque patriis* eiectum . . .“ (a Syntagma Ajánló lev.).

században már nevezetes református ekkleziát bíró, akkor mezővárosában⁵⁾ született⁶⁾, mely a felsőbaranyai superintendentiába esvén ⁷⁾, ő magát Baronyainak ⁸⁾, deákul hol Baroniusnak ⁹⁾, hol Baroviusnak¹⁰⁾ írta. Első oktatását az akkor virágzó, és jeles könyvtárral bíró¹¹⁾ tolnai reform, iskolában vette, a tudományáról s különösen zsidó nyelvbeni jártasságáról híres Tolnai Bálint alatt¹²⁾, ki 1575—81 közt tanárkodván, Decsink tolnai iskolázása is szükségkép ez időbe teendő, s így születése is 1560 köré fog esni. Innen Debrecenbe, s majd Kolosvárra menvén tanulmányai folytatására, itt, mint jelesül kiképzett fiatal férfi, Losonci Bánfi Farkas fejedelmi tanács úr figyelmét vonta magára, s általa fia Ferenc mellé adva ezt külföldi egyetemekre kísérte.

ül. A kiindulás Bonchidáról Brassó és Kézdi-Vásárhely felé történt; ahonnan az ojtózi szoroson

⁵⁾ *Tóth Ferenc*: A magyar és erdélyországi Protestáns Ekkleziák ffist. 275. 1;

⁶⁾ Ezért nevezi *földiéinek* a Decsieket (3. jegyz.).

⁷⁾ *Lampe*: *História Eccl. Ref. in Hang. et Trans.* p. 677.

⁸⁾ Sallustiusa címlapján. -

⁹⁾ Ugyanott az Ajánlás alatt.

¹⁰⁾ A wittenbergi matriculában (*Bartholomaeides*: Memóriáié Vngarorum, az id. h.); Lipovai szerint (*Weszprémnél* az id. h.); a Syntagmában; a Telegdihez szóló Epist; a Cominentáriusok előtt. A Baranyaság neve is Barovia Lampenál mindenütt.

¹¹⁾ *Lampe*, p. 667.

¹²⁾ *Bod* az id. h.

Moldvába, Kis-Orosz-, Poroszországon; Pomeránián és Brandenburgon át Wittenbergbe mentek, s itt 1587. júliusban nevelő és nevendék magokat az egyetem anyakönyvébe bejegyezték¹³⁾, az utóbbi pedig Decsi vezérlete alatt magát annyira kitüntette, hogy 1588-ban egyetemi rectorrá választott¹⁴⁾. Legott wittenbergi tartózkodása első félévében dolgozta ki Decsink utazása leírását latin versekben, mely szerzőjének világnézetére, talán előzményeire is, felvilá-

¹³⁾ *Bartholomaeides* az id. műnk. p. 85. és 84. Emez így: Franciscus Banffy Lossonczy, Comes Doboczensis.

¹⁴⁾ A matriculában: Anno 1588: „Rectore Franc. Comite Banffy Lossonczy etc.^a (*Barth.* p. 87.); és *Schmalii* Adversaria ad illustrandam Historiam Eccl. Evangelico-Hung. (*Fabónál:* Monumenta Evangelicorum A. C. in Hung. Historica, II. k. 109. l.): „Franciscus Banffy Lossonczy Comes Dobocensis, ita studiis apud erteros inclaruerat, ut iam A. 1589. Rector Academiae Vitenbergensis fuerit constitutus.⁴⁴ Voltak t. i. a középkorban egyetemek, melyeken a rectorok csak a tanulók által és a tanulók közül választattak, mások, hol csak a tanárok választottak, de tanulókat is választhattak. A*XVI. század kezdetétől fogva valamennyi német egyetemek szabályai kiterjesztették a választhatóságot a tanulókra is, de ezek csak ritkán működtek magok. Wittenbergben köteles volt az ily rector a tanári testületből segédet, vicerecort, választani. Az ily tanuló rector is nagy tekintetben állott, kivált ha születésénél fogva *nagyságos* volt; így lett egy Oetingen gróf 1486 az ingolstadi egyetem rectorává; Bécsben 1503 egy tessényi herceg, s 1510-ben egy Sforza hg. Milánóból; mások Lipsében; így Bánfi Wittenbergben. Tartama is e méltóságnak csak félévre terjedt ki (*Meiners* Gesch. d. Entstehung u. Entwicklung d. hohen Schulen unseres Erdtheils, Hl. 89, 136, 7, 148. 11.).

gosítást adható de melyet, fájdalom, nem láthattam. Decsi a legnagyobb buzgósággal járt el növendéke kiképzésében, s fő figyelmét a jogi és politikai tudományokra fordítván, maga magát is főleg ezekbe igyekezett beavatni¹⁵⁾. Bod szerint más magyar ifjakat is vezetett volna be ez idétt „az imperiomi és magyar törvényekbe, és egyéb, úrfiaknak szükséges, tudományokba“, név szerint Zsombori Sándort, Zsombori László tanács úr fiát, és Budai Márton, Kovácsóczi Farkas cancellár öcscsét. Annyi áll, hogy ezek neveit a wittenbergi matriculában hiába keressük, s hogy ő maga ez időből csak egy tanítványát említi¹⁶⁾; lehet, hogy a Bod adata a későbbi, strassburgi, múlatásra értendő. Egyébiránt Decsi tanítástól és saját jogi tanulmányaitól fenmaradó mellékes óráiban¹⁷⁾, még Wittenbergben, Erasmus Rotterodamus közmondásos könyvét, másokéiból bővítve, magyar szöveggel látta el, s már 1588-ban közre is bocsátotta. Hogy még 1589-ben is itt múlatott, arról Decsi azon versezete világosan tanúskodik, melyet ez évben Forgách

¹⁵⁾ „Eram praepositus — írja a Syntagma Előszavában — alienis studiis, quibus ut consulerem magis etiam quam meis, operae pretium erat. Id quod tanta fide, industria ac assiduitate feci, quantam Deus Opt. Max. ac boni doctique viri, quisbncnm viximus, testari possunt.“

¹⁶⁾ „... cum *dús*, qui meae fidei *commissus* erat, profectui satisfacere, eumque politicis hisce studiis imbui maximé cuperem.“

¹⁷⁾ „... sed cum *succisivis* haec *operis* inter severiora studia saltem obiter percurrerimus...“ Az Adagiak Előszav.

Mihálynak akkor s ott megjelent munkácskája elibe vetett¹⁸⁾.

IV. Ha jól sejtek, ez évben cserélte fel Decsi, nevendékével, vagy tán maga, a wittenbergi egyetemet a strassburgival, ahol, lehet, hogy Kovacsóczy öcsse is volt gondjai alá bízva. Annyi bizonyos, hogy Decsinek később (1595), Hawenreuter János Lajos bölcsészettanár elnöklete alatt bölcsészeti tételket védett, mit tenni nem fogott, ha nem ezen aristotelicus philosophus alatt hallgatta vala a bölcsészetet. Úgy látszik innen látogatták meg utazóink Francia- és Olaszországot, mely útról Decsi egykorú földié, Lipovai Jeremiás tanúskodik¹⁹⁾; a franciaországra látszik azonfelül Decsi egyik előszava mutatni, ahol francia jogtudósokkal szemben-voltára hivatkozik²⁰⁾.

V. Míg Decsi, a kolosvári collegiumban befejezván hazai tanulmányait, mintegy öt évet külföldön múlata, a szigeti és pécsi bégek apró harcai és rablásai folytán, nem csak maga pusztult ki atyai javaiból, hanem az övéi is kiszorultak lakhelyeikből, s Erdélyben, Bátori Zsigmond fejdelem szárnyai alatt keres-

¹⁸⁾ Oratio de Magnanimitate regia, virtute et Magnanimo scripta et recitata Wit. 1589. Typis Z. Cratonis (egyvet könyvt.).

¹⁹⁾ „Post *Italicas, Gallicas* et *Germanicas* peregrinationes^{ff} (Weszpréminél az id. h.).

²⁰⁾ „*Coepi quosdam excellentes Germaniae ac Qattiae iureconsultos* obnbdus rogare...“ mond a Syntagma Előszavában.

tek és találtak is, menedéket²¹⁾, mit, alig kételkedhetünk, Decsi, hatalmas pártfogója Bánfi Farkas, s tán most már Varkucs György hadi kapitány²²⁾ és Kovacsóczi Farkas cancellár²³⁾ közbejárásoknak is köszönhetett, kik Decsinek jóemberei voltak. Itt telepedett tehát le ő maga is 1592 végén, kénytelen egyszersmind az övéiről is gondoskodni²⁴⁾. Minden igaz honpolgárnak kötelessége levén — így ír Syntagmaja Ajánló levelében a fejedelemhez 1593. oct. 15. — a haza dolgát tehetsége szerint előmozdítani²⁵⁾, ez idő alatt dolgozta ki jogrendszerét, melyhez az előkészületeket kétségtelenül már a külföldön tette volt, és Zsigmond fejedelemnek ajánlotta azt, részint hálából, amiért nem rég az övéivel jótéteményt gyakorlott²⁶⁾, részint hogy magának a fejedelem részéről oltalmat s munkája után díjt biztosítson²⁷⁾.

²¹⁾ «... propter memóriám collati nuper benigne in meos beneficii...» (Synt. Ajánló lev.) Szülői, testvérei értetnek-e az *övéi* alatt, azt ki nem deríthettem.

²²⁾ Akinek ajánlotta 1588-ban Adágiáit.

²³⁾ Akinek ajánlotta 1595-ben Philosophiáját.

^{M)} »E Germania reversus . . . integrum fērt annum hic transigere, famüiaribtsque mevrum, nuper editione ac tyrannide Turcica elapsorum, rebus operám dare coactus fueram.« (A Syntagma Előszavában.) A „hic“ Kolosvárra vonatkozik („Claudiopoli intra anni spatium commoratus“ mond Lipovai is, Weszpréminél az id. 1.).

²⁵⁾ L. kiadásomban is a XLVII. lapon.

²⁶⁾ L. a 21. jegyzést.

²⁷⁾ „Tua enim est, secundum Deum, Celsitudo atque Clementia sola, a qua et patroeinium contra eos, qui hoc opus im-

VI. Kevéssel ennek megjelenése után, vagy épen legott, Decsi tanárnak hívatott meg a székelyvagy is *marosvásárhelyi gymnasiumhoz*, hol dicséretesen működött²⁸⁾, úgy látszik, egész haláláig. Megfordult néha a fejedelmi udvarban, *Fejérvárt vagy Kolosvárt*; sőt innen tett, tán csak is a bölcsészeti babér megnyerése végett, egy második utat *Strassburgba*. T. i. Molnár Albert, híres szótára második kiadásának előszavában (1611) azzal dicsekszik, hogy Decsinél Strassburgban, sok évek előtt, mint ifjú még, kegyeletesen tisztelgett²⁹⁾: Molnár pedig csak 1593. május-

probaturi sunt, supremnm certissimumque, *et praemium laborum*, qui certe fuere maximi, forte non immeritum, sperare fas est.“ (A Synt. Ajánló lev.)

²⁸⁾ „*Postmodum* in Gymnasium Székely-Vásárhelyiense vocatus, annis non paucis magna cum laude docuit“ (e helyet nem merem a Syntagma, vagyis a „*Juris Imperialis et Hungarici*“ *tanítására* is vonatkoztatni, bár a megelőző sorokkal *ac* által van összekötve: „*scripsit Syntagma . . . ac postmodum. . . cum laude docuit*“, mert ez időben a magyar jog nem tanított). Különben e hely 1597-ben Íratván, az *annis non paucis* hinnünk engedi, hogy a *postmodum* mindjárt a Syntagma kijövele utánra értendő, s hogy azonnal 1593 után történt Decsinek Sz.-Vásárhelyre megbívatása, így is csak *négy év* jövéni ki.

²⁹⁾ *Szei Molnár Albert* döntő helye, szótára második (1611-ki) kiadásának Előszavában így hangzik: „*Inspersi prae-terea et usitiora proverbia ungarica, cum correspondentibus adagiis latinis. Ea autem selegi ex Libello Adagiorum Latino-Vngaricorum Cl. Viri Ioannis Decii Barovii P. M. quem ante muños annos Argentináé adolescens observeranter colui.*“

ban jött először Strassburgba ³⁰⁾, midőn Decsi Kolosvárt Syntagmáján dolgozott; de későbbre sem tehető Decsi egyetemi disputációja mint 1595, mert tanára Hawenreuter, ki azon alkalommal elnökölt, ez évben hagyta el bölcsészeti tanszékét³¹⁾; s maga az ekkor védett munkája: *Synopsü Philosophiae*, ez évben jelent meg. — Különben Vásárhelyt, a tanítás mellett, buzgón folytatta Decsi irodalmi pályáját is. Szinte 1595 végezte be *Sallustius* magyar fordítását; innen intézte Telegdi Jánoshoz 1598-ban ama híres levelét *a hündcyiha írásról*; végre itt készült *történeti nagy munkája*, melyet az egyetemi könyvtárban levő töredék másolat szerint 1603. apríl 14. előtt fejezett be. Halálát Seivert 1611-re teszi³²⁾: annyi bizonyosnak látszik, hogy ez évben *többé nem élt* ³³⁾.

VII. Munkái, melyek eddig ismeretesek, a következők:

³⁰⁾ L. gr. *Kemény József*: „Molnár Albert Emlékezetében“ (Új M. Múzeum, 1859. I. 312. sk. 11.).

³¹⁾ L. *Jöchert*, *Alig. Gelehrten-Lexikon*, II. 1404. 1.

³²⁾ L. *Siebenb. Quartalschrift* az id. h.

³³⁾ Ha t. i. Molnárnak a 29-ik jegyzésben idézett helyén a *P. M.*, mint alig lehet másképp, *Piae Memoriae*-nek olvaszuk. Kelt pedig az Előszó 1611. martius 7. Nem levén feltehető, hogy Decsi halálának híre rögtön elhatott Molnárhoz Marburgba, hol ez Előszó költ, bizton hihetjük, hogy 1611 előtt halt meg, minden esetre tehát 1603 és 1611 *közt*: amaz évben íratván már le *Commentáriusai*. Az azutáni időből élte semmi körülményeiről sem értesülünk.

Hodoeporicon Itineris Transylvanici, Moldavia, Eussici etc. Vitebergae 1587. 4-r. — Első Bod Péter említi, ki úgy látszik ismerte azt; a többi, még külföldi irodalmi történészek is, csak őutána írják le a felebbi módon megrövidített címet; Horányi azt is tudja, hogy versben van. Minden igyekvéseim azt magyar, erdélyi s külföldi könyvtárakban feltalálhatni, valamint az akadémiának ez iránt közre bocsátott felszólítása, siker nélkül maradtak.

1. *Adagiorum Graeco-Latino-Vngaricorum Chiliades quinque*, ex Des. Erasmo, Hadriano Iunio, Ioanne Alexandro, Cognato Gilberto, et aliis optimis quibusque Paroemiographis excerptae, ac Vngaricis Proverbiis, quoad eius fieri potuit, translatae, studio ac opera succisiva Ioannis Decii Baronii. Bartphae. Excudebat Iacobus Klösz. Anno 1588. 12-rétben³⁴).

³⁴) Így találok a teljes címet 1823-ki kivonataimban Burián Pál akkor budai ökönyvkereskedő könyvészeti jegyzetéből. Nyomatva volt-e vagy írva a Buriánnál látott példány címlapja, azt feljegyezni elmulasztottam. Egészen így adja azt, de az „*Excudebat Iacobus Klösz*“ nélkül, Szathmári Pap Mihály, egykori kolosvári ref. coll. tanár, Bod Péter M. Athenásához írt becses pótlékai közt (az Erdélyi Múzeum könyvtárában, Szabó Károly könyvtárnok úr közlése szerint). Jankowich Miklós *így* hozza fel a jeimet: „*Adagiorum Graeco-Latino-Vngaricorum Chiliades quinque*, ex Desiderio, Erasmo, Hadriano, Iunio, Alexandro, Cognato, Silberto. Bartphae per Iac. Klösz. 1583.“ tehát csonkán, hibásan a szerző kútfőiben: Desiderius Erasmusból, Hadrianus Júnusból, és Cognatus Gilbertusból két-két író csinálva, sőt ebből Silbertet, s végre az évszámot 1583-ra fordítve. A pataki könyvtár lajstromában viszont „Argentorati

A címen, ajánláson és 9 levélnyi előszón kívül 424 részint számozatlan lapon a szöveg, 's ezután egy deák versezet: „In Zoilum“ áll, egy bizonyos Balog

1593^u áll, mi tán Bod következő helyén alapszik: „*Argentínában laktában*“ (Decsi) adott világra deák és magyar nyelven egy könyvecskét, melynek titulussá: „*Libellus Adagiorum Latino-Vngaricorum. Szükséges és hasznos könyvecske.*“ Hogy Bod a könyvet nem látta, a hamis és csonka cím mutatja; hogy Decsi Strassburgban írta volna, e sejtésre Bodot Molnár Albert alább 37) alatt idézendő helye csábíthatta; s viszont Bod a pataki könyvtár lajstromozóját téveszthette el. — A munka ismeretes példányai: 1. ez a pataki; 2. a kolosvári ref. collegium »könyvtáráé (melyet szerencsém volt nekem is az előjáróság szívességéből használhatni); 3. Lugossy József akadémiai tagé. Mind ezek cím, ajánlás és vég versezet nélkül vannak, mely utóbbi csak is a patakiban maradt fenn; a Praefatio a kolosváriban csonka, a patakiban és Lugossyében teljes (eminnen közlöttem azt Decsi M. Históriaja előtt szíves birtokosa önkezű másolatából). Lappanganak továbbá: 1. a Szathmári Pap Mihály példánya, melynek címe és ajánlata volt (tán a cím hátlapján), bár ezt rövidítve adja; 2. a Jankowich által látott v. bírt péld., mert ő az ajánlást teljesben adja Szathmárinál („*Supremo Belli Duci et Patrono su*“); 3. a Buriáné, mely, ha a Jankowich által látott példánynyal egy volna, J. a címet kétségtelenül teljesen és hibátlanul adta volna. — Több tekintetből érdekesnek tartom az Erdélyi János pataki tanár által velem szívesen közlött vég versezet ide iktatását, mely eddig teljesen ismeretlen volt.

In Zoilum, seu in Obtrectatorem Linguae Hungaricae.

Ecquid et Hungaridum pergis male carpere linguam,

Quod rudis illa nimis, barbára sit quod, ais?

Scilicet ignoti tuerit tibi nulla cupido,

ludicium ignarus non bene ferre potes.

Jánostól. — Ajánlva van Magnifico Domino, Domino Georgio Varkucz, Supremo Belli Ducis et Patrono suo. — Alapúí Decsi az Erasmus Chiliásait vévén, azokat Június, Alexander, Cousin, s a XVI. század egyéb kisebb paroemistái után egészítette ki, mi a philologia e részében is a teljesen tájékozott tudóst mutatja³⁵).

Nam licet a Scythica ducat primordia gente,
 Maioresque mei sint, ut Atila, licet:
 Culta tamen vox est, facilis, propiorque relatu
 Hebraeo, Graio, Komulidumque sono.
 Hinc mihi sünt testes, bene qui ratione, simulque
 Linguarum multa cognitione valent.
 Testis et ille *Faber*, nostrum decus, ille Pelasgum
 Qui merítő nomen regis habebat, érit:
 Tu quoque testis ades, *Deci* cultissime, Hebraeum
 Gratia cui vére nomen habere dedit.
 Tu quoque testis ades, linguis decorate *Iacobe*,
 Qui praelo toties haec elementa premis.
 Edis et hunc nobis, quem condidit ipse, libellum
 Decius, Aonii glória magna chori.
 Vivite felices, mea gens dei, vivát uterque:
 Autor et excusor, vei sátor atque dator.

IOAN BALOGVS.

Faber, vagyis az egykor Patakon tanított s „pelasg“ néven *Basilus* Fabriciusnak nevezett Szikszai Kovács Balázs, „nostrum decus“-nak mondatván, úgy látszik, Balog János is pataki növendék lehetett. Itt Kovács mint szótáríró, Klösz *Jakab* pedig mint több nyelvben jártas kiadó-nyomdász ünnepeltetik. A verseszet utolsó három distichona végkép kirekesztené egy némelyek által gyanított strassburgi kiadásnak lehetőségét, ha Decsi életviszonyai nem cáfolnák is azt meg eléggé.

³⁵) *Erazmus* Kotterodamus legteljesb gyűjteménye (Basil 1574) csak 4151 közmondást tartalmaz. D. többi kútfői: *Június*

Különben ő nem volt első, ki a *magyar* közmondásokra fordított figyelmet Heltai Gáspár, Meséiben, — és, ha csakugyan jól sejtem őt a magyar „Salamon és Markalf írójának, ebben is — előszetetet mutatott már azok megfigyelése és használásában; magának Decsinek vallomása szerint pedig (1. kiadásom LIII. 1.) bizonyos „*Siklyósi Miklós*, s még más már elhunyt komoly férfiak“ foglalkoztak volt előtte is példabeszédek gyűjtésével, kiknek munkái, ú. m., ha megvolnának, ez az ő gyűjteménye vagy feleslegessé, vagy jelesbbé vált volna. így tehát ő csakugyan előd használása nélkül dolgozott; s azért nem csodálhatni, hogy nem mindig ad vissza közmondást közmondással, hanem gyakran csak fordít, vagy csinál analogoht, vagy magyaráz³⁶). Mégis ő igazi meg-

Adorján († 1575): „Adagiorum ab Erasmo omissorum Centuriae octo cum dimidia“; Ioannes Alexander, ki nem más, mint a’ mi irodalomtörténetünkben, különösen a „Corvina“ cikkben is emlegetett *Brassicanus* († 1539): „Proverbiorum Symmicta“; viszont Cognatus Gilbertus a híres *Gousin Gilbert*, Erasmus tanítványa († 1567): **Παροιμιῶν συλλογία**, quas. Erasmus in snas Chiliades non retulit.

³⁵Például:

Herculei labores: Iszonyú nagy munkák.

Glaucci ars: Hamar mű.

Exigit a statuū farinas: Elveszi ő bizony ahol mit vehet.

Adactum iusiurandum: Készerítésből való esküvés.

Album panem pinsere: Nagy dolgot Ígérni maga felől.

Sua cuique stultitia nocet: Kinek-kinek az ő maga boldonsága árt stb.

indítója közmondási és példabeszédi irodalmunknak: t. i. az ő könyvéből vette át Molnár Albert a közmondásokat szótárába³⁷⁾, innen lettek azok a magyar szótárak álló cikkeivé, s irányzák kétségtelenül mások figyelmét is e tárgyra úgy, hogy Decsi lett e munkája által közmondás-irodalmunk valódi atyjává, s jutott utána minden századnak viszont a maga közmondásgyűjtője.

3. *Syntagma Institutionum Iuris Impei'alis ac Vngarici*, quatuor perspicuis Quaestionum ac Respon-sionum Libris comprehensum, opera ac studio Ioannis Decii Barovii. Anno Salutis 1593. Impressum Claudiopoli Transylvaniae, typis Heltanis. 4-rétben, 12

De többször csakugyan találó közmondásokkal, vagy leg-alább phrásisokkal, adja:

Generosus es ex crumena: Pénz emberség, ruha tisztesség.

Oleba arvum anget: Tóba visz vizet.

Generosior Codro: Elmehetsz nőmösségedvel.

Scruta laudat scrutarius: Cégér nélkül is elkel az jó bor.

Scabrosior leberide: Sem izi sem büzi.

Quid ad Mercuriumt: Semmit nem hoz az az konyhára.

Cave tibi a cane muto et aqua silente: Lassú víz partot mos. Mord eb hamarébb megmar stb.

³⁷⁾ „Inspersi praeterea (t. i. *Szótára második kiadásába*, 1611) et usitatiora Proverbia Vngarica cum correspondentibus Adagiis Latinis. *Ea autem selegi ex LibeUo Adagiorum Latino-Vngaricorum el. Viri Ioannis Decii Baronii P. M. quem ante multos annos Argentínáé adolescens colui.*“

számozatlan, 61 számozott levél, 667 l. s 20 lapozatlan lapnyi index, öszvesen tehát 833 l. — Külföldön megismerkedvén a római joggal, s azzal a magyart összehasonlítván, felismerte ennek hibáit, hiányait és módszertelenségét³⁸⁾, mi viszont a hazai törvények reformjának eszméjét költötte fel benne. De ő tegyen-e kísérletet, ő a magán ember, a nem is gyakorlati jogász? Másfélül gáncsolandó-e, ki a haza intézményei javítására magán úton is törekszik? Mégis, bár ő nem törvényhozó, s nem köz tekintélylyel hirdeti tanait, hanem csak mint bölcsész azoknak, kik mindkét jog alapjait érteni kívánják: legyen — ezt óhajtja — ki az ő művén javítva, *a hazai törvényeket, a Rendelet köz megegyezése hozzá-járúltával, minden tekintetben ta-kéletesekké tegye!* ³⁹⁾ E végre kísérletté meg a két jogot

³⁸⁾ „Cognoveram enim leges nostras non solum ordine colifuso collectas ac stylo squallido conseriptas esse, sed etiam plurimis naevis atque defectibus scatere“ — írja az *Előszóban* (l. kiadásomban az LVIII.).

³⁹⁾ „At dicat quis *reformationem Decreti Vngarici*, tot seculorum consensu confirmati, *frustra tentari ab homine privato*, et eo quidem, qui *nunquam in foro iudiciorum versatus* sit. . . Verum enimvero, si quis eo sua studia dirigat, *ut meliora prioribus seu consilia, seu instituta*, iustis rationibus, volenti patriae, *privato studio, persuadere conetur*: eura ego non reprehensione, sed landibus ac praemio dignum esse iudicaverim.“ — „Haec enim non ego ut *Legilator*, publica autoritate promulgavi, *sed ut Philosophus* et Sapientiae studiis addictus, privato studio in meos ac eorum, qui fundamenta iuris utriusque ex ipsis fontibus, animi causa, cognoscere cupiunt, usus collegi.“ — „*Existat igitur antiquis* e posteris, qui, quod ego in recensendo iure Vngarico ob

úgy kötni össze, hogy a magyarnak hibáit a rómainak méltányossága szerint szelídítse, hézagait kitöltse, módszerbe hozza, és barbár alakját választékossá tegye⁴⁰). Verbőczy, a kánoni és római jog ismerete által kiképzett jogtudós, midőn a haza szokásos törvényeit codificálta, tudományát kétségtelenül felhasználta munkájában, de ő mint köz tekintély alatt álló valódi törvényhozó működött: Decsi első volt hazánkban, ki mint tudós, a tudomány álláspontjáról merete szóba hozni a magyar jog reformját s annak szükségét, s egyzersmind ahhoz hozzájárulni, nagy munkájával, igyekezett is. S ebben ő úgy járt el, hogy a Verbőczyi törvényerejű szabályait a római jogrendszer során adta, de folyvást a Négyeskönyvre, helyenként a kir. végzésekre is figyelmezve, mindenütt pedig a római jog értelmezéseit, sőt ennek sanctióit is mint alapot előre bocsátva, s a magyar jog által elő nem látott eseteket a római szerint intézve el. Nem tagadhatni hogy, bár a római jognak s egy codificáló törvényreformnak Decsi beútat nem szerezhették, mégis az összehasonlító és kiegészítő tárgyalás által a magyar jogeszmék

ingenii tenuitatem . . . non potui . . . *leges patrias*, accedente publica Ordinum auctoritate *omnibus numeris absolutas reddaL.**
Ott, LVI, LIX. II.

⁴⁰) „Ita ins Vngaricum Imperiali coniungere conatus sum, ut illius naevos hnius aequitate temperarem, defectus libertate supplerem, confusionem methodo corrigerem, squallorem ac barbariem elegantia mitigarem ac expolirem.“ *Ott, LVIII l.*

körét tetemesen bővítette, s azoknak új, tudományos, alapot vetett⁴¹⁾.

4. *Synopsis Philosophiae*, in privatum memoriae subsidium, thesibus et velut aphorismis quibusdam comprehensa, et ad disputandum proposita in Acade-

⁴¹⁾ *Schmeizel* „Bibliotheca Hungarica“ című kézirati munkájában, Sect. I. Class. VIII. a 7. §-ban más ítéletet hallat e jeles munkáról: „In quantum Inra Hungarica in Tripartito, cum Iure Civili et Canonico Romano conveniant; aut ex iis tanquam fontibus profluxerint; denique qualis et quanta peregrinis illis Iuribus adhucdum in Hungária sit auctoritas, disputatum et aliquando inter doctos fuisse constat. Primus, qui in hoc argumento vires suas periclitare voluit, Io. Decius fait, Hungarus a tractu Hungáriáé, in quo locus natalis eius contigit, Barovius dictus, cui debemus: Syntagma Institutionum et Iuris Imperialis et Hungarici. Claudiopoli. 1593. 4. Praefatione praemissa occasionem suscepti laboris plenius enarrat, ac inde Methodo Tabellari Institutionum Titulos proponit, et per quaestiones resolvit; et quae in Iure Hungáriáé conformia Iuri Romano esse putat, edocet. Circá finem sex Centurias variarum Iuris Regularum et Sententiarum ex Scriptura S., Iure Romano, Canonico, uti ex Aristotele, Cicerone, aliisque scriptoribus, depromptas adiecit. Quo laboré id égit Auctor, alias omnino doctus, ut ex nimia in Ius Romanum propensione, multa obtorto quasi collo, huic suo libro ingesserit; nec pauciores doctrinas haereticas, in se bonas satis, immiscuerit, *ad praxin veró et usum forensam in Hungaria valituras ut magnum nihil*. — Látni, hogy Schmeizel nem tudományos szempontból ítéli meg Decsit, nem is mint a *doctrínának a törvényhozásra* befolyást kivívni akaró, korát megelőző, nagy kísérletet méltatja, hanem pusztán csak gyakorlati oldalról tekinti — s így mint valami nagy semmit ítéli el — Decsivel együtt magagát.

mia Argentinensi, praeside Ioanne Ludoyico Havenreutero, Med. et Phil. Doctore atque Professore, respondente et authore Ioanne Deczio Vngaro. Witebergae, per praelum Welacianum Anno M. D. XCV. kis 8. A—H ívek, 125 számozatlan lap. Ajánlva Illustri et Magnifico Dominó D. Wolphango (sic) Kovaczioczio, Regni Transylvaniae Cancellario atque Senatori sapientissimo . . . in perpetuae observantiae monimentum stb. — Az öszves bölcészetet, az újpe-ripatetikusok iskolája által kitűzött körben s annak szellemében, két fő rész — az elméleti és gyakorlati — szerint, t. i. amabban a Mathematikát, Physikát, és Metaphysikát, ebben az Ethikát, Politikát és Oekonomikát, öszvesén 570 tételben, tárgyalja. Logikai élesség módszerben és kifejezésben jellemzik ezen aphoristicus módon, tömötten, dolgozott rendszert, melyből kiadásom *LXIL L* mutatóvány áll⁴²⁾.

5. *Az Caius Crispus Salustiumac ket Historiaia.* Elseo. Lucius Catilinanac az Romai birodalom ellen való ország arulararul. Masodic. Az Numidiai Iugurta kiralynac, az Romaiak ellen viselt hadáarul: Had viselőknec, es minden renbeli embereknec hasznokra, deákból magyarra fordittatot. Baronyai Detsi János által. Cum gratia et privilegio Illustrissimi Principis Transylvaniae etc. Ad decennium. Nyomtatott Szebenben, Fabricius Ianos által. 1. 5. 9. 6. kis 8-r.

⁴²⁾ Egyetlen előttem ismeretes példánya a nemzeti múzeum könyvtárában.

1676 számozatlan és 51, meg 97 számozott levél, tehát 308 l. — Ajánlva „Serenissimo Principi ac Dominó, Dominó Sigismundo Dei gratia Transylvaniae, Moldáviáé, Transalpináé Valachiae, et S. Rom. Imp. Principi, Partium Regni Vngariae Domino, et Siculorum Comiti etc. Hanc Salustianam coniurationis Catilinae, et Iugurtini belli Históriaim nativa a se lingua donatam. In publicum testimonium gratulationis de fuis fugatisque ex Transalpina copiis barbaricis, et saluo ac incolumi eiusdem Principális Maiestatis reditu a Germanico Imperatore. Ioannes Decius Baronius literarij xenij loco cum subiectissima animi promptissimi significatione D. D. D.^{a43)} — Az 1595. sept. 29. kelt előszó szerint az indította szerzőnket „az bölcshistoriáiró Salustius“ fordításának kiadására, hogy „ne csak azoknak használna, kiknek fő-

⁴³⁾ E jeles munka, első kísérlete egy római classicus magyar műfordításának, váltig ismeretlen volt irodalmunkban egész 1815-ig, midőn Kazinczy Ferenc első említette azt fel (az Erd. Múzeum III. k. 176. l.) azon példány nyomán, melyet Primóci Szentmiklóssy Alajostól ajándékol vett. E példány, elül teljes, Jugurtha 80-d. levelével szakad meg, s így végül 17 levele hiányzik. Kazinczy azt 1828-ban Jankowichnak ajándékozta, ki már ekkor egy más, teljes és ép példányt bírt, mely jelenleg a m. akadémia könyvtárának egyik legnagyobb ritkaságát képezi (melynek számára az 60 ezüst fiton szereztetett meg). Egy harmadikat, elül hat s hátul egy levél hián, Kulcsár István bírt (jelenleg az én könyvtárámban); végre egy negyedik a Horvát István könyvtárával jelenleg a nemz. múzeumé. Ez utóbbi három példány mind Burián Páltól került, még 1828 előtt.

képpen és kiválképpen hasznokra es tanulságokra magyaráltam vala meg“ (bizonyosan tanítványait érti), „hanem minden egyéb renden való embereknek is“, hogy a história olvasására édesítse, melyből a hadban és tanácsban forgók s a nemesség vaj mennyit tanulhatnak; hogy a tudós embereknek, de főkép a felső renden valóknak példát mutasson fel mint kelljen magát efféle „tisztességes multságban foglalni“, — s mennyire illenék hozzájuk „való dolgoknak históriáját megírniok, avagy I. Caesar, Livius, Tacitus, Curtius es egyéb efféle bölcs historikusoknak írásokat magyar nyelvre fordítaniok“; végre hogy alkalma legyen a fejedelem török győzedelmein érzett örömét e munkájával is kimutatni⁴⁴). Decsi tehát Sallustot tartalma, nem classica formája kedvéért adta, s figyelmet érdemel mikép itt is, mint jogtudományi nagy munkájánál, főleg politikai célokra törekedett. Mégis, korában ritka classica képzettségénél fogva, a tartalmi hűségre törekvés mellett szerzője sajátos és választékos, tömött formáival is megküzdött, s ez igyekvéssel egy új mozzanatot vitt be a nyelvbe, mely által prózája a XVI. század legszebbjeivel vetélkedik.

6. *Ioannes Decius Barovius Ioanni Telegdio S. P. D. Ex Foro Sicularum, die V. Mártii MDXCVIII*
 Ali Telegdi János elég híres, bár csekély, ily című munkája előtt: „*Rudimentapriscae Hunnorum linguae,*

⁴⁴) L. Decsi Előssavát kiadásomban a LXIII. sk. lapokon, mely, bár Kazinczy azt üresnek monda *az id. h.*, sokat hagy a kor állapotaira, s nemit Decsire nézve is, kiolvasunk.

brevibus quaestionibus et responsionibus comprehensa. Lugduni Batav. 1598.“ s azóta a levél többször lenyomtatva⁴⁵⁾. — Decsi legismertebb darabja, bár nem egyéb buzdító levélnél, de melyet egy nevezetes irodalomtörténeti adaton kívül az életrajzi érdek tesz becsessé.

VIII. Ezek után, vagy talán már 1593 óta, Decsi egész gonddal a történelem felé fordult. A Syntagma Előszavában ugyanis hazai történelmünknek a mieink által elhanyagoltatását panaszolván: íme —

⁴⁵⁾ E curiosum inkább, mint irodalmi becsei, Rudimenták nyomtatott példányát egy magyar irodalomtörténész sem látta, de egykori léteztén alig enged kételkednünk a Bél Mátyás hason tárgyú munkáskájának (Literatura Hunno-Scythica, Lips. 1718) lipcsei bírálójá, ki arra így hivatkozik: „Operae pretium forte fecisset Cl. Auctor, si Tractatum Lugduni Batavorum 1598 in 8. editum, *quem non vidisse videtur*, in consilium adhibuisset“ (1. Wallaszky Consp. Kejp. Liter, in Hung. Pos. et Lips. 1785. p. 2. s a második kiadásban u. o.). így csak a szemmel-látó szólhat, ki, mint elfogulatlan külföldi, azon kívül hitelt is érdemel. Bírja hibásan írott mását a giesseni egyetem könyvtára, melyből Schwarz Godofréd irattá le; ebből viszont egy „Lad. M. Szanchii Vngarus“ írta le, mely példány Cornides birtokába került, s jelenleg Lugossy Józsefé. Kézzel írt másolat van a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban is (Bibliothecae Sam. Cora. Teleki Pars Tertia, p. 256.); nálam a két utóbbinak hű másai. — Decsi *JEpitoláját* újabban kiadták Bod a M. Athénás Előszavában (1766-ban) és Wallaszky (id. munk. I. része 5. §-ában 1785 és 1808); mindazáltal, a kezemnél levő másolatokból méltónak tartottam azt Decsimbe szinte beiktatni (1. kiadásomban LXVII. sk 11.)

így elmélkedik — ha az egy Márk⁴⁵ b), különben míveletlen író, régi dolgainkat fel nem jegyzi, saját honi földünkön merőben idegenek volnánk, mert Turóci őtőle vette öszves anyagát, de oly barbár és költői stíllel élve, hogy inkább elhomályosítja a történetet, semhogy a haza dicsőségét emelni akarni láttatnék. Az ő nyomait taposták Ranzani és Bonfin, két külföldi ember, kik történetünk igazságát oly agglanti mesékkel s oda nem tartozó dolgokkal homályosíták el, hogy fájlalnunk kell, mikép eddig a mieink közt nem találkozott senki, aki e dologra fordítá gondjait, kivált miután Zsámboki annyi részrehajlással rontotta meg, mit ez idegen írók egyszerűen és igazán adtak elé. Annál nagyobb dicséretet érdemelnek azok, kik Bonfint adalékaikkal kiegészíteni törekedtek. — Hy, különben nagyrészt igazságtalan, Ítélet mellett, mily felfogással volt Decsi egy *kritikai* magyar történelemről, melyhez már egy idő óta készült, s melyhez már-már fogandó volt, mutatták azon helyt álló saját szavai: „Vt mea quidem fertopinio, ad perfectionem antiquitatis nostrae hoc desideratur, ut collatis omnibus omnium in hoc genere scriptorum monumentis ac fragmentis, *universa rerum Vngaricarum historia vére, breviter, acpure, inde usque aprimordio ad hanc nostram memoriam,* in unum quoddam corpus ac breve compendium *redigatur*, et quidem redigatur a nostratibus, ne semper accersita peregrinorum industria, nostram

⁴⁵ b) Azóta általam már kiadva (Marci Chronica, Pest 1867).

orbi accuset infantiam ac negligentiam plus quam certe barbaram.“ *S íme ezt tűzte volt ki feladásául: Hoc si aut mihi unquam facere licuerit, quod tamdiu cogito, et non exiguis laboribus molior, aut alius quispiam me vei impedito occuparit, vei mortuo effecerit, is certe non solum studiis eorum, qui Sapientiae doctrinis delectantur, sed etiam universae patriae rem summe necessariam atque gloriosam praestiterit.*“ Es — folytatja — ha Isten életet, erőt s módot ad, s főemberek részéről pártolást, *e munkát véghez is fogja vinni*⁴⁶). Elődei feletti nézetei szerint Decsiben a classica literatura emberével találkozunk, ki az úgynevezett Bécsi Képes Krónika, általa neve szerint is esmért, szerzőjének, úgy az *ezt* átíró, kiegészítő és folytató Turóczinak középkori naivsága iránt érzékkel nem bírva, azoknak a népköltészet és szájhagyomány alapján álló jellemzetes előadásait, mint barbárságokat, megveti. így a részben ily kútfőket használó Ranzani és Bonfin is kikapják a magokét: de másfélül azt is kivehetjük, tőle mit várhatánk, t. i. birálatilag és művészileg dolgozott öszves történetét nemzetünknek.

IX. Hogy Decsi munkába is vette Történelmét, hogy írt, hogy történeti művet hagyott maga után, annak első sejdítését Rotaridesnél találok, ahol (1745) írja: „Applicuerat praeterea animum ad scribendam *Vniversam Hungáriáé Históriám*; sed num morte praeventus eam non continuerit, an MS. iniquo cuidam possessori reliquerit, qui illud forsán decoxerit vei

⁴⁶) L. kiadásomban a LXI. 1.

defoderit; ut ita foetus eruditissimus lucem videre non potuerit, divinare non possum“⁴⁷⁾. Bod Péter, húsz évvel utóbb, már többet tud: „Leírta, ú. m. M. Athenásában, Magyarországnak is Históriaját, a sok költeményektől megtisztítva jól; mely História 1603-b. megvolt az Istvánfi Miklós vicepalatinus bibliothékájában; de hová lett azután, bizonytalan. Igen nagy kár hagyomány elvészett, mivel igen jelesen volt megírva: *aki olvasta, olyan tanúbizonyságot tett róla, hogy annál jobb históriát a magyar dolgokra nem olvasott.*“ Tehát Decsi munkája csakugyan létesült, sőt még Bod korában is megvolt; olyantól értesülvén róla Bod, aki azt olvasta. Horányi 1775-ben már csak Bodot írja le (Memor. 1.487.), azon sejtést vetve hozzá „hunc ipsum (librum) apud Patres Soc. Iesu Zagrabienses olim detentum, quibus moriturus laudatus Propalatinus magnam partem bibliothecae supellectilis qua vir eruditissimus, et per omnem vitam Musis addictus utebatur, dono dedit“⁴⁸⁾. Pray nem ismerte. Katona, ki Decsi

⁴⁷⁾ Historiae Hungaricae Literariae Lineamenta. Altenov. 1745. p. 43.

⁴⁸⁾ *Adelung* (Jócher *Allg. Gelehrtenlexikona* folytatásában Leipz. 1787. II. 639. szelet) Horányit hangoztatja vissza; így *Seivert* is (*Siebenb. Quartalschr.* VI. 1798), ki a syntagmai Előszó idézett helyét kiírván, hozzá veti: „Bei solchen Grundsätzen und Urtheilen des Verf. wer sollte sich nicht den Besitz seiner Ungrischen Geschichte wünschen? *wer ihren Untergang nicht bedauern?*“ *Benkő* szinte így: „Historiam Hungariae elucubravit commendatissimam, Istvánfioque visam: at exemplum, quod manu exaratum erat, *aut latét, aut perit*“ *Transsilv.* II. 1778. 338. 1.

némely más munkáját említi Bod után, Históriáját nem is érinti. Először a nagy érdemű *Kovachich* Márton Györgynek mosolygott a szerencse, ki nem ugyan Zágrábban, hol az akadémia könyvtárát, melybea jezsuitáké nagyrészt bekebleztetett, magyar történelmi kútfők tekintetében gondosan átvizsgálta, deigen Dóka Mihály Pozsony vármegyei szolgabírónál egy töredékét (Decadis X. LL. I—VI. és VII. cap. I—V.) csakugyan fölfedezte, és kisebb Scriptorai közt 1798-ban ki is adta, hozzá tevén: „Opusculum de se integrum videri potest, quo peculiaris Belli Sinanici história describitur. Optandum est, *ut opus ipsum, seu praecedentes Decades novem düigentius quaerantwr, et detectae in lucem producantur, quae se eadem indubie narrationis simplicitate ac perspieuitate, qua istud multis áliispraestat, lectoribus vehementer commendarent*“⁴⁹⁾. Kovachich után nekem kedvezett a jó sors, nem ugyan az első kilenc decást, de a X-nek hátra levő VII—X. könyveit s a XI-nek I. és II. könyvét Praynak, a m. kir. egyetemi könyvtárban őrzött kéziratgyűjteménye XVII. kötetében felfedezni, melyben az minden cím nélkül egyéb tárgyak közzé kötve, még az Indexben is teljesen ignorálva (átugorva), s Pray által sem determinálva, sem nem is használva, rejtezett. Töredék az, sajátkép vége oly kéziratnak, mely vagy a X. és XI. decást, vagy tán mind a tíz decást foglalta volt magában, egy meglehetős tudatlan másolótól, tán a

⁴⁹⁾ Scriptt. Kerum Hung. Minores II. Praef. p. XXVI és XXXI.

XVIII. század kezdetéből, teli hibákkal, mint a Kovachich által használt szinte csak másolati kézirat is, de melynek ez nem része, mert a Kovachiché a X. Dec. VII. könyvének V. fejezetében szakad meg, a Prayféle pedig a VII. könyv II-d. fejezetével kezdődik; minél fogva a II. III. IV. V. fejezet mind a két másolatban megvan, még pedig némi eltérésekkel, melyek közül néhányat kiadásom 139—146. lapjain ki is mutattam, hogy a Kovachich s a Prayféle kéziratok *össze nem tartoztat* megállapítsam.

X. E tizedik decás 1592-vel kezdődvén s 1596-ig menvén, korántsem teljes egész magában, amennyiben Bátori Zsigmond fejedelem uralkodását csak *folytatja*, másfélül azt be *nem* fejezi; de mivel a XI. decás végén ez áll: „*τελος 14. die Aprilis Anno D. 1603.*“ (mely kelet nem e másolat idejét adja, melynek t. i. graphikája nem ez idő jellemét viseli) hihető, hogy egy előbbi másolat befejezésének idejét jelenti, melyet a gépi másoló szinte leírt. Mert nem hihető, hogy Decsi épen csak a lugosi győzedelemig szándékozott volna menni, s nem inkább Zsigmond fejedelemsége végével ki is kerekíteni annyi gonddal készített munkáját. Van tehát ok azt gyanítani, hogy a szerző *bele halt munkájába*, névszerint hogy, midőn az első másoló bevégezte a leírást, t. i. 1603. ápril 14., már nem élt, s így a Seivert állítása, mely szerint Decsi 1611-ben halt volna meg, s mely hihetőleg a Molnár Albert 1611-ki praefatiója „*piae memoriae*“—jén alapszik, helyesben így volna kifejezendő: „1611-ben már rég nem élt.“

XI. Tehát a X. decást immár teljesen, de a XI-
ket most is csak odáig bírjuk, hol a halál — vagy tán
más ok? — a szerző kezéből kiejtette a tollat. Hát az
első kilenc? Elkészült-e? Hajlandó volnék hinni, hogy
Decsi, miután a célba vett *összes magyar történelem*
tervét és beosztását elkészítette volt, először is a X.
decást írta meg, mely Zsigmond uralkodása legfénye-
sebb időszakát, t. i. az 1593-tól 96-ig eltelt három
évet, volt befoglalandó, s ezt tán azért, hogy a fejde-
lem pártfogását az öszves munkára nézve magának
annál inkább biztosítsa; s míg *az egész mű kiadására*
segedelmet nyerend, a fejdelem e decást megviz-
sgálván, a tőle kért megjegyzések segedelmével
ezt kijavíthassa, átdolgozhasa ⁵⁰). Különben is
rendkívüli gyorsaság kellé hozzá, hogy Decsi a tíz
decást tíz év alatt (1593—1603), utazások⁵¹), taní-

⁵⁰) „ . . . quoniam proposui Serenitatis Tuae famam at-
que principalem dignitatem hoc scripto contra sinistram ho-
minum censuram tueri, Tua imprimis Serenitas *quicquid adden-
dum vei detrahendum, vei etiam immutandum in eo, imo suppri-
mendumne an promidgandum sit, nemim ipsa iudicaret.* Nam ego
hoc quicquid est laboris, Tuae Serenitatis, tamquam Principis
eruditissimi et sapientissimi iudicio *trutinandum, limandum,
examinandum, corrigendum svbiicio.*“ Ajánló levél, kiadásomban a
9. lapon.

⁵¹) Mert 1595-re esik gyulafejevári útja, melyre maga
is hivatkozik *Históriája* 172-ik lapján, említvén hogy a fejdelem
menyasszonyát Fejérvárra kísérő cs. követekkel sok. fontos és
történelmi dolgokról értekezett: „*quibuscum nos quoque ipsi
Albac de multis rebus gravibus, historicisque collocuti fuimus*“;
s úgy látszik a fejdelem kíséretében volt, midőn ez Enyedre sie-

tás⁵²⁾ és irodalmi munkák középett is (Synopsis Phil.; Sallust) el bírja készíteni; s feltűnő nem kevesebb, hogy e X. decásnak két, még pedig már másod kézbeli másolata fennmaradván, az elébbi, különösen a XVI. század történetét, tehát szinte újabb s nagy érdekű dolgokat tartalmazott decások nyom nélkül elvesztek. Másfelől mintha a következő hely: „aliquem Annalium Hungaricorum pari modo (mint a X. decást) *digestorum gustum hominibus praeberem, quos aliquando Deo auspice integros promulgare . . . conabor*“ (8. 9. 1.) kész munkáról szólna, melyet igyekezni fog *kiadni*, ha a fejedelem, megnyerve t. i. e X. decás által, bőkezűségével azt lehetővé teendi. És csakugyan Bod Péter is Decsi munkáját, *ennék egy olvasója tanúsága szerint* „Magyarország Históriajának“, esnem csupán Bátorinának mondja, és „sok költeménytől megtisztítottnak“, mi inkább a régi időre látszik vonatkozhatni. Mindkét feltevés mellett tehát fontos ok szól: biztosan mindazonáltal a kérdést csak az elébbi decások avagy csak töredékes példányának előkerülte döntené el.

XII. Kiadásom nem csak az általam felfedezett részt (139—328. 11.), hanem a Kovachich által kiadottat is (1—138. 11.) hozza, hogy együtt és teljesen

tett a főhercegné elibe, kinek engedelmeből, neki szerencsékivánó versezetet személyesen benyújtotta: „Princeps . . . paucis secum e numero familiarium assumptis . . . quo ipso terapore et nos carmen votivum . . . illustri cum eius gratia . . . coram öbtuLimus.“ 175. 1.

⁵²⁾ „non exiguis propagandarum ad seros nepotes liberarium artium laboribus occupatus“ 4. 1.

bírjuk, mi eddig Decsi Történetéből előkerült, vagy létesült. Fájdalom, mindkettőnk kéziratái felette hibásak; s így a szövegkritika jogát elég gyakran kellett a textus kijavítása körül igénybe vennem; tevésem pedig azt épen a kritika szabályai szerint, csak a kétségbe vehetetlen, világos hibákat igazítván ki⁵³); s ha mégis helyenként mind a Kovachich után, mind az egyetemi kódexből adott szöveg világosan megromlottnak mutatkozik, az oedipusi feladatot kénytelen voltam szerencsésb és tudósabb olvasókra hagyni. Annyi áll, hogy Decsinek oly tudatlan másolók jutottak, miszerint még a rövidítéseket sem tudták helyesen feloldani, mire sok hibás szóleírás a szó közepén és végén mutat⁵⁴); másfelül a történelmi személy- és helyneveket nem ismerve, ezeket is gyakran rosszul írták le⁵⁵); némely helyt nem tudván az eredetit olvasni, hézagokat hagytak⁵⁶); más helyt figyelmetlenség-

⁵³) Melyek közül kiadásom XXX—XXXII. lapjain egy tekintélyes sereg van felmutatva.

⁵⁴) Hyek gyakran: *per, praeter, tum, tunc, ne, ita, ac, et, eum, quae* stb, ezek helyett: *pro, propter, cum, nae, cito, ad, etiam, cum, que*, s néha viszont; ilyek a rövidített végzések hibás megoldásai: *os, as, um, orum, ia, urum*, stb.; particulák kihagyásai s viszont betoldásai.

⁵⁵) Péld.in *campos Kellienenses* (*Kekmienses*, Kelemföld helyett), *Somoskesium* (*Somoskeovium*), *Zechiensi arcé* (*Zechinensi*: Szécsény), *Lenocinia* (*Leucsoviae*), *Panczyliae* (*Gyrgioviae*) stb. — Személynevekben: *Ansuldinorum* (*Anhaldinorum*), *Stephani Barborei* (*Bathorei*), *Tharsszius*, *Thersszius* (*Tersko*, *Terczky*), *Turnoniuz* (*Thnrrianus*, *Tirannus*) stb.

⁵⁶) Melyek kiadásomban ki vannak pontozva.

bői kihagytak szókat⁵⁷⁾, s általában a pontozás is javítást igényelt, hogy a mondatok érthetőkké váljanak. XIII. Pedig Decsi a legnagyobb gondot érdekelte volna, mert munkája magas történetírói hivatást tanúsít. Hogy a történeti kritika törvényeit ismerte, felébb (IX. fejezet) láttuk. Hogy saját kora eseményei körül jól volt értesülve, bizonyítja munkája, ha azt egykorúival vetjük össze, s különösen Istvánfival, ki hogy bírta volna Decsi munkáját, mint Bod, nem tudom honnan, állítja, kétlem, mert akkor sok részletet átvett volna tőle, melyet nem ismer. És Decsi nem bitang hírből szedte anyagait, hanem oly férfiakkal társalkodott, kik a magas politika körében forogtak, s kiktől a történetek részletei és okairól helyesen értesülhetett. Avagy nem vallja-e maga is (172. 1.), hogy Pethe Márton váradi püspökkel és Dersffi Ferencsel, Napragi Demeter egri prépost s utóbb erdélyi püspökkel, kit főfő tudományú és okosságú férfiúnak mond, és Tököli Sebestyénnel, Homonnai László és Czobor Miklóssal, Pethe Lászlóval és sok egyebekkel, „fontos és történelmi érdekű dolgokról értekezett; s ha mégis megfélekezve tett vallomásáról, Ajánló-levelében szabadkozik a fejedelem előtt, miszerint „vix ac ne vix quidem potuerim, citra defectus, ipsam rerum, prout gestae sünt, seriem ab hominibus quibusdam politicis, qui mihi hac in re usui fuissent, rite cognoscere“, nem inkább, igénytelensége

⁵⁷⁾ Melyeket, amennyiben azok gyaníthatok voltak, zárjel közé vetettem.

mellett, a felelősség magára vétele szól-e ki e sorai-
ból? — Szilágyi Sándor, ki már e kiadásunkat hasz-
nálta legújabb történelmi munkájához, így ítélte felőle:
„Munkájának fenmaradt része mutatja, hogy minő
kincstől fosztatánk meg ennek elveszése által, melyet
még Istvánfi bírt (?), s melynek ma már csak X. De-
cása s a XI-nek két első könyve van meg. Ez az
1592—98 közti dolgokat tárgyalja, *mindent mellőzve,
mi Zsigmond hadvezéri dicsőségére a hazafi párt kegyet-
len üldözése miatt árnyat vethetne*. Mert Decsi ragasz-
kodott a hőshöz, kiről más tekintetben Ítéletet mon-
dani tartózkodott, míg a tények felsorolásával kívánja
az olvasót részére hódítani.“⁵⁸⁾ Szilágyinak igaza van.
Decsinek nem volt bátorsága a kép véres részleteit
kifesteni. Küzdött történetírói lelkismeretével, nem
írt meg mindent amit tudott, és csak egész általános-
ságban s halványan színezve mutatja fel a tetteket:
de nem is szépíti, nem védi azokat. S azért félénken
is nyújtja át könyvét a zsarnoknak: „*Maiorem in mó-
dum extimescenda mihi fuit indignatio tuae Serenita-
tis, ne, si forte quippiam imprudens historiae inseruis-
sem, quod tuam Principalem Maiestatem meritō po-
tuisset offendere, praesentissimum capitis discrimen, et,
dum gratiam atque clementiam Serenitatis tuae capto,
periculummihi crearem*“ mond a fejedelemhez (Aj. Lev.
4. 5.1.) kérlelőleg, kétség kívül, mintha Hutten Ulrik-
kel mondaná egyszersem: Uram, nem lehetett más-

⁵⁸⁾ Erdélyország Története, tekintettel művelődésére, 2 k.
Pest, 1866. n. k. 69. 1.

kép! Azaz, van mit egészen el nem hallgathat, de érintvén, nem védelmezhet egyszersmind. Igen, Decsi nem mond mindent, de valótlan, tudva, semmit. Hiszen Báthori Zsigmond, a nagy műveltségű férfiú, a tudomány s irodalom pártolója s neki is pártfogója volt, jótevője már elébb rokonainak, s neki fentartója; az volt, kinek oltalma és nagylelkűségétől várhatta irodalmi pályája szerencsés folytatását; sőt, úgy látszik, az is, ki élete egy válságos percében Decsi tollával élt: mert érzésemnek nagyon kellene csalódnia, ha azon fényes beszéd, melylyel 1598. apr. 10. Erdély rendjétől búcsút vett, nem Decsi tollából folyt volna: a bizodalom pedig a jó emberre nézve erős köteték, ha a bízó nem érdemli is meg a hűséget. Decsi bezárta kebelét a zsarnok véres tettei előtt, de nem tekinté tilosnak hálával viseltetni azon fejdelem iránt, ki első bátorodott fel azon merész és nagy gondolatra, hogy Erdélyt a török felsőség alól felszabadítsa. Lehet-e írónkat vétkelni, hogy e gondolat szerencsés hőse előtte a nagyság jellemével bírván, elfordulva vétkeiktől, azon terveit és tetteit dicsőíté, melyek a hazára, ha egyesek ártatlan áldozatul estek is, boldogabb időket voltak derítendőek. — Ennyiben részrehajló íróval van dolgunk: abban amit fentartott emlékkönyveiben, ő a legjobban értesült kútfő, objectiv történetíró, egyszersmind művészi alkotó, s a mieink közt e század egyik legválasztékosabb latin prózaszerzője.

IV.
ESTERHÁZY MIKLÓS.

1582 1645.

Megjelent 1852 Esterházy Miklósnak a „Nemzeti Könyvtár“ egyik kötetül kiadott „Munkái“ előtt.

ETERHÁZY MIKLÓS.

A nagy fényű Esterházy család az Illésházyakéval együtt a Salamon nemzetség közös sarjadéka, melynek a Csallóköz birtokosai közt már a tizenkettedik században előfordul okleveles nyoma ¹⁾. 1238-ban osztoztak Salamon nemzetségbeli Salamon úr fiai, Péter és Illés, atyai birtokaikban, s akkor ez az Illésházy, amaz a Szerházy ágnak lett őse. Az utóbbi ház derék maradékai Ferenc, Pozsony alispánja, s a Keresztesnél 1596-ban elesett Márton. 1584 körül vevék fel az *Esterházy* nevet, mely nemzetségnek a státus, a harcok, az egyház s a tudomány mezein szerzett érdemeivel, mai napig ragyogó helyet foglal el a nemzet történeteiben²⁾. Ennek, valamint egyik első, úgy

¹⁾ *Fejér* Cod. Dipl. Tom. II. p. 228.

²⁾ Így adja elő *Mednyánszky* Taschenb. f. d. vaterl. Gesch. 1821. 288 9. és 1830.11 13.11. Én ugyan már *Zsigmond* alatt találok egy *Valentinus Literatust de Esterháza*; sőt ez a király engedélyezett *Esterházy Andrásnak*, fivéreinek és fiainak nemesi címert 1436. (*Fejér* Cod. Dipl. X. 8. a 662.1.); azonban,

kétség kívül legnagyobb fia *Miklós*, kinek írásait ez úttal a haza elébe terjesztem, Esterházy Ferencnek és Illésházy Zsófia, a nagy nádor Illésházy István nővérének fiók, Galantán, Pozsony vármegyében született, 1582. ápril 8-dikán. Jeles nevelését nagylelkű szülőinek, oktatását a nagyszombati tanodának köszönte. Egyik legjelesb növendéke az említett iskolának, lemondva a borról s a fiatalság egyéb gyönyöreiről, egész lélekkel neki feküdt a tudományos művelődésnek, öröme egykor és büszkesége szülőinek, ha akaratjuk ellen azok vallása elhagytaival, romai hitre nem tér³⁾, élte tizenkilencedik évében ⁴⁾. E lépés nem a jezsuiták csábjainak, mint sokan gondolnák, hanem, mint alább e sorokból, s még inkább saját munkájából látható, mélybe ható tanulásból származott meggyőződésnek eredménye volt; s e meggyőződés oly mély és erős, hogy szülői haragja, házuktóli eltiltása, sőt kitagadtatása által is abban meg nem ingattak. Atyátlan tehát, de el nem csüggedve, anya-

mint függenek ezen Esterházyak a Szerházyakkal össze, meg nem határozhatom. Nem szükség megjegyezni, hogy az Estoras név, s a bal hírű „Trophaeum“ Estorasféle oklevelei ügyetlen koholmányok.

³⁾ *Kolinovics*: Vitarum illustrium Vngariae Belliducum Liber I. p. 46. s köv. MS. (az egyetemi könyvtárban).

⁴⁾ L. *Timon Sámuelt*: Annales Kegni Hung. ab A. 1598. usque ad A. 1662. p. 100. MS. (az egyetemi könyvtárban) és *Kazy* Franc. Hist. E. Hung. Libr. VI. p. 100. *Jongelin* szerint (Cat. Palát. I. Schwandtner: Scriptt. Ker. Hung. T. II. p. 853.) tizenhatodik évében, mert az MDCXVIII. év világos hogy hibásan áll MDXCVIII. helyett.

bátyjához, Illésházy Istvánhoz, bár szinte protestáns-hoz, folyamodott, a nagy szívnek más nagy szívhez vonzódo bizodalmával. Se jeles státusember, tiszta keblű hazafi s a szerencsétlenséget nyugton tűrni tudó férfiú oldala mellett járdalá azon nagy iskolát, mely maga képes az embert egy viszontagságos élet terhei elviselésére megedzeni.

II. Tudniillik Illésházy, kit bajnok tettei, magas műveltsége, szónoki tehetsége és szilárd hazafiúi jelme az országnak nem csak fő nagyja, de, ami több, fő jelességei közé emelének; kiről a kassai Bocatius azt írható Bocskainak: „nemzetünk e bölcs és hon-szerető férfiú ajkain mintegy csügg, és szavainak oly gyermeki engedelmességgel hódol, mint a Solonéinak hajdan az athenaeiek“: ez az Illésházy az udvaroncok irigységét el nem kerülheté. Éhez járult Rudolf sötét, türelmetlen, gyanakodó, zsarnok kedülete, ki a ftigetlen lelkű, honfi társai bizodalmában erős, s e felett egyszersmind dúsgazdag és protestáns emberben legott kész volt titkos ellenséget látni, kitől bármely módon meg kell menekülnie. S a szintoly igazságtalan, mint gaz ármány megszövetett. Illésházy személyes szabadsága megmentése végett öcscsével együtt titkon Lengyelországba futott, honnan, míg birtokai, sőt hitveséi is elkoboztattak, hiában szorgalmazta a törvényes vizsgálatot. Azalatt a támadásig csigázott Magyarországbán kitört, mitől az udvar rég tartott, a nélkül hogy a sebeket orvosolni sieté, a mozgalom: az erdélyi fejedelem annak élére állott, s a korona Rudolf fején megingott. Bocskai elfoglalván a felső

részeket, követséget küld Illésházyhoz, őt visszahívja a hazába, jószágait visszaadja, és az elfoglalt Trencsény várába behelyezi. Rudolf az örvény szélén legyőzi Mátyás öcscse iránti gyűlöletét, s a bécsi békeértekezleten leginkább Illésházy által sürgetett harmadik pontot is elfogadván, gubernátornak nevezi őt Magyarországon. Ez a becsületes fejedelem a kibékítést tűzé ki programjául. Fő támasza Illésházy. Ez a nagy ember úgy bírta és használta fel a kor két hatalmasának, Mátyás főherceg és Bocskai István fejedelemnek bizodalját, hogy végre is az ő hazafisága, mérséklete, finom és egyszersmind becsületes státusbölcsésége által létesült kettős béke árnyában a polgári, vallási és török háborgások alatt soká vérzett haza végre megpihenhetett⁵⁾.

III. Ily férfiú mellett járta Esterházy Miklós az országos élet iskoláját. Illésházy szerette őt, neki maga körül hatáskört engedett, őt tisztelettel töltötte el maga iránt s hálával kötelezte le; de hitbeli meggyőződését meg nem ingathatta. Minden édesgetés, kérelem és sürgetés foganatlan marada Esterházynál; sőt midőn magtalan bátyja Trencsény birtokával kínál meg a szüléitől kitagadott ifjút, ez másodszor is elutasítja a hite árán mosolygó szerencsét, s nehéz, de elhatározott szívvel elhagyván a hatalmas nádor udvarát⁶⁾,

⁵⁾ A bécsi (jún. 23.) és zsitvatoroki békekötés (novemberben) mindkettő 1606. köttetett meg.

⁶⁾ *Jongelin* szerint (Schwandtnemél, II. p. 853.) még a nádor életében; a kisebb hitelű *Kolinovics*, p. 47. szerint annak halála után, mely 1609. máj. 5. történt. De a két rész szíves

más rokonához folyamodók, Kassa kapitányához, a szinte protestáns Mágocsi Ferenchez (mert Magyarország fő nemzetségei akkor legnagyobb részt az új hitnek hívei voltak). Nem egészen két évig viselte Mágocsi hadában a fegyvert, férfias jellemével kedvence urának, mint alvezér tükre a vitézlő népnek, s tisztelve mindenektől kik ismerték ⁷⁾: midőn a vezér váratlan halála (1610) Esterházy életének új fordulatot adott.

IV. Felderült az új év első napja (1611). Mágocsi özvegye, Szerdahelyi Dersfi Orsolya, ősi szokás szerint udvara minden tagjainak ajándékokkal kedveskedett. Az egy Esterházy ki lőn felejtve. Ez, megsértve e mellőzés által, elbocsáttatását kéri. Mágocsiné okát kérdeztén az elhidegülésnek, midőn Esterházy azt állandóan titkolná, végre tudni állítja, s az újévi ajándokot emlegeti. Esterházy nem tagadja tovább. A fiatal özvegy kézen fogja, kincstárába vezeti, s „Válasszon kegyelmed tetszése szerint!“ mond; s midőn az valami csekély értékű emlékeztetőt vészen, kérdi: vájjon nem talál-e itt annál becsesbet, vagy olyat, mi maga minden egyébbel felérne? s a hüledzőnek önmagát s gyűrűjét, mint állandó szerelem zálogát, hímetlen nyíltsággal felajánlja. Esterházy a születése, kora, szépsége s nemes gondolkodása szerint hozzá méltó nővel kezét fog, s rokonból és udvarnok-

viszonya azért fel nem bomlott. Illésházy özvegye Pálffy Katalin képeben Esterházy Miklós adta át az orsz. rendeknek (1613:33. te.) a nádori levéltárt.

⁷⁾ Kolín. p. 47. *Jongelin*, id. h. *Schmüth* Palatini p. 177.

ból a hatalmas asszony hatalmas férje lón, annál boldogabb, hogy ez oktatásai és kéréseire hajolva, ura hitét is felvette ⁸⁾. És ez kezdete azon pályának, melyet kevesen futottak meg ragyogóbban, és kevesen hasznosabban nem csak magoknak, de a hazának is. Amire a derék, „de vagyontalan ifjú férfi puszta érdem által bajjal megyén vala, azt a Dersfi és Mágocsi kincsek és urodalmak ura könnyen érhető el oly korban, midőn jellem és ész csak gazdagságra támaszkodva válhatott hatalommá ⁹⁾).

V. De Esterháznál méltán, ú. m. kinél erény és vagyon a legszebb frigyre lépett Új birtokai levelestárait átvizsgálván, meggyőződött, mikép Regéc vára, melynek birtokában Mágocsit és Homonnai Bálintot Bocskai István sürgetésére a bécsi béke meghagyta ¹⁰⁾, törvényesen ugyan hitvesét, de a jog szentségénél fogva lovászát, Alaghy Ferencet, illeti, testvérét vagy fiát azon Ferencnek, kivel Bocskai hatalmas vedlettéi könnyen végezhettek. S az igazságot

⁸⁾ *Kolin*. 47. 1.

⁹⁾ Nem hallgatom el a *Querela Hungáriáé* híres nyilatkozvány ezen sorait: „Nicolao Esterház, qui Domini sui olim Spect. ac Magn. Francisci Magocsi *lectum prodidit*, ac, post *qualemeunque tandem eiusdem Tnortem*, relictam in uxorem dnxit, ac ad pontificiam religionem pertraxit, pro quo suo scelere ac patrocinio sibi in patronum clerum comparavit, et contra evangelium farere coepit.“ Cáfolatra e rágalom nem szorul.

¹⁰⁾ L. ennek XII: 10. pontját: Franciscum Magocsi et Valentinura Homonnai Maiestas sua ab impetitione iuris castri Regéc liberos pronunciare dignetur: Siquidem et alioquin cum Francisco Alaghy, haerede masculino, iam illi concordarunt.

mindenek felett tisztelő férfi a legnemesebb tettet a legszebb módon vitte véghez. Fényes ebédre látván Regécen a vidék urait, a semmit nem sejtő és szemérmesen vonakodó Alaghyt hozzá méltó ruhába öltözteti, őt vendégei sorában első helyre ülteti, midőn a poszpász hordaték, honi szokás szerint víg poharak közt úgy élteti, mint a vár és urodalom igaz birtokosát; s elővonván kebeléből a jogait edző irományokat, ily szókkal iktatja be birtokába: „Vegye kegyelmed Regécet mint igaz sajátját.“ A vendégkoszorú nem kevésbé lépetett meg, mint a szegény ifjú; de Mátyás a vitéz harcosban az igazság emberét is felösmerven, hadi kapitánynyá, tanácsosává, majd Gábor, Dániel és Pál testvéreivel együtt báróvá, s így az ország nagyjai közé emelte, s a magtalan Alaghynak nem sokára bekövetkezett halála után őt Regécbe is visszaiktatta; a haza pedig csodálva ez önmegtagadó nagylelkűséget, a legszebb bérrel jutalmazta, melyet honfi nyerhet honfitársaitól: bizodalmaival¹¹⁾. Hasonlóképp tett Esterházy Torna várával, melyet, szinte szabadon és önkénynt, igaz örököseinek adott vissza¹²⁾.

VI. A legközelebbi országgyűlés 1613. tartatott meg. A török rendkívüli készülétei új zivatart jósltak kelet felől, mely mindenképp elfordítandó volt: a béke új biztosítékaival, ha lehet, teljes készületű harc-

¹¹⁾ L. *Timnt* az id. h. p. 178. *Kazyt*, Tom. II. 101. 1. *Kolinovicsot*, az id. kéziratí munk. 47. 1.

¹²⁾ L. *Kazyt* az id. h., kit ezentúl *Timon* helyett idézek, mert munkája, mely *nem egyéb mint ennek plágiuma*, nyomtatva lévén, köz kézen forog.

cal, ha kell. Az ügy nem csak Magyarországé, de Ausztriáé, sőt a német birodalomé, melyeknek hazánk előbástyája volt. Az örökös tartományok rendéi Lincbe voltak összejövendőek. A pozsonyi országgyűlés oda követséget rendelt küldetni, a királyra bízva a kinevezést¹³⁾. Miután azonban a linci gyűlés csak 1614-ben létesült, Mátyás a nádor által újra Pozsonyba hívatta a magyar rendeket, hogy ott csak ez ügyről tanácskozzván, magok válaszsának követeket, s lássák el utasítással¹⁴⁾. Az országosan választott nyolc bizodalmi férfiú közt volt Esterházy Miklós is¹⁵⁾, és Napragi Demeter kalocsai érsek meg Lépes Bálint nyitrai püspök mellett egyszersmind a legjelentékenyebb. A követség, a császár óhajtásához képest, írásban nyújtotta át beszédét¹⁶⁾, a magán értekezletekben Esterházy a magyar hanyatló állapotokat s a török béke szükségét nyomós ékesszólással festvén, a szomszéd népek férfiai szeretetét és tiszteletét nagy mértékben kivívta¹⁷⁾. Mily bizodalmit nyerte ki ez úttal az ifjú státüsferfi Mátyásnak úgy, mint legbefolyásosabb tanácsosainak, kevésse utóbb bizonyodott be, midőn ő,

¹³⁾ L. *Decretum* III. Matth. R. 1613: 43.

¹⁴⁾ L. Thurzó György nádor levelét *Kovachichnál*: Suppl. ad Vest. Comit. T. III. p. 365.

¹⁵⁾ L. II. Férđ. levelét *Esterh. Műnk. Ohm. Told.* 347. szel.

¹⁶⁾ L. azt kivonatban *Révai Péternél*, ki szinte tagja volt a követségnek. De *Monarchia Hnng. Centur.* VII. Schw. II. p. 801—5., és *Kazynál*, módja szerint szónokilag kidolgozva id. m. I. 111—114. Az utasítás a cs. k. levéltárban.

¹⁷⁾ ... desiderium sui, ac nominis famam apud exteris reliquit *Palát.* p. 178.

az egyszerű, és pedig új, főnemes, Forgách Ferenc főérsek halálával a megürült esztergami szék betöltése kérdésében, az akkor még hatalmas Khlesl Menyhért bíbornok útján, Pető László kamraelnökkel és Homonnai György országbíróval egyetértve, a számos, többnyire hitvitató, munkák, különösen Kalauza, és térítései által elhíresedett, tisztelt és rettegett Pázmány Péter kineveztetésébe elhatározólag befolyt, mely neki, mint a romai egyház buzgó hívének, épen ez egyház érdekében oly igen szívén feküdt; őt magát pedig a király 1617. oct. 6. beregi, 1618-ban zólyomi főispánná, tanácsosává, majd magyarkir. főudvarmesterré nevezvén, az ország zászlósai közé emelte¹⁸⁾. Mint ilyen ez évben II. Ferdinánd koronázásánál ő vitte Magyarország zászlaját, s az új király által sz. István kardjával aransarkantyús vitézzé üttetett¹⁹⁾.

VII. A következő (1619.) évben Esterházy újra két nevezetes követséget viselt. Elseje a nagykárolyi. T. i. az 1615-ben Nagy-Szombatban Mátyás és Bethlen közt kötött béke ugyanott 1617-ben megújíttatván, de az igazságszolgáltatás s némely elvégezetlenül maradt magán ügyek elintézésére még 1615-b. Károlyba ker. sz. János napjára rendelt összejövétel nem létesülvén, ennek megtartása 1617. september 21-kére tűzetett ki, hol aztán a nagyszombati béke felett mindkét részről kiadandó oklevelek is ki voltak cserélen-

¹⁸⁾ L. II. Ferdinánd idézett levelét az *Ohm. Toldalékban*.

¹⁹⁾ L. *Ortelius Continatus* 60. 62.1. — *Khevenhiller Annales Ferdinándéi* Tom. IX. p. 18. 22.

dők²⁰⁾. De e károlyi összejövetel újra, és egész 1619 elejéig elhaladt. Kik voltak, s mikor jöttek össze a két fél követei, nem tudom; de annyi bizonyos, hogy a király fő biztosa Esterházy volt, s hogy martiusban már állt az összejövetel, mert *ez alatt* vesztette el Esterházy hitvesét, kinek halála a zólyomi várban, martius 15. történt. Éhez képest a károlyi gyűlés kétség kívül még Mátyás alatt nyitvatott meg, ki martius 10. halt el, végzéseai mindazáltal már II. Ferdinánd által erősítették meg. Mennyiben intéztettek el minden teendői, nem tudjuk, de hogy a nagyszombati pontok másodszer is megújítottak, megerősítették, s a két fél kicserélt oklevelei által végkép elfogadtattak, szinte bizonyos²¹⁾. S már itt Esterházy eldöntőleg működött,

²⁰⁾ L. Confirmaatio Transactionis A. 1615. Dat: Tyrnav. d. 2. Sept. 1617. *Praynál*, Gabrielis Bethlenii Principatus Transylv. I. p. 37, 38.

²¹⁾ Ennyit és csak is ennyit említhettem a nagykárolyi egyezkedésről, melynek tárgyaról, sőt idejéről is, részint csak összevetések után szólhatunk, míg annak irományai világot nem látnak. *Jongelin* az id. h. 1619. évre így említi: „In tractatu Carolino cum Gábrielé Bethlenio, *per Ferdinandum II delegátus erat* (Esterházy) *pacis conciliandae commissarius;*“ világos tévedéssel, mint alább észre vehetni, mert ezen egyezkedés még Mátyás halála előtt kezdődött. *Schmüth*, a Palatini E. Hung. harmadik kiadásában p. 178. így: „*Quibus ornamentis iam illustrior (Esterházy) binas legationes suscepit: unam ad Bohemiae Proceres, alteram ad Bethlenium Karolinum, qua hominem turbis innutritum ad saniora, perditá opera, revocare nitebatur.*“ szinte tévedéssel, mert a károlyi egyezkedés megelőzte a cseh követséget, s annyiban nem volt sikertelen, mert a béke megkötetett. *Kolinovics*, id. kézirati munkája 48. lapján, már hatá-

Bethlent oly szent fogadására bírván a király iránt tettel is tanúsítandó barátságnak, hogy hihetőleg

rozottan martiusra teszi, azt beszéllvén, hogy míg Esterházy Nagykarolyban működék, *idibus martiig* hitvesét elvesztette. *Bél Mátyás* (Notit. Hung. II. 51.) nem említi ez egyezkedést hely szerint, de csak ez érthetik, hol, a nagyszombati békéről szólván, ezt adja hozzá: „*Ferdinandus certe foedus illud sancte habendum existimavit, iterumque ratum habuit.* Ita verba eius habent: „*Quae omnia, ut eo sanctius servarentur, quo arctius firmabantur, rursus anno 1619. consignatis diplomatibus, eadem ipsa renovata, confirmata, atque ratificata fuere.* Et *Bethlen quidem verbo suo Principis bona fide, Transilvani autem fide christiana mediante, promiserunt, tam per se ipsos sancte et inviolabiliter observandos praedictos (articulos) stb.*“ Erre vonatkoznak Homonnai György országbíró 1620. mart. 14. költ levelének *Jászoy* által (Figyelmező, 1839. 340. szel.) közlött szavai: „*In Caroliensi Tractatione anno praeterito interveniente, diplomate, fide sua confirmato, quid non promisu!*“; és II. Ferdinándéi 1626. aug. 10. költ oklevelében, mely által Esterházyt fraknoi Örökös gróffá emeli: „*Verum etiam in diversis et pluribus, tam in publicis tractatibus Commissarii Kegii officio perfungendo cum praedicti Principis Transilvaniae similiter delegatis Commissariis, nominatim autem in anno millesimo sexcentesimo decimo nono, in oppido Károly . . .*“ (*L. Okn. Told.* 348. szel.). E békekötés egyik külön pontját említi *Hos&zutóthy György*, ki 1627-ben követségben járván Bethlennél, Esterházy-nak, mint nádornak, tett tudósításában „*az elfoglalt jószágok*“ pontjában oda veti Bethlenről: „*paratum sese restituere, ae anno 1619.*“ (*Kovachich, Scriptt. Min. I. 279. 1.*) Ezekhez képest tévedett *Horváth Mihály* is, midőn (Tört. III. 189. 1.) a károlyi egyezkedést, melynek helyét meg nem nevezi, valamint Bethlen azon ajánlatát is aprilsre teszi, melyet így beszéli el *u. ott*: „*Szőnyegre hozott ez alkalommal Bethlen egy szövetséget is Ferdinánddal lázongó alattvalói ellen, melynél fogva bizonyos feltételek alatt tízezernyi*“ (Dóci szerint 3000; 1. ennek levelét *Praynály Principatus I. p. 44.*) „*haddal ajánlkozott táborba szál-*

Bethlen júliusban tett ajánlatainak Ferdinánd részéről hallgatva mellőzése volt azon hosszasan a királyra nézve annyira alázó háborúk oka, melyekbe őt a megsértett fejedelem bonyolította. Tagja volt Esterházy azon országos követségnek is, melyet a magyarok a májusra összehítt pozsonyi gyűlésből Prágába küldtek, miután Ferdinánd is elfogadta a magyar rendek közbenjárását közte s a feltámadt cseh rendek közt²²⁾. A magyar követség békés biztatásokat vitt királyra nevében, mikre azonban, valamint Ferdinándnak időközben történt császárúvá választatására, a csehek nem sokára Fridrik pfalzi gróf királyúvá választásával feleltek.

VIII. Amily hajthatatlan volt Esterházy vallási meggyőződésében, oly állandó a király iránti hűségében. T. i. éltének változhatatlan célpontja Magyarország felszabadulása a török igtól s a magyar vér és nemzetiség megmaradása: minden egyéb érdeknek, bármely fontos, minden szenvedéseknek, bármely fájók — s ő azokat szintoly mélyen érezte mint minden más — szilárd meggyőződése szerint el kellé némúlniok, míg a pogány ellenség kiűzve nincs. Legyen aztán csak a nemzet — s ez vallásos hite — ismét ura

lani Ferdinánd segedelmére, de a feltételekben meg nem egyezhetvén, az ügy ezúttal félbeszakadt.“ Emez ajánlat csak júliusban tétetett.

²²⁾ L. a királyilag megerősített végzést *Kovachichnál*, Suppl. ad Vest. Com. III. p. 382. — Esterházy követtársai Tegledi János nyitrai püspök, b. Batthyányi Ferenc és Apponyi Pál voltak. A magyar rendek levelét l. *Kazynál* 164.

hazájának; lesz akarat, mód és erő elég a többiről tenni. Ezért ő a sérelmek vitatását idő- és erőpusztítónak, a fegyveres ellenzékét és meghasonlást a nemzet életfája legemészőbb betegségének tartotta. Ausztriát tekintette ő a legbiztosítóbb szövetségesnek, ki közelsége s összeköttetéseinél fogva segélyt, örökös fejedelemségénél fogva állandóságot legtöbbet ígért; e mellett Mátyáshoz tisztelet és hála, Ferdinándhoz e törhetetlen lélek iránti méltánylás kötötte, mely felvilágosultabb és emberibb tanácsadókat érdemlett, mint spanyol és nem spanyol jezsuitái voltak. De végre e ház képviselte a romai egyház érdekét is, mely épen úgy össze volt nőve Esterházy szíve s eszének minden gondolata s érzésével, mint az ellenfél a protestantismus ügyével, melyet az erdélyi fejedelmek oltalmaztak. Es így, midőn Bethlen Gábor 1619 ősszel Magyarországba beütött, s a felföldet inkább személyesége mint fegyvere által villám sebességgel elfoglalván, s Pozsonyt a királyi várral és koronával együtt hatalmába kerítvén, diadalmas zászlóit Bécs alá vitte, sőt a dunántúli megyéket is egész a Muráig meghódította, a nádor pedig, engedve sürgetéseinek, Pozsonyba országgyűlést hirdetett: Esterházy, meg nem ingatva e lángelmű fejedelem kérései által, meg nem rettenve hatalma és szerencséjétől, kevés társsal, rendíthetlenül a király mellett állott²³). Bethlennek Pozsonyból nov.

²³) „Az urakban Esterházy Miklósnál, az ifjú Zrínyi Györgynél és Nádasdy Tamásnál több nem marada a császár hívségében“; írja az egykorú *Pethő Gergely*, 1619. évre. *Kazy* pedig I. 172.: „Pridie idus Nov. primum consilium habitum est,

20-dikán a meg nem jelenthez intézett meghívó levele ²⁴⁾ mutatja, mily súlyt helyezett a fejdelem ezen jellem, hazafiság s államügyek körüli jártassága után tiszteletben álló férfiú jelenlétébe. Sem kérés, sem fenyegetés, sem testvérbátyja Esterházy Gábor mestersegei őt eljövételre nem bírhatták ²⁵⁾. Innen e népes országgyűlés azon végzése, mely őt Dóci András és Lónyai Andrással egyetemben a jövő beszercei gyűlés elébe idézteti a nádor által ²⁶⁾. Midőn erre sem jelenék meg, a beszercei országgyűlés (1620. május 31. — aug. 29.) egy külön törvénycikket alkotott, melyben engedetlenséget felhossa ugyan, de a dunántúli vármegyék közbenjárására, úgy családja tekintetéből, s azon reményben *hogy ezentúl jó polgára lesz a hazá-*

in quo unus fere desiderabatur Nicolaus Esterházyus, rebus maximis aptus, niagnam factioni, si partibus accederet, vim allaturus.“

²⁴⁾ L. azt *Kazynél*, I. 237.

²⁵⁾ L. *Kazyt*, I. 172, 173. — Ellenben *Kolinovics*, id. kézirati munkájában így ír: „Vnde (Prága) redux, frustra que per Sigismundum Forgácsium Palatinum, misso in id etiam Gábrilé Esterházyo fratre, Bethlenii ad partes in vitatus, nihilominus, postquam Posonii tandem, sub comitiis per Bethlenium ad III. Id. Nov. indictis, praeside que Palatino celebratis, ne quid Eomanae religioni adversum sanciretur per heterodoxos, maximo conatu effecisset, pacis in locum praesentes inducias obtinet, quibus evolutis...“ Egyébiránt a *Trophaeum domus Estoras* Gábert 1618-ban halatja meg, kétség kívül idő előtt.

²⁶⁾ Az egész decretum, melyet Bethlen, mint akkor már „Magyarország és Erdély fejedelme“ erősített meg, *Katonánál* látható, XXX. köt. 267. s köv. 11. Esterházyt a XXVIII. törvénycikk illeti, a 290. lapon.

nak“ sz. Mihályig időt enged neki a megtérésre: mit ha nem teljesítene, előre már száműzöttnek nyilvánítja²⁷⁾. Ezen újabb fenyegetőzés sem rendíthette meg Esterházy t, kinek cselekedeteit sem önzés, sem félelem, sem tévnézetek nem intézek; s így túrnie kellett az ellenkirály boszúját, ki, legott a határnap eltöltével, Dunán túl működő seregének egy osztályával Huszár István vezérlete alatt Esterházyt lakompaki várában körüivette s hevesen ostrom oltatta, hogy pártjára

²⁷⁾ Egészen a már királylyá választott Bethlen által megerősített cikkely így hangzik: „Art. XXVII. Quamvis etiam magnificus Nicolaus Esterházy de Galantha, vigore articuli 28. diaetae proxime praeteritae, in hac praesenti diaeta personaliter comparere, ac rationem sui facti reddere debuisset; quia tamen ratione comparitionis ejusmodi, primum quidem per litteras suas, deinde per internuncios, quibusdam rationibus apud regnicolas sese excusare conatus fuisset; quibus non tantum non est datus locus, sed sententia quoque contra eundem pronuncianda fuisset; nihilominus tamen, habito respectu intercessionis nunciorum comitatum Vltradanubianorum, nomine principum suorum factae, considerataque ejusdem familia, sperantes etiam, eum deinceps bonum patriae civem futurum, eidem terminum usque ad festum B. Michaelis arch. proxime adfuturum, praefigunt eo fine, ut usque illud tempus majestatem suam in persona sua propria adeat, in ejusdemque et regni gratiam redeat; unioni subscribat, per hocque se fidelem patriae suae civem declaret. Vbi vero idem Nicolaus Esterházy intra praescriptum tempus, nulla publica habita tranquillitatis ratione, suam majestatem non adiret, in gratiamque ejusdem et regni non rediret, unioni non subscriberet; vigore praesentis statuti ex nunc prout ex tunc, et ex tunc prout ex nunc proscriptus et condemnatus haberetur.“ *Katona*, XXX. p. 532.

tértse ha lehet, hatalmába, ha nem ²⁸⁾. De a császári tábornok, Dampier, ámbár Bethlen már Ausztriában járt, ez egy ember veszedelmét egy seregével egyenlőnek tartván, Német-Ujhely alól szokatlan sebességgel segedelmére terem, Bethlennek meglepetésről nem álmodó seregét hátra fogja, a lovasságot futamásra kényszeríti, a gyalogságban nyolc száznál többet Tarádi Mátyással együtt levág, s Esterházyt felmenti²⁹⁾. IX. És nem sokára bekövetkezett a híres fejez-hegyi ütközet, mely a cseh alkotmányt örökre eltemette (nov. 8. 1620.). A csapás Bethlent fő szövetségésétől fosztotta meg, Ferdinándot legkeserűbb ellenségeitől szabadította fel, a magyar háború pedig változó szerencsével folyt: így az ellenkirály, hajolva a székesvárosában (Nagyszombatban) őt felkereső francia követség tanácsára, *Haimhurgba* békeköveteket küldött (1621. mart. 24.) ³⁰⁾. Ferdinánd részéről Lépes Bálint és Esterházy Miklós voltjelen ez értekezleten három német úrral. Ezen összejövetel is több ilyen sorsában osztozott: míg Haimburgban a „választott király“ címe fölött vitatkoztak, azalatt Bethlen

²⁸⁾ Ferdinánd 1626-ki oklevelében, és *Jongelin*, p. 854. határozatlanul szeptemberre teszik ez ostromot, *Kazy* I. 182. oct. 1-jére, s utána *Kolinovics* 49. 1.

²⁹⁾ L. *Kazy* az id. h.

³⁰⁾ A Ferdinánd gyakran említett levelében (*Okm. Told.*, 348. szel.) a haimburgi egyezkedés 1622-re, a nikolsburgi pedig 1624-re tétetvén, fel kell tennünk, hogy az oklevél kiadója az eredetinek számaikat hibásan olvasván s betűkkel írván ki, ő okozta a zavart.

Nagyszombatban tatár és török követeket és segélyígéreteket fogadott; s maga a francia követ is titkon szítogatta a tüzet Ausztria ellen. A tanácskozás alatt és után folyt a háború Tiszán innen és túl, de többen a fejedelem részén levő urak közül, köztök Forgách Zsigmond nádor is, a királyhoz tértek, miben nem lehet főleg Esterházy okos és meleg rábeszélései gyümölcisére nem ismernünk. A haimburgi összejövetel eloszoltával, Esterházy gróf Collalto cs. tábornokkal a Dunán túl együtt működvén, Rohoncot, Köszeget és Körmendet megvették, s míg Esterházy, társának hadi intézeteit úgy mérsékelte, hogy a dunántúli megyéket, a honfivér kíméltével, okok és kérések által visszavezeté Ferdinánd hűségére ³¹⁾; másfelül a német lassúság és Batthyányi Ferenc szerencsés előmenetelei, kivált midőn hada törökökkel és végbeliekkel megszorodott, Collaltót visszanyomták (július 1621.) ³²⁾. Dunán innen is nagyban folyt a háború, változó szerencsével ugyan, de egészben Bethlen előnyére. Az egyháziak tehát, kik a háború által javadalmaiktól elzáratva, legnehezebben viselték azt, s azok élén Pázmány, a békét kezdek javasolni, mire az alkudozások Morvában *Nikolsburgban* (oct. 10. 1621.) csakugyan megkezdődtek. Ferdinánd részéről három némettel maga Pázmány és ismét Esterházy volt jelen. A béke az év utolsó napján csakugyan létre jött, s érezhető rajta, hogy Pázmány vallási tüztét Esterházy

³¹⁾ L. *Kolinovics*, az id. h. 49. l.

³²⁾ L. *Pethő Gergely* Krón. 1620. évre.

hazafisága mérséklé, engedni hajlandó az egyház kérdéseiben, hol a haza lecsendesedése és megmaradása volt szóban. A megkötött béke az udvarnál nagy örömet gerjesztett, első híret Esterházy maga hozta meg épen az új év napja estvéjén (1622); s ugyanő hozta meg martiusban a dunai megyék hódolatát. A hűségre tértek közt Batthyányi Ferenc is volt, ki elpártolása okául a zsarnokló idegen hadak garázdálkodásait hozta fel³³⁾. A király hálául Esterházyt kamarássá, s a Homonnai György által megürült országbíróságra emelte, egyszersmind új terhet tevén vállára, midőn Érsekújvár s a bányavárosi végek főkapitányává nevezé; az 1622. májusban Sopronba gyűlt katolikus rendek pedig nádorválasztáskor benne központosították voksaikat: de még most a protestáns Thurzó Szaniszló nyerte el a többséget³⁴⁾.

X. Újabb helyzete nem sokára alkalmat szolgáltatott Esterházynek egy jeles hadi tett kivételére. Bethlen, a nikolsburgi béke szoros meg nem tartásán s a királyiak részéről többenmű hántásokon megindulva, a császár iránt ellenséges birodalmi fejedelmek ajánlott szövetségére hajlani kezdett. Esterházy Miklós, ki Bethlen minden dolgát éber figyelemmel kísérte, ezt megtudván, a király tudtával küldött embere által le igyekezett ugyan őt csillapítani, de foga-

³³⁾ L. *Khevenhiller* Annál. Ferd. IX. 1670-1. 11.

³⁴⁾ A négy jelölt voksai így állottak: Thurzó Szaniszló 80, Esterházy 75, Erdődi 3, Batthyányi 1. *Khevenhiller*, IX. 1675. szel.

natlanul: a fejdelem bámulatos gyorsasággal újra kirentott Erdélyből (auguszt. 1623.)? rövid időn Nagyszombatban állt seregével, sőt a császár fővezérét Caffa Jeromost Gödingben szorongatta. Ferdinánd a nádort Thurzó Szaniszlót s az országbírót Esterházy Miklóst bízta meg, hogy új békéig fegyverszünetet kössenek Bethlennel, de ne személyesen, hanem követeik által³⁵⁾: melyre Bethlen a közeledő tél és rendetlenkedő török és tatár segéd csapatai tekintetéből november derekán csakugyan rá állott: míg az utóbbiak, unván a Bethlen téli szállásait, zsákmánynyal rakva, s számos keresztyén foglyot magokkal hajtva, távoztak. Midőn ezek így a Nyitrán átkelének, Esterházy Miklós végbeliekből, úgy komáromi és érsekújvári huszárokból álló seregével megtámadta őket, s ismételt ütközetben vagy háromszázat bennök levágván, mintegy ezret a Nyitrába fulasztván, és zsákmánynyal terhelt számos tevét, lovat és drágaságokat elragadván tőlök, tökéletesen szétverte, s 134G keresztyén rabot megszabadított. A győzelem jeléül elsőben hat török lobogót küldött Bécsbe ³⁶⁾, maga pedig (ja-

³⁵⁾ L. *Horváth Mih.* ül. p. 205.

³⁶⁾ L. *Khevenhillert* X. 154. *Kolinovicsot* 49. 1. Az előbbi *harmadiknak* mondja Esterházynak ezen, a törökön ejtett csapását; de hallgatva az előbbiekről. E korbéli történetünk ily hézagait majd a török források megnyitása fogja pótolni. — Egyébiránt a *Vaterl. Blätter* 1816-ki 85-dik száma szerint Miklós e győzelem ért nyerte volna adományul Kismartont II. Ferdinándtól, mit azonban *a kismartoni felirat*, melynek adatai kététségkívül kir. adománylevelen alapszanak, megcáfol, így szólván:

nuár 20. 1624.) Bécsben fényes bevonulást tartott. Diadal-lovaglatát török foglyok, kik közt két basán s a zultánnak egy rokona, öt teve, négy öszvér, három pompás paripa, s különnemű elfoglalt zsákmányon kívül harmincöt lobogó emelték, melyek egyikén e felirat ragyogott: „Mahometnek és Krisztus istennek“³⁷⁾. Egyébiránt e bécsi rándulat igazi célja egészen más volt. T. i. Esterházy, ki virasztó gonddal kísérvén Bethlen titkos lépéseit a portánál ügy, mint a protestáns hatalmagnál, rég ismerte e szintoly nagyravágyó és nyugtalan, mint lángelmű fejedelem ravaszágát és őszintétlenségét, s itt látván idejét hogy, mielőtt Bethlen újabb szövetséget köthetne Ferdinánd ellen, egész erővel megtámadtatva szakadatlan háború által fogyasztassék, minek a külső viszonyok is épen most látszanak kedvezni: jött, hogy ellenezze Ferdinándnál a nem csak sikereden, de ártalmas békét, mely által Bethlen időt nyerne, s azt újabb készülétekre fordítaná. De a magyar tanácsosok, a töröktől féltökben, ellenkezőt javasiának; s február 7-dikén a nádor is számos magyar urakkal s a bányavárosok követivel, úgy Bethlen követsége ötven személylyel Bécsbe érkezvén, az értekezlet csakugyan megindultak. Ferdinánd most, az Érsekújvárra visszatért Esterházy

KISMARTON me a Mathia Corv. R. pro corona Hungariae Archiducatus Austriae titulo pignoris datum, *rara fidelitas* Comitis Palatini Nicolai Esterházy familiáé acquisivit Anno MDCXXII.

³⁷⁾ L. Ketelert, *Istvánfi folytatóját*, (Colon. 1724. p. 532.) és *Khevenh.* X. 596., kik a feliratot deákul adják: Machometo et Christo Deo.

által levelekben újra is megintetve, ne békélne meg, miután Bethlen folyvást izgatja a budai basát, a török hadak a végházakban szakadatlanul szaporíttatnak, Havaselfölde és Erdély tatárokkal rakvák, kik készen állanak tavasszal Lengyel- és Magyarországra betörni; s a birodalmi fejedelmek véleményét is meg kívánván tudni, késett a békére hajlani, sőt míg az ausztriai rendeket gyűlésre híva, hadi készültekhez is látott. így a béke nem létesült, a fegyverszünet mindazáltal martius 25. meghosszabbított május 1-ig, a statusquo megtartásával. De Bethlen nagyban folytatván a hadak gyűjtését, a király Montenegrót tábornokul csakugyan leküldé: mire a magyarok sürgöny által német hadak küldésétől az országot megkíméltetni kérvén, és “szükség esetére saját javokat és verőket felajánlván: Ferdinánd végre a’ békére hajlott, s azt a nikolsburginak alapján május 8. Bécsben meg is kötötte ³⁸⁾. A következő, mint látni fogjuk, Esterházyt igazolta. Egyébiránt ez évben, sőt épen a bécsi egyezkedés idején (apríl 16.) váltott Esterházy Szucsánban Turóc megye városában, gyűrűt gróf Nyáry Krisztinával, Thurzó Imre, György nádor fia, ifjú özvegyével; maga az összekelés pedig ugyanott július

³⁸⁾ A békepontokat 1. *Istvánfi folytatójánál* p. 532. és *Khevenh.* X. p. 599. s köv. — Praynál, Bethlenii Principatus, II. p. 3. egy apographból közöltetnek, hely kelet nélkül apr. 4-kére téve, de helytelenül, mit Bethlennek Pázmányhoz írt, s ugyanott, 18. 1. közlött, az értekezlet folyamatára mutató levele is tanúsít, mely Kassán apr. 21. költ.

21-dikén ment véghez ³⁹⁾. E boldog frigy derítette fel a haza gondjaival folyvást elfoglalt, az ellenzék által félre ismert, irigyeitől rágalmazott, sőt gyakran üldözött státusember és hazafi életét; s e frigyből látott maga körüi reményteljes magzatokat nevelkedni, kik az általa alapított új nemzetségi ágra egykor új dísz voltak vonandók.

XI. Míg ezek itthon történének, Ferdinánd követei a portánál kötést sürgettek, mely ellen Bethlen a protestáns hatalmakkal Konstantinápolyban, ő maga pedig Ferdinánd körében hathatósan dolgozott, a két császár közt idegenséget táplált, s késedelmeket okozott. Senki sem látta ez új cselszövényt is élesben által Esterházynál, s octóber 10. írt levele, a fenforgó viszonyokba s az emberek szíveibe volt mély belátásának újabb tanúsága által Ferdinándot teljesen felvilágosította: de a nyílt s határozott elszánásra nem képes királyt mégis csak palástoló léptekre bírhatta, bár jóslatai nyomban teljesedésbe mentek. T. i. míg Bethlen Ferdinándhoz ajándékokat s nyájas leveleket küld, seregét szaporította, s azt táborba szillatván, a felső megyéket újra rémítgette ⁴⁰⁾: ez által mind a török udvarnak kedveskedő, mind a bécsit függésben tartó. És így csak a következő (1625.) év májusában, s akkor is Bethlen részvételével, létesülhetett a *gyarmati békekötés*, melyen Ferdinánd részéről három

³⁹⁾ L. *Závodszy* naplóját Bél Mátyás Adparátusában, I. 378. l.

⁴⁰⁾ L. *Jászoytól* a gyarmati béke történetét, Tudománytár, új folyam II. 51-54. l.

német úron kívül ismét Esterházy, s vele még Fran-
gapáni Miklós és Cziráky Mózses voltak jelen. E béke
által, ha minden sérelmek orvoslása nem is, de a zsit-
vatoroki és bécsi szerződések újabb megerősítése
mégis eléretett. Ha a haza akkori állapotját, a köve-
tek egyéniségét, mennyiben t. i. ismerjük, és Bethlen
célzatait az eredménnyel egybevetjük, nem lehet ab-
ban Esterházy mérséklete és kitűrése gyümölcset fel
nem ismernünk.

XII. Második Ferdinánd ez időben életének
negyvenhetedik évét töltötte be. A köz béke, a király
halála esetében az interregnum megelőzése úgy, mint
házának érdeke, a magyar koronának ennél maradá-
sát kívánták. A kitűzött utód (III.) Ferdinánd Ernő
volt, ki tanulmányait ez évben bevégezvén, Czobor
bárával együtt a jogból, különösen a romaiból s a tör-
téneti tudományokból szemelt tételeket, az udvarnál
tartott vitában, védelmezett⁴¹). Ferdinánd nem bízott
tökéletesen ügyéhez, s így az őszre (1625) hirdetett
soproni országgyűlés elébe adott kir. előadások közt
e pont nem fordult elő. A rendek mindenek előtt a
Thurzó Szaniszló halála által megürült nádori méltó-
ság betöltését hozták szőnyegre. „Az udvar, így be-
széli Khevenhiller, oda törekedett, hogy a rendek Má-
tyás császár országos végzésétől elállva, hagynának
fel a nádorválasztással, s helytartót kívánt nevezni
minden ebből vonható következtetés nélkül; indokul
szolgált, hogy a helytartó csekély fizetést húz, míg a

⁴¹) L. *Khevenh.* X. 694. Zorbotnak írja.

nádor huszonkét ezer magyar tallért, ezt hetven krajcárjával számítva. De ezen ok csak ürügyül használtatott a nádorválasztás meggátolására; s valóban, így folytatja Khevenhiller, a magyar királyhoz azért nem is illik egy nádor, mert felettebb való hatalommal bír, s ha nem jó szándékú, sok kárt tehet: amiért az előbbi királyok is a lehetőségig gátolták a választást.⁴²⁾ Azonban az országgyűlés, egyhangúlag a II. Mátyás törvényére ⁴³⁾ támaszkodva, küldöttség által négy jelöltet kért a királytól. Ferdinánd az országot egyes értelemben látván, „szívesen tartja meg“ — úgy nyilatkozott — a törvényt,⁴⁴⁾ s oct. 24. a katolikus rendek közül Esterházy Miklóst és Pálfi Jánost, a protestánsok közül Nádasdy Pált és Ostrosiczot jegyezte fel önkezűleg, s gyűrűs pecsétjével lezárva, ausztriai cancellárja által a gyűlésbe küldte, mely a városházteremében tartatott. Nádasdyt huszonöt, Esterházyt százhuszonöt szavazat kívánta, a más két jelöltet egy-egy; s így, kit a katolikusok már 1618-ban egyhangúlag kívántak, most a protestánsok által is, a Bethlen hívein kívül, a haza első méltóságára meghívott. A választás legott tizenegy órakor a téren összegyűlt népnek a terem ablakaiból kihirdettetett, s a nép által osztatlan örömjajjal fogadtatott. A rendek öszvesége a királyhoz vezette az új nádort, ki is nála a lovagte-

⁴²⁾ L. *Khevenh.* X. 698.

⁴³⁾ L. *Pacif. Vienn.* 1606. Art. 3. - Matth. DL 1613: 7. — 1618: 4. Sőt II. Ferd. koronázási oklevelében a Septima Conditio is megerősítette a nádorválasztási jogot.

rémben deák nyelven tette le esküjét⁴⁴). E választást, noha Ferdinánd a kir. előadások tárgyalását sürgette, a sérelmek meghányása követte; s Esterházy, miután a rendekkel ügyessége⁴⁵) és nyugalma által a közel százra menő panaszpontokat tizenhétre szállíttatta le, másfelül a királyt kéréseivel mind ezeknek kedvező elintézésére bírta. Meg lévén ekép nyugtatva a kedélyek, a királyválasztásnak kedvező perc is megérkezettnek látszott⁴⁶). Az indítvány a főrendek gyülekezetében került szőnyegre, és Pázmány meg Esterházy lelkes pártolására a rendek is hajolván: a császár titkos ta-

⁴⁴) *A törvény szavai* (1625: 2.) e választásról ezek: „ . . . §. 1. In quam quidem Suae M. benignam Declarationem fideles Status et Ordines alacrius concurrentes, habito mutuo Illustrium sane Personarum, per suam Majestatem ad tantam eminentiam idonearum delectu, primum et ante omnes alios, occurrit Illustrissimus Dominus Comes Nicolaus Esterházy de Galantha, alias Judex Curiae, cui ob luculenta, et plus quam evidentissima erga Suam Majestatem, Pátriám dulcissimam et Nobilissimám hance Nationem Hungaricam, merita, partumque per se, nomini et familiae suae splendorem, jam pridem debitam Palatinalis auctoritatis et eminentiae praerogativam, coramunibus votis atque suffragiis solenniter detulerunt. §. 2. Nihil hoc loci ambigentes; quin Sua Sacratissima Majestas, talem, tantum, totque nominibus de hoc Inclyto Regno optime meritum suum servitorem, eo loci sit habitura, quem conditio septima tempore felicis Coronationis per Suam Majestatem ultro acceptata, jam pridem deciarat.”

⁴⁵) „Durch seine Dexteritaet“ mond *Khevenh.* X. 700.

⁴⁶) Ily, a hazai írókétől eltérő *rendben* adja elő e fontos eseményeket a teljes hitelű *Khevenhüler* az 1625-ki dolgok közt, az id. h.

nácskozmányt tartott, melyben a pápai ⁴⁷⁾ és spanyol követ is, Magyarország részéről a nádor, a főérek s a cancellár vettek részt. Egy rész, főleg Pázmány és Esterházy, a választandó király legotti koronáztatását is sürgette; mások, s velők maga II. Ferdinánd, el kívánták azt halasztatni, nehogy a kis király kénytelen legyen atyjaként a vallást illető cikkelyekre megeskutinni: melyek kedvezőbb alkalom bevártával netán szelidíthetők volnának. Azonban az országos rendek a nádor által értesítettvén, mikép a király a választásban megnyugszik, de a koronázás elhalasztandó lenne: a választásba azon feltétel alatt kívántak csak bocsátkozni, ha a kisherceg az ország minden vallásbeli és polgári jogaira, melyeket máskor az új király koronázott fővel szokott megerősíteni, mint választott király esküszik. E helyzetben az atya- király, nehogy a nemzet szívét magától elidegenítse, megegyezett a koronázásban is ⁴⁸⁾. Erre a királyfi, a feltételek esküvel megfogadása után, csakugyan egyhangúlag elválasztatván, az összes rendek az udvarhoz mentek, hol Pázmány a választást előadván, a herceg deák beszédben azt megköszönte, s az új nádor által magyar beszédben ⁴⁹⁾ királynak üdvözöltetett. A koronázási oklevél más nap kiadatván ⁵⁰⁾, s az országos védkins s a rendek által Pozsonyból Sopronba nagy pompával,

⁴⁷⁾ L. *Caraffa Károlyt*, ki ezekről Germania Sacrájában hitelesen tudósít.

⁴⁸⁾ L. *Istvánfi folytatóját* a XL. könyv végén.

⁴⁹⁾ L. *Istvánfi folyt.*, a XLI. könyv elején.

⁵⁰⁾ L. törvénybe ígatva III. Férd. első végzeményében 1637.

többi közt Esterházy tigris- és párdúcborös ötven lovasának kísérete mellett, lehozatván, a gazdag magyar díszruhába öltözött kiskirály dec. 8. megkoronáztatott. Itt ősi szokás szerint a nádor az oltár bal részén megállván, s a koronát feltartván, a nemzet nyelvén hangosan így szólította meg a népet: „Oh dicső ország! oh magyarok, kik-kik vagytok! akarjátok-e a jelenvaló Ferdinánd Erneszt austriai főherceg urat sz. István szent koronájával felmagasztaltatni?⁵¹⁾ s a gyülekezetnek „Akarjuk! Éljen a király!“ kiáltásaira afőérseknek nyújtotta át, ki azt a király fejére tette⁵¹⁾. Az udvar a papságot, pártoló részvételéért, némi szabadsalommal, Esterházyt Fraknó várával és urodalmával jutalmazta, s őt és utódait 1626. aug. 10. kelt oklevelében, Fraknó örökös és szabad grófjaivá emelte⁵²⁾. XIII. A mily szerencsés volt az 1625. év Esterházyra nézve, státusférfitői munkálatai sikerében és sa-

⁵¹⁾ Az öreg *Timim* a maga kézirati Annálisaiban 83. l. s utána *Kazy* I. 223., a koronázási ebédéről szólván, Esterházynek Pázmányval az ülőhely elsősege iránt volt összeütközéséről emlékeznek, mit *Katona* XXXI. 133—135., a szemtanú s vendégtárs *Caraffa* hallgatásával cáfol. Annyi bizonyos, hogy egykorú író arról nem tud semmit, s a *Katona* által felhozott asztalrend, mely a dolog természetével és *Khevenhiller* elbeszélésével X. 703. is egyezik, amaz előadást tévedésnek bélyegzi: de váltig megcáfolja *Kazy* előadását magának *Pázmány Péternek* hallgatása, ki az 1629-ki nagyszombati zsinat actáiban (nálam a Szepcsényi 1667-ki kiadása 151—3. l.) az 1622-ki esetet elbeszélvén, s az arra vonatkozó kir. végzést is közölvén, ama kérdésnek 1625-beni megújulását egy hanggal sem említi meg.

⁵²⁾ Az oklevelet l. az Okmányos Toldalékban I. sz. alatt.

ját háza fényének megalapításában: szintannyi fájdalommal látogatta meg a reá következett, mert hatalmának idegenek által korlátoztatása egyszersmind a haza ügyének csökkenésével járt. Bethlen némi aprólékos sérelmek, ezek közt a nádornak tulajdonított sértő nyilatkozatok ürügye alatt, harcüzenet nélkül, szeptemberben harmadszor kiment Magyarországra, míg másfelül a budai és egri basákat is felültette, és Szilézián keresztül a Wallenstein által üldözött dán Mansfeldet s weimári Ernő herceget vonta magához. A szövetkezett ellenségre a császár Wallensteinet küldte fővezérül, ki a galgóci téren megállapodván, ott Esterházy húsz ezer magyarral csatlakozott hozzá. Az ekép egyesült sereg Pethő Gergely szerint „oly erős had vala, hogy miótatul fogva az austriai fejedelmek bírják Magyarországot, soha Magyarországon ilyen szép és erős hadok török ellen nem volt, úgy, hogy ömagával is a török császárral szabadon megütközhetek volna, mert csak lovas fegyveressé is magyar nélkül huszonhat ezer volt, gyalogja pedig negyven ezer“⁵³⁾. Mit vala teendő e sereggel az erélyes és hazafi nádor, ha ő viseli a vezérpálcát! Wallenstein, miután a nádor testvére Esterházy Pál által védett és a budai vezértől szorongatott Nógrád alá siette, s a török, Bethlen sürgetésére épen elvonult vala, Érsekújvárt hagyván a hadi bútort, utána indult. Azalatt Esterházy, hogy Bethlen állapotját kitudja, színleg Kéry Jánost küldé hozzá békekövetül Palánkra; kit

⁵³⁾ Pethő, ez évre.

a mozgásokról értesült fejedelem haragos és büszke válaszszal becsáta el; de midőn az utána érkező királyi derékhad vele szemben táborba szállván fő ütközetre készül, a dán-német segédhadakkal még nem egyesült Bethlen e nagyszerű erő láttára elbúsult, és követeket küldött a kir. táborba, azt jelentve „hogy nem jött volna mostan a császár ellen úgy mint ellenség, hanem látván Magyarországnak a török miatt való veszedelmét, azért jött, hogy ő Ferdinánd cs. köpött és a török császár között békességet szerezzen, és hogy arra öneki a török császártul teljes hatalma vagyon: azért kéri őket, hogy bátor csak harmad napig avagy ha tovább nem akarják, ottan csak másod napig legyenek mind a két felől békességgel, és ő minden bizonynyal a két császár között békességet szerez“⁵⁴). A nádor, cselet gyanítván, kérte, intette Wallensteint, ne hinne az ellenségnek, hanem ütközék meg; de az elámitott fővezér azt felelé: „ha nyilván tudná, hogy azon nap Konstantinápolyt megvehetné is a töröktül, de ő nem akarja az ütközetet és viadalt.“ „Minemű szó lett legyen ez — kiált fel búvában az ezeket beszéllő becsületes öreg Pethő, egyébiránt a király híve — azt mire érthetni, ám tegyenek az eszes emberek ítéletet felőle: tudom azt, hogy ha magyar úrtul hallottak volna ilyen szót, meg tudnák a németek azt magyarázni és ítélni!“⁵⁵). Míg a követek

⁵⁴) *Pethő*, ugyanott.

⁵⁵) L. az id. h., de a *bécsi* (mind első, mind második) Madásokban; a kassai s a pozsonyi kihagyják. — *Kemény János*, önéletrajzában, eltérőleg újra Kéryt küldeti a nádorral Bethlen táborába.

két nap ide oda járának, másod nap éjjelen az álnok fejedelem eltűnt, reggelig Szécsényre érkezett, ott erőshelyzetet vett, s harmad napra Mansfelddel s aweimárigggel egyesült; Wallenstein pedig, és vele a nádor, csak három napra levén seregök eleséggel felkészülve, amaz meglepetve, ez fájdalommal jóslatának teljesülését látva, visszaszállottak, a nádor hadai a végházakba, a német armada Galgóc felé téli szállásaiba; és — hogy ismét Pethőt szállaltassuk — „mind az egész erős télíg ott hevéré népével; édes hazánkat, Magyarországot, harminc mélyföldnyire mind fölprédálá, és azt szörnyen elpusztítá, hallhatatlan nagy istentelenségeket cselekedvén benne az istentelen ember, melyeket a szemérem miatt meg sem írhatni. De nem szenvedé el a bosszúálló igaz isten azt nekik, mert iszonyú nagy döghalált bocsáta reájok, ki miatt huszonöt ezer emberénél több hala meg. Végre onnan vissza Sléziába és Morvába vivé hadát telelni.“ Ez volt vége a büszkén megkezdett hadjáratnak. Harc, dicsőség és siker nélküli mozgások, a haza egy részének elpusztulása azok által, kik védelmére küldettek, s a császár legszebb serege nagy részének nyomorú elveszése! Caraffa mentetegetése s a magyarok vétkelese szintoly igazságtalan, mint alap nélküli. De Wallenstein maga mellett nem túrt dicsőséget; tiszta lelket még kevesbbé.

XIV. Megújultak a békekötési értekezletek. Ferdinánd képét, Frangepáni Miklós és Cziráky Mózsés társaival a nádor viselte. Őt, valamint Pázmányt, a Bethlennek hódoló megyék is, a folytonos pusztu-

lásokba bele fáradva, hihetőleg a török vezérekkel támadt bonyodalmak által elkedvetlenedett Bethlentől is kéz alatt utasítva, a kemendi táborból oct. 18., s a barsiból oct. 25. költ leveleikben sürgetve kérték, hogy a derékbéke megköttesék, mely aztán, főleg Esterházy s az érsek hathatós közbenjárásokra, Pozsonyban december havában meg is lett, ez úttal Bethlenre nézve nem a legkedvezőbben ⁵⁶⁾. A Ferdinánd által megújíttatni óhajtott török békére a zultán is hajlott Ázsiában hanyatló állapotjai miatt: munkába vétetett tehát ez is a nádor s a budai vezírbasának, mint a két császár telhatalmasainak, követei által; de a török biztosok gáncsoskodásai miatt immár harmad hónapra foganatlanul elhúzódván az értekezletek, a különben oly önmérséklő nádor vesztetni kezdé türelmét, s mind hadak gyűjtéséhez látni, mind oly fenyegető szavakat ejteni, melyek a vezírt és Bethlent egyformán nyugtalanították. A vezír ennek következtén a tatár khánhoz fordult, magának szükség esetére annak segedelmét biztosítandó, amiért Bethlen a basavezírt megfeddé, de egyszersmind Pázmányt sürgetve kére, miszerint a béke hova-hamarébbi megkötését eszközölné ⁵⁷⁾. Időközben a magyar békebizottmány elnöke, Sennyei István cancellár, támogatva Esterházy hadi készüléteitől, még egyszer s most sikeresen

⁵⁶⁾ L. *Jászayt* a szőnyi béke történetében, Tudománytár, új foly. IV. köt. 190. 1.

⁵⁷⁾ L. Bethlen Gábor e levelét *Jászaynál* az id. h. 249-53. 1.

felhívta a török békekövetség elnökét, az egri basát, vetne véget késedelmeinek, s így a kötés, a zsitvatoroki, bécsi, komáromi és gyarmati békék alapján 1627-ki sept. 12. csakugyan megkészült, s a Szöny és Komárom közti mezőn az általa érdekelt három nemzet tekintetéből deák, *magyar* és török nyelven szerkesztve, mikép azt a buzgó magyar státusférfiak Zsitvatorok óta szokásba vették, a biztosok által más nap alá is íratott⁵⁸). Esterházy, ismerve az ozmánok ázsiai bajait⁵⁹), szigorú volt, s a béke tartamára, melyet a törökök huszonöt évre kívántak megkötni, nem hajlott, jól tudván, hogy ily pont nem a frigyeken, midőn szerencsések, könnyen túltevő törököt, hanem az azokhoz ragaszkodó magyar királyt szorítaná meg. A zultán ezt még azon évben, Ferdinánd, nem sietve, csak esztendő múlva erősítette meg. Az egész értekezleten, valamint a kötésen s azt követő körülményekén megérzik, mennyire imponált az ezúttal teljes hatalmú nádor erélye, kitől békebiztosai végkép függöttek⁶⁰), az

⁵⁸) L. azt e három nyelven kiadva *Gévay* által, Bécs, 1837. — E három nyelven készült a zsitvatoroki 1606., a második bécsi 1615., a harmadik bécsi 1616., a komáromi 1618., s a gyarmati 1625-ben.

⁵⁹) Nevezetes felvilágosításokat vett ő erre nézve magától Bethlentől *Hosszutóthy György* által, kit hozzá e huzakodó alkívások alatt küldött követül; 1. ennek tudósítását *Kovachichnál* Scriptoris Min. I. 277. s köv. 11.

⁶⁰) A békebiztosok Sennyei István váci püspök és cancellár, báró Questenberg Gellérd, Esterházy Dániel, a nádor öcsce, és Kohári Péter voltak.

ellenfélnek. A keresztyénségnek is nyugalmat ígérő frigy fő szerzőjét IV. Fülöp spanyol király 1628-ban az aranygyapjas rend vitézévé nevezte, s e felőli oklevelét ezen évi július 20-dikán adta ki, mely által Esterházy a fejedelmi tekintetű férfiak sorába lépett ⁶¹⁾.

XV. A hír nem szűnt meg mindenünnen Bethlen újabb ármányait vagy hadi készületeit rebesgetni: mik, valóság vagy rémek, az álnok fejedelmet ismerő magyar státusférfiaknál kész hitelre találtak. A nádor végkép bele fáradva hosszas türelmébe és csak Bethlen vég bukásában látva egy hosszabb béke biztosítékát, a szőnyi béke megerősítő levelével Konstantinápolyba menő cs. követ, b. Kuefstein mellé, az akkori országos szokáshoz képest, magyar követet is adott Szombathelyi Márton személyében, azon titkos utasítással, fedezze fel a nagyvezír előtt Bethlennek a porta irányában is álnok politikáját, s indítványozza nála a nyugodni nem bíró embernek a fejedelemségből kirekesztését⁶²⁾: de mind a fejedelem megelőző lépései, mind a követ hűtlensége miatt sikertelenek.

⁶¹⁾ L. ez oklevelet a *Trophaeum* III. részében, melyben a király őt *cognatusnák* nevezi. E rangján alapszik a „Celsissimas” cím, melyet ez óta többször találunk a nádorra ruházva, s a „Princeps”, mely a Trophaeumban áll. A romai sz. birodalmi herceg méltóságát fia, Pál nádor, nyerte I. Leopoldtól, 1687.

⁶²⁾ Az utasítást I. Praynál, Bethlenii Principatus Transilv. H. 174. stb. 11.

nül⁶³⁾. Sőt Bethlen, Kéry János tudósítása szerint, kit Esterházy 1629. tavasszal küldött a fejedelemhez követül, újra készült Magyarországra betörni, miben mégis e hatalmas szellemet még azon évi novemberben bekövetkezett elhunytá gátolta. Ha Kérynek lehetünk, aminthogy nincs is okunk nem hinni: Bethlen vég betegsége idején sok erdélyiek — hihetőleg a katolikus urak — rá unva a hatalmaskodó fejedelemre, Esterházyt ohajták fejedelmökül⁶⁴⁾, de semmi nyoma, hogy ez részéről ily igyekezetnek bármiképp is kedvezni kívánt volna⁶⁵⁾.

⁶³⁾ L. *Kemény János* önéletrajzát *Bumynál*, Monum. Hung.

II. 129. I. V. ö. *Kéry János* jelentését a nádorhoz Praynál, Principatus II. 191. I.

⁶⁴⁾ „Certe ita sünt — ezek *Kéry János* szavai 1629. máj. 27-kéről, Praynál, Princip. II. 197. I. — huius principis omnes Ordines pertaes, nt ego sermone non facile explicaverim, et ita oderunt eum, nt vellent sese ab eo quantocyus liberari. Hominum Transsilvanorum maximorum iuxta et inferioris Ordinum animi in Dl. D. Vestram snnt conversi ita, ut velint hunc Principatnm ab 111. D. Vestra suscipi, imo ex praecipuis aliqnot contulerunt quoque mecum de eo pluribus, quibns respondi ego,

III.D. Vestram ne cogitasse quidem unquam de illo Principatu, nec suscepturum etiam, si citra unius hominis perniciem posset adipisci. Sed uti, si non propter se, requirunt, saltem pro comuni bono faciat Sua 111. Dominatio.“

⁶⁵⁾ Nem is ilyesmire céloz *Kemény János*, midőn II. 119. I. Esterházyról írja „hogy Bethlen Gábornak *igen nagy aemu-lvMa vala*“; sőt a nádor Kornis Zsigmondot vagy Szilvásit ajánlotta volt a portának erdélyi fejedelmül; valaminthogy az sem áll, hogy „e fejedelemnek, keresztyénségnek javára nézendő dolgokban communicált s íratott *levelét* ezen palatínus *a portára küldötte vala*“ (ugyanott): mert a Szombathelyinek adott titkos

XVI. Esterháznak Bethlen halálával nyugalmasban folyni kezdő életét rövid időn Pázmány Péterrel volt összeütközése zavarta meg. E főpap és nagy ember, állása, a királyhozi viszonya s érdemei érzete által táplált méltó büszkeségében többször megsértette azon tekintetet, mely az ország első nagyját kétség kívül megillette: Esterházy azt a haza bokros bajai közt, melyekben a király két leghívebb tanácsosának egyetértése oly szükséges vala, önmegtágadással elnézte. A béke helyreálltával azonban a főérek nyomosabban a romai egyház bajai felé fordítván gondjait, Nagyszombatban megyei zsinatot tartott, melynek önszerkesztett Irományai harmadik függelékében az esztergami érsek jogait tárgyalta ⁶⁶⁾. A nádor abban saját hatósága több rendbeli sérelmét látván, ennek következtében egy emlékiratot nyújtott be a királynak, melyben okadatolva térj észte elő panaszaival hosszú sorát⁶⁷⁾, figyelmeztetve a királyt, mikép senki sem javítja hibáját, mielőtt ezt megismerte, kérve őt, közölné e pontokat az érsekkel⁶⁸⁾ s intené

utasításban a nádor világosan mondja: „*Si decorum esset, hac de re* (t. i. Bethlen kétszínűségéről a porta iránt is) *ipsius scripta quam plurima possemus producere, quae exstant*“ (Praynál H. 175.)

⁶⁶⁾ L. Acta et Decreta Sinodi dioecesanæ Strigoniensis ... celebratæ Tyrnaviæ, 1629. die IV. oct et sequentibus.

⁶⁷⁾ E pontokat *Timon* kézírata után p. 96. s köv. közli *Kazy*: I. 256. s köv. 11.

⁶⁸⁾ *Timon* világosan mondja: „Oravit Esterházyus Caesarem, ut obiecta illa Pázmányo aperiat“, mely szöveget a *Timont* csak stilizáló *Kazy* részrehajlásból elnyomni jónak vélt.

meg, hogy határai közt tartózkodjék, azon kiváltságokat, mikkel a nádort királyok és törvények felruházták, illetetlenül hagyja, a közös terhekben pedig osztózzék. Végül, úgy mond, bár reá nem tartoznék az esztergami érseknek hosszas szokás által megalapított jogait összeírni, de miután ezekről nyomtatásban volt már szó: nehogy a maga és utódai jogkörét hanyag elnézés s idétlen hallgatás által csökkenni engedje, az esztergami szék úgy világos mint homályos díszeit (decora, másutt: ornamenta) a császárnak kifejtem kénytelen⁶⁹). Ferdinánd elcsillapította a iét nagy ember baját, de meg nem orvosolhatta. Pázmány nem felejthette a sebet, s várta az órát, melyben azt fájdalommal fizesse vissza⁷⁰).

XVII. S meghozta ezt az erdélyi dolgok újabb fordulata. Az ingatag és gyarló Brandenburgi Katalin s a szelíd és becsületes Bethlen István rövid fejedele-

⁶⁹) Esterházy emlékirata „*Ecclesiastica Privilegia Archiepiscopi Strigoniensis*“ cím alatt látható *Kazynál* a 258—61. 11.

⁷⁰) A jezsuita *Timon*, kit az utóbbi történetírók is követnek, így ír kézirati Annálisai 97. lapján: „Adnitente Caesare amicitiam brevi redintegrarunt, ac inter se dilexerunt; idque eo facilius praestitum, quod Esterházyus fuerit summa humanitatis et modestia: Pázmánus autem quotidie ad perfectiora contendere addecebat, quae scilicet sola pulchra et pretiosa sunt, caetera verò vana.“ De ezek üres phrasisok. A következők egyebet bizonyított. — *Podhradezky* pedig, Pázmány Életében, 38—9. 11., különös módon összezavarva a Thurzó pamlagpörét (1. felelőbb XII. fejezetünket) e komolyabb vitával, minden alap nélkül tagadja ezt, leginkább *Engel* ellen; még az évhiba (1632) sem ezé, hanem a Pázmány életírójáé.

lemség után a sötétlelkű, önző I. Rákóczi György választotta meg. E bonyodalmak elején mindjárt, nehogy a jövő zavarok Magyarországot készületlenül találják, Ferdinánd rögtöni hadjáratot határozott, s azzal a nádort teljes hatalom mellett bízta meg. Ez, bár kellettlenül⁷¹⁾, legott az ígért seregek elsői⁷²⁾ élére állott; de a belháborút, ha lehet, megelőzendő, levélben inté Rákócit, mint a király alattvalóját, ne szorgalmazza Bethlen István ellen a fejedelemséget. Azonban Rákóczi által éles válaszban elutasítatván⁷³⁾, Nyitrából kiindult⁷⁴⁾, és Szepesnek tartva, ott 1631. jan. 7. érkezett meg, és Tököli Sebestyén által pompásan megvendégtetett⁷⁵⁾. Fő hadi-szállását Kassán ütötte fel⁷⁶⁾, hová a felső megyéket, melyeket az új fejede-

⁷¹⁾ Mi a cancellárhoz írt leveleiből tűnik ki, Munkái n. osztályában.

⁷²⁾ *Khevenhüller* XI. 1250. 1. írja ugyan: „derohalben hat der ungarische Palatinus etliches Kriegsvolk erworben;“ de maga *J&terházy* világosan mondja: „rossz gaz had is volt ez, *azkiket generális uramék gyűjtöttek volt.*“ Münk. 192. szel.

⁷³⁾ *Kolin*. id. m. 51. 1. és *Fleury magyar folytatója Katonánál* XXXI. 455, 6.

⁷⁴⁾ „Nem hagyom megtollasodni repülésig, hanem míglen csak pihés, addig előzőm meg:“^{if} e szavakat adja a nádor ajkaira a Bakódnhoz szító *Kemény János*, önéletrajzában *Rumynál* ül. 17., ki Esterházy leveléről hallgat, s ebben *Fessler* által is VIII. 609. követtetik.

⁷⁵⁾ *Leibitzer* krónikája *Katonánál* XXXI. 486. 1.

⁷⁶⁾ S nem Erdély szélein, mint *Istvánfi folytatója*, nálam *Colon*. 1724. 537. 1. és *Fleury folytatója* LDL 365.1. (*Katonánál* az id. h.) állítják.

lem levelével megtalált, köz gyűlésre hívta meg⁷⁷⁾, hogy gondolkodásukat kitapogassa, és kedvező esetben fölkelésre bírja. A gyűlés népes volt felföldi urakban, de bár hívek, Rákóci ellen mégis felkelni nem hajlandók. E mellett a kormány ígéretei sem akartak teljesedni. A nádor Kassán jan. 23. a cancellárhoz, Sennyei Istvánhoz, intézett levelében panaszolja, mikép sem nehéz lovasság, sem pénz, de még levél sem jó; a császári had pedig, melyet mellé adtak, jobbára hirtelen toborzott idegen nép, mely több hónap óta fizetés nélkül lévén, folyvást szönik a más pártra; úgy h^ogy egyedüli támasza saját, jó és hív hada Kovács Péter parancsa alatt, pénztára csak ön erszénye és mit saját hitelére teremthet. Rákóci azalatt már-már Váradon, mezei hada a hajdúvárosokban, a hajdúság hűsége kétes, török segély kérve, fenyegetőzés tatárral. Mind ezek dicstelen késésre kárhoztatták a nádort, ki észre kezdé venni, hogy e küldetése ama hatalmas férfiú munkája, kivel eddig a királyra befolyását osztotta, s ki most, büszkesége bántalmait megtorlandó, a haza ügyének veszedelmezésével bár, szükségtelen harcot javalt a királynak, a segély nélkül hagyandó Esterházy nevét majd elhomályosított, s a király bizodalját iránta csökkentőt. Azonban, amit ily mostoha körülmények közt lehetett, a nádor megtette. Mert míg egyfelől nem szűnt meg a gubernátorhoz (id. Bethlen Istvánhoz) intézett bátor hangú levelekben

⁷⁷⁾ L. Esterházy *Munkái* közt a Sennyeihez írott levelei elsejét. Ami e fejezetben új, mind e forrásból merítettett.

Rákócira hatni; másfelül nem győzvén a segedelmet várni, s megunván az ellenség alkalmatlankodásait, némely portyázó csapatokat Szatmár felé küldött, melyek Rákóci hadait nyugtalaníták, s egy véres csatában ⁷⁸⁾ bennök csakugyan vagy három százat, köztök két hadnagyot, le is vágtak, két mást elfogtak több zászlóval együtt, őket Bodrogeközből és Tokaj vidékéből kibolygatták, s folytonos izgatással fárasztották; sőt, ha az áradások nem gátolják, derék támadást is intéz ellenök. Rákóci e kezdet csakugyan engedésre bírta, minek következtében követeket küldött Kassára, kik a nádort fejedelmök békés hajlamáról tennék bizonyossá, hadi mozgalmi szükségét a királyi alvezérekre (Batthyányi Ádám? és Bornemisza) tolnák, s kijelentenék, mikép Rákóci minden kívánsága az, hogy Erdélyben és jószágain békével maradjon, a császár őt ne bántassa, és közbocsánatot hirdessen. De a nádor, bár folyvást hiában várta a segílyt, az értekeződés első feltételeként az erdélyi hadak kivitelét követelte a király birodalmából, és csak többszöri szembenlétei után közlött némely előleges kikötéseket s adta nekik által a béke alappontjait⁷⁹⁾. A követek, hivatkozva Pázmány biztatásaira ⁸⁰⁾, szél-

⁷⁸⁾ Azon levél, melyre a Sennyeihez írottak másodikában Esterházy hivatkozik, nem jövén kezünkhez, e csata helyét meg nem határozhatni.

⁷⁹⁾ E pontok az általunk II. sz. a. közlött levélhez voltak csatolva, de kezünkhez, fájdalom, nem jutottak.

⁸⁰⁾ „S noha ezek bezeg örömesben tractáltak volna oda föl, s nyilván is beszéllek másoknak, hogy ez nem ő felsége aka-

tiben panaszolkodtak a nádor szigorúsága ellen, melynem egyeznék a király akaratjával; de ez, ura érdekét tartva szem előtt, a külső erő hiányait erkölcsi erélylyel pótolta, túrve a fájdalmat, melyet reá Pázmány mért, ki Rákócival leveleket és izeneteket váltott s ennek a szilárd nádor elleni panaszait a királynak bemondogatta ⁸¹⁾. Febr. 27. költ levelében sürgeti újra a hadakat és pénzt, teljes önbizalommal levén, hogy, ha erőt kap, maradandó békét eszközöl⁸²⁾:

ratja, hogy ilyen rigide tractálunk vélek, *mivel azt nekik megírta cardinál uram*“. Levelek Sennyei Istvánhoz, 196. szel.

⁸¹⁾ „De én a val keveset gondolnék, mert, ha életem szerencsétetésével is, tartozom uramnak szolgálnom, inkább föl köll vennem egy ilyen gyűlötséget: noha nem tagadhatom bizony, hogy *nagy szívem fájdalmával ne volna ez az cardinál uram. processusa*, kitől csak azt sem érdemlettem hogy megírta volna, mivel ment Kákóci embere ő kegyelméhez; sőt, panaszát ellenem bevevén, úgy látom, *azon panaszt ő felsége előtt is segítette*, De elnyögöm ezt is, *menjen az többi után*. Engem, bizonyosságul hívom az istent, hogy sem bosszú, sem tisztességkivánás vagy magam haszna keresése nem hordoz, hanem uramhoz való igazságom és hazámhoz való kötelességem, *holott csaknem meghalok az sok bűba, dologba*, mivel csak egyetlen *egy emberem nincs, azki ebben segítene*.“ És ismét: „Noha nyilván tudom, hogy *mind* ezekre, azmöllyeket im fölküldtem (l. 79. jegyzésünket) nem fogom vihetni ökök, *mivel nincs meg az az erő, azki kívánatnék*; mindazáltal azt mi velem, azmit mivelhetek, s *ha ki nek ezután nagyobb pálcát adnak kezében, járjon az ezen az nyomon*.“ U. ott.

⁸²⁾ „Ha van azért még is valami mód benne, ily jó igyekezetet ne hagyjunk félben: emberségemre! *ha csak három ezer németet küldenek is, mind ezeket végbe viszem, s úgy stabilálom*

mi ha nem történhetnék, a felelősséget az udvarnál levő ellenségeire hárítja. Azonban hatályos panaszai dacára is vég nélkül maradozott katona, élelem és pénz, amiért hadainak a szegénységen kellett élnie; sőt késett a felküldött békealapra a király elhatározása is: ellenben, noha a nádor teljes hatalommal volt felruházva, háborúra úgy mint egyezkedésre, Pázmány útlevelet eszközölvén Rákócinak, követei számára Bécsbe, ott kezdenek értekezni, s így a nádor, egyezkedését Kassán nehezítve, késleltetve, kijátszva látta, mert az erdélyi követek minduntalan Bécsbe menetellel álltak elő. Végre Esterházy felindulván hatalma ily újabb hímezetlen sérelmén, kemény szakokban nyilatkozék a cancellár előtt⁸³⁾, hathatósban szorgalmazá a király nyilatkozatát, s az ügy rögtöni félbenhagyásával fenyegetőzött, ha az szabadságába kerülne is⁸⁴⁾. Időközben, hogy az erdélyi követeket

ez földet, hogy jó gondviseléssel az 6 felsége maradékja is nyugalomban fog miattok maradni. De ha mit ilyent akarnának, ezzel nem köllene késni... A U. ott.

⁸³⁾ Martius 16. költ levelében; 1. ezt ŪL szám alatt a Munkák 198-9. 11.

⁸⁴⁾ „Miért köllött hát *vagy ide küldeni engem*, vagy pleni-potentiát adni, *ha ott fon akart vélek tractálni? Az isten soha ne adta volna, hogy azt az kevély rosszat ösmerhettem volna, holott mind ő gonoszsága ez*; de mivel udvarnál is consentiáltanak ennek, böcstelenséggemmel tovább én itt ez dolgot nem continuálhatom, hanem, minekelötte ök oda föl búcsúznának, nyilván eleit veszem, s hitemre mondom, hogy *örömesben rabja lesznek én kegyelmes uramnak, hogysen ilyenformán való szolgálja.*“

szorítsa, Szatmári és Kallót új őrséggel rakta meg, s előhadait Tokajnál a Tiszán átküldvén, Rakomaznál sánca szállatta; míg másfelül követeléseit szelidítvén és fegyverszünetet kötvén a követekkel, ezek közül Mikó Ferencet és Lónyai Zsigmondot a kész végzéssel Váradra bocsátotta. Azalatt Rákóci alvezérei, ifj. Bethlen István és Zólyomi Dávid, a császár Németországban megnyomatása miatt itt vélvén lenni a kedvező időpontot, elkapatva tette vágyó ifjúi tűzöktől, s a fejedelmválasztás előtt tett ígéreteit be nem váltó Rákócitól nem várva többé semmit, s azért, parancsára nem hajtva, a támadást megkezdek. Először is Kallót fogták ostrom alá, s egyheti megszállás után a várost felgyújtván s bevévén, a királyiakat a várba szorították ⁸⁵). Erre martius 15-kén egész erővel és dühvel a rakomazi sáncokra ütöttek, melyekben Esterházy Pál és Bornemisza János vezérkedtek. Négyöt órai harc után a királyiak közt szakadás támadván, melyet az ellenség túlnyomó sokasága idézett elő, sőt egy része át is pártolván, a vezérek nem tarthatták többé magukat, s a más részszel hajókon és komponkon átvonultak a Tiszán, hol sokan sírj okát is talál-

⁸⁵) Kállóban Esterházy későbbi tudósítása szerint (apr. 21-kéről) a királyiak közül csak hat v. hét fő esett el; az erdélyi sereg veszése nagy lehetett, mert „mikor Eörsi uram-(Váradról) kijött volna, *onnét*, nyolc szekérel talált elől testeket és sebeseket, azkiket Váradra vittek, ugyan jó rendbeli embereket.“

ták ⁸⁶⁾. Másfelé mindazáltal Kovács Péternek jobban szolgált a szerencse. Ez martius 8-dikán, épen a kál-lai ostrom idején, a Szatmár felé levő erdélyi'hadúkra rontván, azokat Szinnyér-Váraljánál fölverte, s bennök mintegy ötszázat levágott: mihez képest a két fél vesztesége jóformán kiegyenlített⁸⁷⁾. De az ekép kitört ellenségeskedések után is sem katona, sem élelem, sem pénz nem érkezvén, Esterházy hadi mozgalmakkal többé nem támogathatta alkuvásait:

⁸⁶⁾ Így Esterházy Sennyeihez martius 16. írott levelében, 1. Műnk. 200—1. szel. Utóbb bővebb tudósítást nyervén, apríl 21. írja: „Mi fegyver miatt mind sem vesztettünk harminc embert el, kik közül emberséges ember“ (értsd: a javából, v. tiszt) „csak egy sem hullott el; hitre azkik megadták volt magokat, voltak, igaz, hatszazan, de abban is alig vagyon már két száz oda: az többi megjött, s azok is mind élnek és békével vannak.“ — *Kemény János* csak ennyit említ ezen egész hadjáratról, önéletében, *Rumynál* HL. 17.: Esterházy „előljáró hadai Tokajnál általköltözvén, és Bakom áznál sáncba szállván, holott a vicegenerális Bornemisza János, Bottyáni Ádámmal és több nevezetes úri főrendek, vitézlő emberekkel és szép hadakkal, ifj. gróf Bethlen István és Zólyomi Dáviddal lévő hadak által felverettetének, vitézlő módon. A palatinus Kassán, Rákóci Váradon lévén. Mely harcon én jelen nem lehetek.“ — *Leibüzer* krónikája szerint, *Katonánál* XXXI. 486.' 1. „milites castra metati sünt ad fluvium Tibiscum, in quo maxima pars periit. Reliqui verò, ex conflictu aufugientes (aligha nem a visszatértek, kiket-oda fenn Esterházy említ), in Scepusiura venerunt, et hic commorati sünt usque ad festum Philippi et Jacobi (május 1-éig): tandem palatinus, re infecta, discessit.“ Hogy nem re infecta, hanem végre is óhajtott sikerrel, látszik elbeszélésünkből.

⁸⁷⁾ Esterházy a Sennyeihez írt IV. levélben, id. h.

még pedig annál kevesebbé, mert míg a nagy svéd király előmenetelei Németországban izgatólag hatottak a felföldi protestánsokra⁸⁸⁾, másfelül a török is, Rákóci szorgalmazására⁸⁹⁾, Érsekújvár környékét tíz ezer fővel pusztította⁹⁰⁾. Megkötötte tehát Esterházy a békét végkép april 3. — legalább úgy látszik, hogy a cancellár követe Sándor István már *ez után* érkezett meg, a nádornak elhatározott nyilatkozásai s a kétes harcok által végre is kikényszerített azon utasítással: ne távoznék Kassáról, hanem fejezze be az egyességet. Esterházy már most kénytelen volt Rákóci fejedelemiségében megnyugodni, de ez is viszont, a hajthatatlan nádor sürgetésére, bár kelletlenül, a király-Erdély fölötti felségét elismerni, néhány várában királyi őrséget tűrni⁹¹⁾, s hitére fogadni „*hogy soha* ő felsége, az ausztriai ház s az alatta levő tartományok ellen semmiféle szín vagy ürügy alatt fegyvert nem fog, semminemű ellenségeskedést nem gyakorol; törököt, tatárt, Magyar- és más keresztyén országok ellen nem izgat, sem fel nem hív; akár saját, akár idegen hadat Ferdinánd tartományaiba be nem viszen, sem be nem bocsát; kártékony terveket ő felsége ellen nem forral, sőt másoknak a békét felhaborító tanácsait és szorgalmazásait, valamint ezek szerzőit, a

⁸⁸⁾ *Esterházy* Sennyeihez, 200. és 203. szel. Különösen a prot. lelkészek buzdították ifj. Bethlent és Zólyomit, s a népet.

⁸⁹⁾ *Timon folytatója* szerint Katonánál XXXI. 485. 1.

⁹⁰⁾ *Orelius Contin.* 121. 1. Az ez időbeli török szorongatásokról szomorú hírt ad *Khevenh.* XI. 1948. 1.

⁹¹⁾ *Engel* IV. 472.1.

közjó iránti őszinte indulatja jeléül ő felségének fölfedezi. "Így hangzik második pontja a tizenkilenc cikkes *kassai békének* ⁹²⁾, melyről Esterházy méltó önérettel írhatta Sennyeinek: „Úgy tetszik, *nagy fegyverrel is* csak ezt köllött volna végben vinni“ ⁹³⁾. Ritkán létesült egy ily diplomatai mestermű, annyi ármány, akadály, sőt szerencsétlenség dacára, ily szerencsésen, és pedig *egy* magára hagyott ember kifogyhatatlan munkássága, ingatlan szilárdsága, és sereggel fölérő erélye által; s ha az a reményit gyümölcsöket még sem biztosította, nem az alkotó okozta, hanem a bekövetkezett viszonyok s a bosszú következménye volt az: mint elbeszéléssünk folyamából ki fog tűnni. Annyi áll, hogy a kassai béke Esterházy státusférfiúi tölgykoszorújába egyikét a legszebb érdemleveleknek fűzte ⁹⁴⁾.

⁹²⁾ L. Diploma Tractatus Cassoviensis anno 1631. ereditum, *Néveri Jantsowich György* gyűjteményében, *Pray* kéziratai XXVI. kötete 126—7. lapjain (az egyetemi könyvtárban). — Hibáz *Engd* IV. 475. 1., s utána *Horváth Mihály* ÜL 225. 1., midőn e kötést csak „fegyvernyugvásnak“ mondják. Békének bélyegzi azt *tartalmán* kívül maga *Ferdinánd*, ki Sennyei Istvánhoz 1633. május 16. költ levelében (*Katonánál* XXXI. 564. 1.) *jpaefificatio ca&soviensünék* nevezi.

⁹³⁾ Műnk. 205. sz.

⁹⁴⁾ Több történetírók, mint *Timon*, *Kolinovics*, *Szirmay*, s egyenesen az utóbbi után *Fessler* is VIII. 615., ezen 1631-ki hadjáratból kettőt csinálnak, midőn Esterházyt 1632-ben Erdély felé vezetik, 8 az eperjesi békét *egy nem létezett erdélyi hadjárat*tal hozzák összeköttetésbe. — Én e hadjárat s a békealkuvások fo-

XVIII. A császárnak Németországban hanyatló ügyét látván felső Magyarország protestáns urai, Rá-

lyamát így állítottam össze részrehajlás nélkül, hiteles forrásokból, s ezek közt magának Esterháznak leveleiből, melyek, hatán a két részről esettek számára nézve nem egészen szabatosak is — ösmerjük e részben az egykorú hivatalos jelentések hűségét! — minden egyéb tekintetben magokon viselik a belső igazság jellemét. Azonban nem hagyhatom mégis az ellenfél egy nevesebb íróját *Szalárdi Jánost* említetlenül, mint aki, bár harminc évvel utóbb írt, mint a rakomazi ütközet legrészletesb elbeszélője mégis figyelmet érdemel. Szerinte, bár számokat nem hoz fel, s bár ő a dolog más oldalról való túlozása gyanújától nem egészen ment, a királyiak veszedelme mégis tetemes volt, mint ahogy Esterházy az ütközet utáni napon tudta, s utóbb is, az udvar megnyugtatására bevallotta. Ennyiben egyezik vele, nagyjában, Leibitzer is, mint a 86. jegyzetben láttuk. Egyébiránt Szalárdi szerint, miután a nádor Kassára indította táborát, Rákóci mind a portát mind a budai vezírását tudósította ugyan e hadjáratról (ezt, mint láttuk, sikerrel is), de egyszersmind — saját szavaival élek — a „*pofotinus* is, és az urak között való jóakaróit hol postaköveti, s hol levelei által megaláztatja vala, (hogy) a békeségnek és diplomák szerint való békéllésnek mindkét részről meg kellene tartatniuk; ha mi igazításra való dolgok fenn volnának, placidis mediis, istenes eszközök, békeséges tracta által complanáltatniok, eligazodniuk. Melyre palatinus színessen (szívessen?) késznek jelentvén magát, kívánván, hogy fejedelem bizonyos commissáriusit Kassára bocsátaná. Mely meglévén, az idő vontatódik, telik, a tél mende-gél; azonban az hadak onnan feljül gyűlton gyűlnek vala, és egy nagy armadát még a Tisza jegén Tokajnál Rakomazhoz által-szállítván, és azt a falun kívül napkelet felől, délről a Tisza morotvájátul fogva éjszakra által a folyó Tiszára nagy erős sánokban vivén, annak bástyáit lövő szerszámokkal megerősítvén, az hadakat egyszer is másszor is megszorítják nagyon, s oda

kócit kijövetelre buzdígtatták; maga a svéd király is szövetségébe akarta vonni: ő azonban, gyanakodó lelke és zsarnoksága által az erdélyi főurak közül sokakat megsértvén, a hívást még most el nem merte fogadni. De más ok csakugyan meghozta a feszültséget a fejedelem és Ferdinánd között. T. i. még a svéd király emberének Rákócihoz érkezte előtt ez követe

gyűjtik vala.“ Alább: „Az idő már kinyilatkozván, a Tisza jege is elmenvén, nagy áradása vala, úgy hogy a hidasok Tokajtól egész Bakomazig járnának. Az ifjabb nagyurak is, Batthyányi Ádám, Zrínyi (hihetőleg a tizenöt éves Miklós, a költő, ki már akkor főlovászmester volt), és többek, Bornemisza Jánossal, kassai vicegenerálissal, Alagi Menyhárt fogenerálissal (erről febr. 27. Esterházy, levelében, azt mondja: „csak egyetlenegy emberem nincs, azki ebben (azaz a békealkvásokban) segéte, mivel *Judex Ouriae uram csak alig van*“); az több öregebb urakkal, *palatínussal maradván a sáncban*, általjöttek vala feles néppel.“ A nádor, mint leveleiből s Keménynél láttuk, nem mozdult ki Kassáról; Alagi sem, különben Esterházy Pál és Bornemisza nem vihették vala a parancsnokságot. Alább ismét, magával ellenkezve: „Palatínus, midőn szinte már Kassáról *induló félbe* volna, érkezek híre postán, *meg ne indulna*, mert már oda hiában menne; kinek mennyi búsulása törődése lett legyen az armadának odarontásán, a nagy káros veszedelmen és gyalázon, akárki megítélheti. Visszavárván azért a sáncból visszaszaladott fő rendeket és kevés népet, szégyenletiben *a tractát Tokajban rendelvén*, s arra, az abba forgott személyeket hátra hagyván, maga az urakkal felméne nagy szomorúsággal.“ *III. könyv 1. rész.* Ismét: „Az fejedelemnek portától való confirmáltatása, fejedelemségébe való megerősíttetése és az szokás szerént bot, zászló, athnáme-küldés által meg lévén, s *a tokaji tracta által* romai császárral való békessége is megerősödvén“ *III. könyv 2. rész.*

által kérte Ferdinándot, hogy Prépostváry Zsigmondot, ki többekkel éltere törekedvén, de elárultatván, az érdemlett büntetés elől Magyarországra osont, a kassai békéhez képest „mely különben is többféleképp megsértetett a királyiak részéről“, büntetné meg⁹⁵). Ferdinánd ennek következtében Prépostváry ellen törvénylátás végett időt, helyet és bírakat rendelt vala, miben mindazáltal Rákóci meg nem nyugodván, s az ily rendkívüli bíróséket az ország törvénye elleninek állítván, gyűlést kívánt, mely alatt Prépostváry elíteltetnék, miben viszont Esterházy, az 1622-ki 19. és 20-s az 1625-ki 22. (12?) törvénycikkekre támaszkodva, ellenkezett⁹⁶). Rákócinak e miatti felindulása s holmi hadi készülétek hírei nyugtalaníták Ferdinándot, ki attól tartott, nehogy, míg ő Németországban Gusztáv-Adolf ellen harcol, itthon a béke megzavartassék; s azért 1632. szeptemberben meghagyta Esterházynak — kit különben is Rákóci panaszai, s mi alig kétséges, a nádornak az udvarnál gyakran megforduló vágytársa sugarlásai folytán a bomladozó egyetértés kútfejének látszott tekinteni — hogy ezt minél előbb ismét helyre

⁹⁵) *Curtius Cantin.* 122. 1.

⁹⁶) L. *Esterházynak* 1632. sept. 19. Kérj János követjéhez írt utasítását *Hevenesí* kéziratgyűjteménye LXVIII. kötete 18. lapján. „De ím sem az terminus, sem hely, sem bírák nem tetszenek ő kegyelmének; s azból azelőtt haladékot ingyen csak hallani sem akart Ő kegyelme, most azt maga keresi, gyűlést kívánván, s az alatt való meglátását az Prépostváry uram törvényének, azt jelentvén o kegyelme, mintha az jus extraordinarium nem volna országunk törvénye“

állítsa. A nádor erre Kéry Jánost, a gyarmati vár főkapitányát s bizodalmas emberét, kit már 1629-ben használt követül Bethlenhez, sürgetőleg Gyulaféjérvárra küldte, s őt bő utasítással látván el⁹⁷⁾, általa a fejdelem nehézségeit és gyanúit eloszlatni törekedett. Kérte ezt hogy, ha voltak magányosok, miről ő nem tud, kik okot adtak a fejdelem sérelmére, a fennálló végzések szerint bizottmányi úton, ne fegyverrel kívánjon elégtételt, mely csak az ország és köz jó romlására vezet. Ferdinánd ellenségeiben ne bízzék: ím most is megveretett a svéd király Nürnbergnél⁹⁸⁾; a magyarországi készülteken ne akadjon fel, melyek csak az övéi által idéztettek elé, hanem lépne vissza, ha van benne mód, a külső szövetségtől, s küldjön biztosokat: ő, Esterházy, a béke ügyét elé fogja mozdtítani⁹⁹⁾. Különben pedig meghagyta követének, értesítse az erdélyi urakat, de egyszersmind a kassai parancsnokot is; s ha a fejdelem kiindulási szándékát látná, mind előtte, mind egyebek előtt is tegyen protestációt. Kéry János válaszát nem bírjuk; de eljárása, úgy látszik, sikeres volt, mert az erdélyi hadjárat ezúttal csakugyan elmaradt; s miután a hős svéd

⁹⁷⁾ Melyre ez imént a 96. jegyzésben hivatkoztunk.

⁹⁸⁾ Wallenstein által, épen augst. 24-dikén.

⁹⁹⁾ „Csak ő kegyelme acceptálja és instituálja az commissiót, és küldje bizonyos főúri követit mennél hamarébb fel: megtapasztalja ő kegyelme, hogy az közjóért és hazánk s nemzetünk csendességéért szolgálni fogok ő kegyelmének is, noha tudom hozzám való idegenségét s szántalan haszontalan gyanúságit.“ *U. ott.*

király nov. 1. Lützennél elesett, Rákóci is hajlőbb lett a béke megújítására, mely 1633. januárban Eperjesen csakugyan munkába vétetett, de miután a németországi háború változó folyamát szemmel tartó Rákóci által sokáig húzatván, Ferdinánd végre biztossai visszahívásával fenyegetőzött, csak sept. végén, de mégis megkötetett, s általa a nikolsburgi és pozsonyi kötések helyreállítottak ¹⁰⁰⁾. E békealkvásokat, közvetlenül legalább, nem a nádor intézte.

XIX. Alig erősített meg e béke, midőn ifj. Székely Mózes miatta Rákóci a portánál gyanúsítván, onnan parancsot és hadakat kapott annak Erdélyből kiszorítására s a fejedelemségnek elfoglalására. De midőn Székely mindjárt a határon megvertvén, nagy nehezen Konstantinápolyba menekülhete, a zultánt mind ő, mind a svédek Ferdinánd ellen is felindították, s bár a béke ügyében oda érkező császári követ Puchaimgr. a zultánt csillapítani törekedett, ennek gyanúját teljesen mégis el nem oszlathatta. Ennek következtén a török csakugyan feles seregeket mozdított ki a magyar végek felé ¹⁰¹⁾, sőt az országban is szállongtak hírek, miszerint a Rákoson török tábor gyűl, s abba több körüllevő basák váratnak sereggestül. Királyi zsoldos sereg nem létezett. Esterházy, nehogy a közelgető veszedelem készületlen találja az országot, s a rögtönzött hadak célszerűtlen és garázdálkodásaik által kártékony voltát saját tapasztalásából ismervén, a nemesség általános fölkelését rendelte el, mire ma-

¹⁰⁰⁾ L. e békéről *Prayt*, Hist. Reg. III. 329. s köv. 11.

¹⁰¹⁾ *Pray* Hist. Reg. Hung. III. 331-2.

gát mind az ország oltalmának érdeke által kötelezve, mind a törvény által ¹⁰²⁾ jogosítva érzette. De Pázmány, és ismét Pázmány, oda tudta vinni a dolgot, hogy a nádori rendelet a vármegyékben vagy fel se olvastaték, vagy siker nélkül elhangzék. Szerencse, hogy a porta maga, melynek ezalatt Ázsiában meggyűlvén a baja, Perzsia ellen kellett egész erővel fordulnia, békességes szomszédságot sürgetett Bécsben: s így a nádor örökös szándékainak eképi meg hiúsítása ez úttal a hazára veszélyt nem hozott; de Esterházyt a főérseknek minden esetre hívatlan és hatalmaskodó avatkozása annál mélyebben sebzetté, mert a nyitrai káptalan előtt (1634. augusztusban) tett tiltakozására, melyben, ha a hazát veszély érné, azokat tévé felelőssé, kik hatósága csorbításával e rendszabályt sikeretleníték, Pázmány szintazon káptalan előtt (sept. 17.) tett ellentiltakozásában nem csak hirtelenkedéssel és hatalomköre áthágásával, hanem a felség megsértésével is vádolta a nádort, sőt a köz jó fátylába takart magát érdekről is gyanúsította ¹⁰³⁾.

¹⁰²⁾ 1485: 10. „Quod Regiam Maiestatem sive in exercitu, sive aliter *extra regnum agere si contingat*, palatinus ex officio debet in regno semper esse locumtenens, et... omnia facere et exercere, quae rex ipse posset et *deberet*, potest.“

¹⁰³⁾ Pázmány t. i. Esterházy pro testátlójának e szavait: „nihilominus ob consilia nonnulorum, qui et facultate et auctoritate praediti sūnt, et quibus *protectio et defensio patriae therito incumberet*, tantum abest ut salatari huic adinonitioni requisitionique eiusdem D. Comitis Palatini pro bono publico obtemperassent... quin potius“ stb. *a királyra akard értetni*, midőn a *merito* helyett így adja szavait: „quibus *maximé* incumbit pa-

Ferdinánd sokkal jobban ismerte a nádor hűségét és tisztalelkűségét, hogysesem ily vádakra hajtana; de a buzgó katolikus király a nem kevesbbé buzgó egyházfőhöz sokkal jobban vonzódott, mint hogy két magyar fő tanácsosa közt inkább bíró mint engesztelőként lépne fel. Szomorú idő! midőn vagy a királyt sérteni, ha sérelem, vagy az ország első polgára tekintélyét aláásni, ha ártatlan, büntetlenül lehet. Mint fellettek volna meg lelkesmeretők, mint a történet törvénszéke előtt azok, kik a haza legörkődőbb, legfá-

triae defensio“, s ezeket így magyarázza: „Cnm igitur *nemini* incumbat *magis* quam Regiae Maiestati, in *protocollis* extare voluit Dominus Palatinus Hegem nostrum, imo patrem vigilantissimnm patriae, *torpore ac negligentia* pressum, salutem patriae, *hoc est officii obligationisque* suae *rationes negligtre!*“ S alább: „Nam quo pluribus oculis vigilat Begia Maiestas, certius ac melius iudicare potest, an sint causae necessariae et utiles, ob quas arma expediri debeant, *quam alti, qui forte suas habere possent praetensiones, boni pvblici velo obtectas.*“ A két nevezetes, eddig kiadatlan, irat a *Néveri-gyűjteményben* olvasható, *Pray kéziratai* XXVI. kötetében, e címek alatt: „Protestatio Comitis Palatini Nicolai Esterházy super insurrectione contra Turcam per eundem indicta, ac per Cardinalem Pázmány impedita,“ és: „Reprotestatio Cardinalis Pázmány ad praemissa ad contrarium.“ Emez költ: dominica proxima post festum exaltationis S. Crncis A. D. 1634., s amazt „proxime praeterito mense Augusti“ költnek mondja. Miképp állhat tehát amaz alatt: „Dátum Nitriae, feria 4. proxima post festum gloriosae conceptionis Deiparae Yirginis A. 1634.“ (így *Kaprinainál* ú, XXVII. föl 30. l.): mi december 12-re s így későbbre esik, annál kevesbbé értem, mert Pázmány Esterházy tiltakozására s annak tartalmára hivatkozik, ez csak tettekre.

radhatatlanabb fiát boszúból állásában megingatni, buzgó gondoskodásait lelketlen tompaságból meghiúsítani nem vonakodtak: ha a hitetlen ellenség, *váratlanul* nem gátoltatva, mint azelőtt és azután a béke kellő közepében annyiszor, rögtönzött csapást mér *a tán soha nem készületlenebb hazára?* S ki nem érti meg a nádor közvetett szándékát ezen, akkor már rendkívüli, rendszabály megragadásában, t. i. felkölteni a nemesség régi hadi szellemét, mely, mióta I. Mátyás ez erőt elhanyagolta, benne kihunytnak látszott? s a haza védelmét, s egykor annak fölmentését is a nemesség felfegyverzésére alapítani, miután fájdalmasan tapasztalta annyiszor, mikép az időrül időre, s többnyire csak a kész veszély percében összeszedett, nagy részt idegen zsoldosok — kik sem vitézek, sem buzgók, sem hívek, gyakran idegen vezérek alatt, és ritkán pontosan fizetve, nagyobb csapás voltak a magyar földnépen, mint az ellenségen — soha e haza igáját össze nem törendik. Más sikert várt a saját vezérei alatt, saját költségén saját tűzhelyét védő nemességnek legszebb kötelességére felhívásától, ha ez intéz vény halottaiból feltámasztatva, ismét azzá képeztetik, mi egykor volt. Azonban a bizalmatlanság e gyógyszertől inkább rettegett, mint a betegségtől: és Pázmány nem pirult magát e bizodalmatlanság kész eszközévé tenni. Fájdalom, hogy az érsek sugarlásai a bajnok eleitől elhanyatlott nemességben oly szíves engedelemre akadtak; s hogy ő az ez év végén tartott soproni országgyűlésen oly könnyen hívhatta elé ama 88-dik cikket, mely, míg a régibb felkelési törvényeket meg-

újította, csak arra volt irányozva, hogy a nádor tetét helytelenelje ¹⁰⁴). Mégis Pray szerint „ez országgyűlésen a versenygöket a hon közös szeretete ismét összefűzte^a. Mi a történetírók ily szóvirágai értékét csak a jelen elbeszélés folyama alatt is meg tanultuk becsleni.

XX. S ez így folyt, míg Pázmány élt. 1635 vége felé Bethlen István veszedelmes támadást intézett Rákóci ellen, s a törököt is megnyerte részére, ki Rákócinak Pázmánynyal folyó barátságos levélváltásáról tudósítva volt. Sem a lengyel király, sem Ferdinánd nem nyújtotta neki a kért oltalmat, sőt ez a Rákóci zsoldjába állástól el is tiltotta úgy a magyar, mint a német hadi népet. E szoros állapotjában a fejedelem Esterházyhoz folyamodott pártolásért, de ez régtől fogva Bethlen Istvánt óhajtván a fejedelmi székbe visszahelyhetve látni, azt tanácsolta neki, engedne a kénytelenségnek, mondana le a fejedelemségről, fordítsa el ez által az őt és házát fenyegető veszélyt, s ne nyújtson a keresztyénség ellenségének újra okot a házába berohanni. Pázmány itt is ellenkezőt javasolván a fejedelemnek s őt ellentállásra buzdítván: ez a kedvesebb tanácson indult, és bajából csakugyan szerencsésen kibontakozott. Kevéssel e háború után meghalt II. Ferdinánd (febr. 1637.), utána néhány héttel

¹⁰⁴) „Hoc per expressum declarato, ne, absque expresso S. Sacr. Mai. mandato, ad ullius requisitionem, insurgere teneantur generaliter“ a törvénynek, *semmi más körülmény állal nem indokolt*, szavai.

Pázmány, ki fölemeltetését jó részben Esterháznak köszönte; a trónra pedig III. Ferdinánd lépett, kinek elválasztásában szinte Esterházy oly lényeges munkarészt vett.

XXI. Azon kötelék, mely Esterházyt az udvarhoz kötötte, II. Ferdinánd halálával, kihez őt személyes szeretet is csatolta, tágulásnak indult. Érzékenyebben kezdte venni azon nehézségeket, melyek a haza első tisztviselőjét a törvények értelme ellen körében megszorítván, végre az 1637-nek végén összegyűlt országos rendeket is felszólalásra bírták ¹⁰⁵⁾. Ezekhez járult egy, részben magán érdekbeli, kérdés, mely úgy látszik, a nádor kebelében végkép megérellelte a visszavonulás szándékát. A pozsonyi kamara t. i. Thurzó Erzsébetet, Thurzó Imre és Nyáry Krisztina egyetlen szülöttjüket, leány ágra is néző atyai jószágai birtokában háborgatván, a nádornak, mint Nyáry

¹⁰⁵⁾ Az 1638. mart. 4. a felségnek felterjesztett sérelmek 33. pontjában. „Qualis et quanta sit — így szólanak — officii palatinalis auctoritas, conditione septima (itt III. Ferdinánd koronázási oklevelének 7. pontja értetik), item articulis pacificationis Viennensis ad tertium et undecimum, ac ante coronationem A. 1608: 11., A. 1613: 7., Ferdinandi E. A. 1555: 1. circa finem, ac in forma Juramenti eiusdem Palatini, declaratum habent regnicolae; siquid contra easdem constitutiones introductum fuisset, Maiestas V. S. clementer reformare, ipsasque eatenus sanctitas constitutiones sertas tectasque conservare, sicuti etiam auctoritatem banalem iuxta etc. in effectum clementer deducere dignetur.“ L. abaúji követ *Szemére Pál* azon országgyűlési naplóját, 237 sk. 1. *Kaprinai* kéziratgyűjt. A. XXVII. köt. A kir. válasz szoros ragaszkodást ígért a törvényekhez, u. ott 253.1. s ennek következtében kelt az 1638: 32. t.-cikk.

Krisztina második férjének és Erzsébet mostoha atyjának, bíróságát meg nem engedte, tudván hihetőleg azt is, hogy a nádornak első hitvesétől született fia Esterházy István s mostoha húga közt házasság készül. A nádor nehezen vette a fiscus ellenszegülését, de kétségkívül még nehezebben az új cancellárnak, Lippai Györgynek, a királyi tanácsban ellene intézett durva megtámadásait, melyek közbeszéd tárgyává lévén, a követek táblájánál a személynök interpellálására is adtak alkalmat¹⁰⁶). A huzamos idő óta

¹⁰⁶) Történt az összekoccnás január 4. „Értjük — így szólának a rendek — hogy az urak ő nagyságok közt is esett volna valami viszálykodás, kiváltképen Palatínus Urunk és Cancellarius között, azmelyet nekünk is szükségesképen értenünk kell: mert az *palatinalis dignitásnak defensiója is országostul nekünk incumbál*: azt hozván magával az, és sokunknak instrukciónk is, előttünk lévő septima conditio is; és *mivelhogy nekünk ezután is mediátorunknak kell lenni szükségesképen*, s annak tisztit s méltóságát, *mint nehezen keresett és talált kénésünket*, ha ki megbántotta: miben s micsoda állapattal történt: kívánjuk hogy arról információt vehessünk.“ S hét pont alatt előhozván a hír rebesgetéseit, így folytaták: „... Több kemény és illetlen szók is estek volna, azmelyek mind az Palatínus méltóságával, s mind országunk megörögzött szabadságával s böcsületivel ellenkeznek; kikért minekünk méltán meg kell indulnunk, és mint országunk javát s megmaradását *ha Palatínus Urunk 6 Nagysága nem akarná is*, kit mi nem reménylünk, *hozzá kell nyúlunk Szemere* naplója az eml. helyen, 139., 140. 1. — E nevezetes országgyűlés (mint legtöbb mások) még történetírójára vár, ki ezen közjogi tekintetben is fontos^vít kell hogy felderítse, s fel bővebben a nádor akkori állását udvar és nemzet között. Mi csak arra figyelmeztetünk itt, hogy bár a rendi táb-

meggyűlt kedvetlenség martius 16-án lemondásba tört ki. Hivatalában ő, úgy mond, s azokban mik a haza javát s a végvárat, országunk védfalait illetik, utasítások, bizottmányok, rendeletek, szabályok áltá korlátoztatik; s így gyűlöletet arat, ha esküjéhez ragaszkodik, lelkismeretében sérül, ha nem; az ország közjogát vagy az igazságkiszolgáltatást illető kérdések körüi, törvény-szabta és hosszas gyakorlat-erősítette körében gátoltatik, vagy, ha a felség tisztessége és saját méltóságának épsége tekintetéből nem tágít, rágal-makkal borítottatik: holott teendőit el nem hagyhatja, mi esküjével úgy, mint a felség s az ország köz javával ellenkeznek. Továbbá termékeny oka a felség s az országnál személye ellen költött keserőségeknek az, hogy az udvartól oly parancsok, bizottmányok, kiadványok származnak ki, melyek ellen minduntalan fel kell fornia, s nem javalhatja mindent, mi onnan, nem ő felsége de mások hibájából, jő, s kárhoztatva, mi a haza szabadságával és törvényeivel ellenkezik, makacsnak, vagy szinte pártütőnek nevezetik, sőt ily okokból vagyona is veszélyeztetik, mit eskütt tanukkal bizonyíthat; másfélül midőn a hazafiak, sürgetett ügyeikben óhajtott véget nem érhetnek, ha nyilvánosan nem is, de titkos gúnynyal sértik, s oly színbe ál-

lán rég nem volt ily compact protestáns ellenzék, mely csakugyan most alakította meg magát „Status et Ordd. Regni Hungáriáé Evangelici“ név alatt; s bár Esterházy keményen ellenzetté kívánalmaikat: a kedélyeknek mégis buzgó hozzá ragaszkodását tapasztalta.

lítják, melynek ha ő nem, de maradékai vallhatják kárát. Ki a lefolyt harminckét évi bel zavarok, támadások és zsákmánylásokra visszatekint, kénytelen, úgymond, bevallani, hogy o a király szolgálatában s a haza védelmében polgári tisztét híven teljesítette, s nem fogja e terhet megfogyott erői mellett tovább is reá mérni, ki az utolsó háborgásokban jószágvesztéseket, sőt élete elleni incselkedéseket is túrt. Ha ezek nem elégségesek arra, hogy hivatalától felmentessék, vétessék tekintetbe hajló kora, betegessége, s a nádori állás mineműsége, mely hasonló levén egy bomladozó naszádhoz, az okos kormányzó, midőn saját és mások megmentése reményét veszté, a kormányt másnak engedi által. Neki is, ki a haza és királyért soha sem késett saját javait veszélyeztetni, több urodalmait adóssággal terhelni vagy zálogba vetni: hogy gyermekeit a hitelezők garázdaságaitól megóvja, s az elidegenített javakat visszaszerezvén, háza felépítéséhez láthasson, e költséges hivatal terhét le kell tennie, melynek áldozatai őt birtokai visszaváltásától tiltják. S bár évdíjbeli hátralékairól nem panaszkodik, miután az elhunyt király azokat Regéc árába betudatni rendelte: de e mellett megmarad a tömérdek teher, mely állásával jár: miután a mindennapi nyíltházon kívül, közérdekből és magán bátorságul, háromszáz zsoldost kell nádori zászlója alatt tartania; s félő, nehogy, míg ő felsége kamarája csak hátralékok lajstromaival s jó reménnyel fizeti, magán értéke kimerüljön. És bár, úgymond, szintűgy érdemlett volna némi érdemdíjt, mint ő felsége egyéb vedlettéi, nem akart

mégis soha zsoldos lenni, sőt mint a haza édesfia s a király hű szolgája, különféle alkalmakkal, minden visszatérítés, minden jutalom reménye nélkül, sajátjából mindenkor áldozatra késznek találtatott: de hogy így megszűkült javadalmai mellett vitézlő népet tartson, kémeket fizessen, Törökországba postákat, Budára és Erdélybe követségeket küldözzön stb., ezekre magát többé nem kötelezheti: míg viszont, ha ezek elmulasztatnak, a közjó szenved. Éhez járult hogy a törvény és hosszas gyakorlat által szabott és erősített királyi utalványok, különösen a harmincadi tartozások, mik a nádori zászlóalj ellátására rendelvek, a pozsonyi kamara, vagy inkább annak főnöke által, ellenséges indulatból, személye megvetésével, az ország végzéseivel s a felség kötelezéseivel ellen, betiltattak, és annak kirendelésétől függesztettek fel. Nem hiányzanak — folytatá — bizonyos férfiak *az országban*, kik súlyos bántalmakkal illeték ¹⁰⁷⁾: mely szenvedhetetlen igazságtalanságot bár rég megtorolhatta volna, méltó fájdalma rohamait a túrés erejével zabolázta, nehogy a boszú a közjó sérelmét idézze föl: de a hosszasan elnyomott szenvedés kifakadásának megelőzésére, mindenké — különösen a nemes ország színe előtt nyilatkozik, úgy mond, s ha elégtételt nem

¹⁰⁷⁾ Itt kétségkívül Lippai György értetik; s ez egész helyből azt veszszik ki, hogy, midőn januárban a rendek Esterházy mellett felszólaltak, ez maga simította el a dolgot, nehogy az úgy is felingerült kedélyek mellett az udvart is érintő kellemtelenségek szőnyegre jöjjenek.

nyer, leteszi azon tisztet, melyben e nélkül megsérte-
tik a felség is, kinek személyét viseli, s a haza köz-
szabadsága, melynek oltalmazását soha el nem mu-
lasztotta. Betölti továbbá bántalmi mértékét azon ki-
mondhatatlan jogtalanság, mely szerint a pozsonyi
kamara oly törvényes ügyekben, mikben hivatalából
s az ország törvényéből rendes bíró, az érdekeltség
örve alatt őt, idézés és törvényes végzés nélkül, bírói
hatóságától megfosztotta, s a Thurzó-jószágok pöré-
ben még annak megvizsgálásából is önkénye szerint
kizárta. Végre némelyek szokatlan, illetlen, sőt hallat-
lan vizsgálatokat intéztek ellene, és pedig olyak által,
kik sem bírái nem lehetnek, sem eskü által igaz kije-
lentésre nem köteleztettek. Egyébiránt kérte honfi-
társait, ne magyarázzák félre búcsúzó szándékát: ő
visszavonulva bár, valahányszor személyes jelenléte,
vagy egyébkénti szolgálata kívántatnék, épen oly buz-
gón vállal osztályrészt, mint azon tizenkét év alatt,
míg az ország legfőbb tisztét viselte: s hogy elbocsát-
tatását könnyebben nyerje ki, minden megtérítésről
lemond a felség, minden kártalanításról a nemes or-
szág irányában: elég jutalmat lelvén abban, ha magán
életet élhetend. Elhallgatván végül azon súlyos okokat,
mik őt a rendek tekintetéből is visszavonulásra kész-
tik, kérte a királyt, hogy lemondását az országgyűlés-
nek is benyújthassa, mint amelynek a legszorosabb
eskü által le van kötelezve ¹⁰⁸).

¹⁰⁸) Közlöm az egész levelet *Timon* kézirati évkönyveiből
kiadásom *Okmányos Toldalékban* II. sz. alatt. Onnan vette *Kazy*
is II. 65. s köv. 11.

XXII. A hosszasan visszafojtott keserűség és komoly elhatározás hangja az, mely e nevezetes, az ország közjogi állására is nem csekély világosságot vető iromány egész szövetén elterjed, s hímzetlen nyíltságával minden rejtett gondolatot kirekeszt, melyet benne némely történetíró feltalálni vélt¹⁰⁹). Ha mégis a tűz a királyi palota belsőiből ki nem csapott, azt nem annyira, vagy nem egyedül, a Thurzó-ügyben ígért engedékenység akadályozhatta, mely végre is csak megtérítendő volt Esterházy gyermekeinek azt, amivel az állam apjoknak tartozott; hanem kétségkívül III. Ferdinánd csillapításai, mik nélkül Esterházy fényért homályt cserélt volna ugyan, de csendest, biztost, és háza irányában hasznosbat, mint a polc s a jutalom vala; s ha mégis Esterházy az óhajtott cserétől elállta, az a kifakadással járó enyhülésben és soha nem makacs, sőt könnyen engesztelhető kedélyességében található fel. Az így enyhült kebel visszatért ismét a köz dolgokhoz, s a tíz nap alatt létesült kibékülés király és rendek közt, kik e viszontagságos országgyűlés alatt távolabb álltak egymástól, mint régtől fogva, újabb tanúbizonyosága ama nagy befolyásnak, melyet a különben hitszigorú nádor a tömör többségű protestáns követházra azon bizodalomnál fogva gyakorolt, melylyel hazafisága és munkás közbenjárása azt eltöltötte.

¹⁰⁹) *Engel*, ki IV. 492. úgy adja a dolgot, mint stratagémát, de ki Esterházy psychéjében olvasni sem törekedett, sem erre elegendő elfogulatlansággal nem bírt. Szerinte indult *Horváth Mihály* is III. 233.

E kellemetlen hánykódásokat egy fénypont váltotta fel Esterházy Miklós házi életében, t. i. azon évi sept. 26-dika, melyen a kismartoni várkastélyban fia István és Thurzó Erzsébet összekelése azon pompával ületett, melylyel nagyaink az élet legédesebb napját hajdanta ülleni szokták. A nádor udvara e napokban az ország legtöbb nagyait és számos nemeseit látta vendégül, s díszesítették azokat, mint a történetírók beszélnek, többi között ősi szokás szerint rendezett lóversenyek, hol ló és lovag vetélkedett a díjért, mely, hol koszorú, hol gyűrű, hol kezkenő, buzdításul szép kezek által nyújtatott. S ez tán utolsó öröme az öregedő nádornak. Két évvel utóbb másod hitvesétől, Nyáry Krisztinától, is özvegyül maradván, a nagyszombati egyetemi egyház egy egészen más pompa által a nádor fájdmát hirdette: hol az elhunytnek tetemei, a feketén bevont és több mint ezer lámpával nappal éjjel világított falak közt magos emeléken kiteve, a hívek ájtatosságát hívták fel ¹¹⁰).

XXIII. Nem úgy folyt a kormányzás ezentúl is, hogy Esterházy hazafiúi lelke abban megnyughatott volna: s a polgárháború szikrája a hamu alatt harapózni kezdett. A magyarok, kivált a protestánsok, kik törvényes úton óhajtották a veszélyt elháríttatni, országgyűlést sürgettek ¹¹¹), országgyűlést a nádor is,

¹¹⁰) *Schmitth* Palát. 180. 1.

¹¹¹) „Ungarici interim ordines, et maximé Calvino-Lutherani perurgebant comitia in majum quidem mensem indicta, et ultra decembrem, sine ullo hactenus gravaminum levamine pro-

melyben nem csak a törvényes országlás kiegészítő tényezőjét s a nemzeti szabadság őrét, hanem egyszerűs mind a nemzeti lelket koronként ébresztő, a közügyekre irányzó, s tetteles vállvetésre gerjesztő intézvényt látott. Az udvar azon meghasonlásokra, zajgásokra, költséges időpazarlásra mutatott, melylyel azok járn szoktak: a nádor, egy külön emlékiratban, nemes és bátor nyíltsággal megnevezte e bajok igazi forrásait, s azok orvoslása módjait¹¹²⁾. Sok ígért tétetett, úgy mond abban, az országnak, mely nem teljesített; sok törvény hozatott, mely nem sikeresített: még a koronázási oklevél sem. Különbőség tétetik a szabad és kizsarolt engedmények között: s mert a vallásiakat ilyeneknek nézik, örök aggodalom, gyanú és nyugtalanság fogja el a kedélyeket. így aztán az ország sem teljesíti a teljesítendőket, péld. a porták pontos felvetését. Nyolcados törvényszékek, melyeken a pörök végkép szoktak elhatároztatni, épen

xogata, quo gravibus, insolitisque exactionibus, religionis oppressione, regni in nupera cum turcis pacificatione diminutione, sicque monarchico caesaris iraperio suam violari privilegiorum libertatém qnerebantur“ mond az udvarnak kedvező *folytatója litvánfinak*, 539. I. Az itt említett (szönyi) békekötés fő embere Questenberg volt.

¹¹²⁾ Ezen még eddig történetíró által nem használt iromány: „*Opinio Palatini Regni Hung. circa instituenda et facilitanda futura Comitia Regni*“ van, ki azt velem baráti készséggel közölte. Nem vettem az egésznek mását, azért azt, fájdalom, be nem iktathattam az Okm. Toldalékba.

nem, vagy ritkán, fő törvényszékek (judicium generalé) az ország felső részeiben harminc év óta épen nem tartatnak: ez oka hogy annyi magán ügy az országgyűlésre kerül. Tartasson tehát a király gyakrabban fő, nyolcados és rendkívüli törvényszékeket: miután¹ ezekkel a hazafiaknak köteles. Akkor aztán az országgyűléseken, kivéven a felebbezett és kiváltságos ügyek vizsgálatát, egyéb törvénylátásnak, az ország végzéseire képest, nem kellene történnie. Lassítják a tárgyalások folyamát az előleges utasítások; lassítja az, hogy a követek gyakran béres ügyészek^{U3}), kik mások ügyeivel terhelvék, úgy a magánügyi folyamodványok sokasága is: közölje ezeket a személynök a nádorral s egy főrendi bizottmánylyal, mely határozza el, mi való az ország elibe, mi a köz törvény útjára. A haladás egyik akadályja az, hogy a főrendek s a rendek külön tanácskoznak és izenetek által közlekednek; hogy a tagok nem bizonyos rendben, hanem pártonként ülnek körül az asztalokat. Nagy baj a meghasonlás úgy az egyházi és világi urak, valamint magok az egyháziak közt is, és fájdalom! sokan készantag táplálják e meghasonlást, azt hívén, hogy így könnyebben tarthatnak meg bennünket határaink között¹¹⁴). Panaszodik hogy a kezdeményt a rendek

¹³) „Mercenarii procuratores.“

¹⁴) „Quae- (a meghasonlás) si aliquando alicui regno et provinciáé nocuit, certe nunc maximé huic regno in tanta sua ruina, indigenarumque defectu nocere potest; cuius ruina et interitus ruina érit vicinorumque regnorum et provinciarum; sed

követelik, s a főrendek lenézésével, sőt teljes mellőzésével is hoznak országos végzéseket: mi onnan van, hogy a főrendek nem elég szorgalmasak, s jogaikat nem elég szemesen őrzik. A különben tilos magánösszejövetelek több időt vesznek igénybe az országos üléseknél, s mit azokban a nemesek kolomposai végeztetnek, attól az országos ülésekben többé el nem téríthetők. Baj a jeles közférfiak hiánya is: a képesek t. i. nem készíttetnek elő, nem javadalmaztatnak a király és ország szolgálatára, s így a főhivatalok, melyek hatalmat kivannak, magán nagy vagyonúakkal töltenek be, ha a szükséges belső kellékekkel nem bírnak is ¹¹⁵⁾. Főpapi helyekre a felség csak magyar

quia non emnes sapere volunt, *multi cum gaudio quasi fovent potius quam sopire contendunt nostras dissensiones*, putantes, sat debili innixi fundamento, *hoc omnino ita debere fieri, sicque commodius posse nos in tenninis nostris conservari*. Vtinam aliquando, *vei potius continue*, ne experiretur ista haec nostra gens, et ipsi vicini, cum ingenti suo ac servitii Suae Mai. damno et defectu.“

¹¹⁵⁾ „Maximo animi dolore recogito penuriam hominum gentis istius nostrae hungaricae, quod est ex eo etiam, quod virtute, et animi et corporis dotibus praediti, facultatibus tamen fortunae carentes, non educantur neque ditantur ad servitium Suae M. et Kegni, qui si ab inferioribus fortunae casibus paululum elevarentur, possent magnó cum fructu et utilitate Suae M. et Regno servire. Et hoc adeo invaluit, ut nisi dives quispiam naturae beneficio habeat aliquid virtutis; aut veró quis bona ditiora post maiores suos consecutus sit, vei veró pártá et acquisita pecunia sua bona aliqua ampliora acquirit: alioquin virtus sepulta iacet. Quoniam veró officia

tanácsosai teljes ülésében tegyen kinevezéseket: majd találatnak alsóbb rendbéli alkalmas férfiak is. Akadály szinte, hogy az erdélyi fejedelem, felföldi jószágai után, követeket küld, s a Fátrán túli megyéket annyira pórázán tartja. Nem szívesen bocsátkozik — folytatja — a kormánytól elfordult kedélyek szemlélésébe s e jelenet fejtegetésébe, miután a hozott törvények nem teljesítéséről már emlékezett: de miután Ő Felsége e pont körül is őszinte és bizodalmas nyilatkozást vár, nem titkolhatja, úgy mond, hogy a hazafiak elidegenedtek az országgyűlési ügyek tárgyalásától: magokat egy szájjal elhagyatottaknak, és semmi tekintet, még kevésbbé szeretet által vonzottaknak vallván ¹¹⁶). Panaszkodnak hogy a hivatalok osztásából, az ország és király jövedelmei ügyléséből, a haza köz védelmének gondjaiból kizavartattak, hogy a végházak és végörök, a törvények és ígéretek nem teljesítése, a fizetések megszüntetése miatti vég elhanyagoltatása és romlása mellett, az ellenség kegyetlenkedéseinek kitétetvék: ahonnan azon folytonos gyanú búsítja, miszerint Ő Felsége külföldi ministerei őket készakarva elhagyják, megvetik, s minden módon

maiora, ad evitandum contemtum, facultates etiam requirunt; hinc et Sua M. huiusmodi maiora officia non iis qui ex virtute promerentur, officioque quoad animi et corporis dotes respondere et satisfacere possent; verum qui externis facultatibus aliquantum pollent, conferre debet. Et haec est causa, quod peimria sit hominum in Regno, non quod non possent quoad virtutem apti et sufficientes inveniri.¹¹

¹¹⁶) „... tanto minus charitate aliqua affici...”

gyengíteni törekszenek . . . „Miket hogy lehessen rövid idő alatt megorvosolni, így folytatja, nem látom ugyan: de nagyobb rossznak elkerülése végett: *hogy t. i. e nemzet, annyi bajtői elnyomatva, mintegy kétségbeesésből, a maga, de a szomszéd országok és tartományok vég romlásával is valamire ne vetemedjék*, alázatosan könyörgök Ő Felségének, szánná e nehéz ügyeknek is ideje valamelyes részét, s amit helybenhagy hatónak és kivihetőnek vél, azoknak rendelné el valóságos telje sítetését.“ Végre, úgy mond, a honvédelemről, a *hazafiaknak e tárgyat illető gyanúságairól*, valamint a végek állapotjáról, számáról s a végörök zsoldjáról egy külön iratban nyilatkozott, melyet már 10—12 év előtt szándékozott a hazafiakkal közölni, mutatni akarván, mikép járuljanak ők is az ország oltalmához: ha az elhunyt király által akkor, *a legközelebbi országgyűlés alatt pedig rosszakarói tanácsa és nógatására* a mostani felség által attól el nem tiltatik. Most, miután megnehezedett rajta a kor, s annyi munka által megvan törve, *hivatala letételéről gondolkodván*, nehogy ezek vele együtt eltemettessenek, négy emlékiratot terjeszt a felség elibe ¹¹⁷⁾: egyet a honvédelem módja

¹¹⁷⁾ «... nisi tunc per proxime defunctam C. Mai. Aug. memóriáé, alias D. nostrum elem., in proxime verő praeteritis comitiis per modicum D. et Kegem nostrum elem. malevolomm meorum suasu et instigatione prohibitus fuisssem: demandando S. M., ut nihil de iis cum regnicolis communicarem, et si quae cum iisdem vei privátim communicassein, ea etiam repeterem, quod etiam feci: cum tamen, si forte S. M. scripta mea sub iisdem comitiis Dominó Personali et caeteris deputa-

és eszközeiről, egyet a végek állapotjáról, ismét egyet azon módról, mikép az elhunyt királyok idején mind az

tis exhibita, ab iisdem non repeti, sed coram se adduci clementer mandare dignata fuisset: experta fuisset S. M. sinceritatem et fidelitatem meam.“ *) „Quod vero eadem scripta considerationesque meas cum Sua M. prius non communicavi (mint a követekkel): feci tum ex eo, quod aduari mihi per hoc non conveniebat, tum quod neque S. M. id praecepit, tum quod libertatem meam, sine praeiudicio et derogamine auctoritatis regis nostri, servare volebam; sciens optime, unumquemque nobilium ad comitia vocatorum liberam habere vocem. Iam verò cum et aetas mea aggravata sit, et fractus tot laboribus de mutatione etiam officii cogitem, nolui una mecum sepulta esse praetacta etiam scripta.“

*) Ester. országgyűlések alkalmával többször is közölte a rendekkel különösen a haza védelmét illető nézeteit. így a nemzeti múzeum könyvtára Széchenyi-osztályában, a „*Protocolum Nic. Esterházy Palatim*“ című másolatgyűjteményben találtnak többi közt: 1. *Considerationes et média circa communem defensionem regni*, magyarul, kelet nélkül, de e hely: „ennyi experientiam után mondom, mint azki már isten akaratjából csak ez terhes hivatalomnak is *tizedik esztendeiben* vagyok“ mutatja, hogy azt az 1635-ki országgyűléssel közölte. — 2. *Considerationes et média circa communem defensionem regni*, deákul, szinte kelet nélkül; azonban itt viszont e hely: »*post tredecim annorum experientiam in hoc palatinali magistratu acquisitam*“ az 1638-ki országgyűlésre mutat. — 3. *Opinio seu discursus Palatini circa conservationem regni et confinium eiusdem*; a végén: „Anno 1641. Viennae.“ deák nyelven. A *Jászay gyűjteményében* levő gondosabb másolat szerint „dec. 12. 1641.“, s így ez az, melyet Esterházy a fen kivont emlékirat mellett adott be a császárnak, s melynek *Horváth Mihály* adta vázlatát III. 235—7. — 4. *Considerationes circa confinia Regni*, magyarul; kelet nélkül, az előbbenek illető részeivel egyező. — Látható az első három az *Tudományos Toldalékban* ül., IV. és V. számok alatt.

egyházi, mind a világi urak az országot oltalmazták, s a királynak szolgáltak, a régi országos végzésekből szerkesztve; egy negyediket még az igazságszolgáltatás körüli azon nehézségekről, melyek sokféle igazságtalanságot és sokak elnyomatását okozzák. Ezekből, folytatja, megismeri majd a felség a dolgok állapotját, rosszakarói és feladói rágalmait, s az előadott bajoknak feltalálandja gyógyszereit is. *Érdemes leszen Ő Felségének azon tanácsosaival értekezni, kik előtt e dolgok ismeretesek*, s hathatósan hozzá látni ez ország fentartása és oltalmazásához: melynek megmaradásától nem csekély mértékben függ a felség egyéb országainak java is. *Ezt tevén Ő Felsége* — így rekeszti be emlékiratát a gondos nádor: — *kétség kívül megnyerjük a hazafiak sziveit, bírjuk majd kedvezéseiket, s nem alkalmatlan, hanem, a felség örökös dicséretére, kedves országgyűléseink lesznek*¹¹⁸⁾.

¹¹⁸⁾ „Operae pretium erit igitur, si S. M. praevia circa haec *cum illi suis consiliariis, quibus nota sunt*, consultatione, operam et manum ad conservandum et protegendum hoc regnum, ex cuius permansione caeterorum quoque regnorum et provincianim Suae M. salus dependet non modica, efficaciter admo-vere dignabitur. Quod si faciet S. M., absque omni dubi *lucrabimur animos regnicolarum*, affectumque illorum habebimus, *comitiaque non molesta, sed grata cum aeterna laude S. M. habituri sumus*. Haec sunt, quae Suae M. humillime ex debita fidelitate presentare volui,... neque aliud, citra notam adulationis, quam neque S. M. habere vult, neque aetati meae convenit, dicere possum: *mentiri vero* (bona venia Suae M. dixerim) *non licet*; proponens apud me usque ad ultimum spiritum me in fidelitate S. M. permansurum, in bonum etiara exemplum postéritatuni, totiusque gentis meae.“

XXV. És csakugyan 1642. martius utolsóján kelt királyi levelével III. Ferdinánd az országot május 29-kére Pozsonyba köz gyűlésbe meghívta. Esterházy lemondó szándéka, melyet 1638-ban úgy látszik nem annyira letett, mint elhalasztott, s melyet most tárgyalt előterjesztésében sem rejtegetett ¹¹⁹⁾, állott folyvást, s ehez képest azt mind a királynak bejelentette, mind, a kir. meghívók szétküldetése előtt még a vármegyékhez bocsátott levelében is (költ Semptén, april 6.) közzé tette. Az eddig semmi történetíró által nem ismert tényt megalapító, Abaújhoz intézett, s ott ki is hirdetett kiadatlan levél egész terjedelmében így hangzik: „Reverendissimi Reverendi, Spectabiles, Magnifici, Generosi, Egregii et Nobiles, Domini Amicinobis observandissimi! Tudván azt, hogy nem magonknak születünk, nagy kívánója voltam én is annak mindenkor, hogy kegyelmes uraimnak és fej edeimimnek, s a szerint édes hazánknak és megkevesedett nemzetünknek mind szorgalmatosan, s mind jó igazsággal szolgáljak: megvetvén azaránt *minden tekénetet, gyűlölséget és kárvallásokat is*; aminthogy isten akaratjából negyven esztendőől fogvást, negyedik fejedelmenket is szolgálom már, s amint én gondolom, minden nagy méltó panasz és feddés nélkül, kész lévén mindenkor, minden alkalmatossággal, ha kívántatott volna, életemet is elfogyatnom az Ő Fölségek hívségek mellett: az szerént szegény édes hazánknak és megkevesedett nemzetünknek is nagy jó indulattal

¹¹⁹⁾ „Cum... fractus tot laboribus de mutatione etiam officii cogitem.“

és serénységgel igyekeztem minden tehetségem szerint szolgálnom; kevéltképpen látván ez sok kölömkölömféle szorongatásokban való létét, életemtől való megválással is *kész voltam* volna szolgálnom és *segéttennem neki. De mivel isten azt nem akarta, s az alkalmatosság sem hozta;* ím mindazáltal mind *erőm és egészségem föttéig szolgáltam,* amint legjobban tudtam, kegyelmeteknek és édes hazámnak, egynehány rendbeli terhes és nekem igen súlyos és munkás hivatalokat viselvén; kevéltképpen pedig ez palatinusságnak (bátran mondhatom) kemény igájának viselésében ím isten akaratjából tizenhat esztendő töltöttem már el; s noha, úgy vagyom, *nem azzal a gyümölcscsel, amint én kívántam volna, avagy a mi szegény hazánk szüksége, avagy a kegyelmek szolgálatja is:* de mivel itt az mentésnek helye nincsen, a helyett mint maga fiának, avagy, eddig való hivatalomat tekintvén, atyjának, hogy bocsánatot adjon minden fogyatkozásimnak, nagy szeretettel kérem kegyelmeteket. Es mivelhogy ím az mi kegyelmes urunk, koronás királyonk gyűlést fog az nemes országnak és kegyelmeknek hirdetni, idején akarom tudósíttanom kegyelmeteket, *hogy tovább én mostani hivatalomat semmi úton nem viselhetem, sok rendbeli törődésim, betegeskedésim, és sok egyéb fogyatkozásim miatt is,* eljárván ödöm is. Hanem hogy ennél is nagyobb szorongatásokra és kárvallásokra ne jusson szegény édes hazánk, méltó igen kegyelmeknek ... más ilyen hivatalra való alkalmas személyről gondolkodni, kiről alázatosan tudósítottam Ő Fölségét is, hogy isten öszvőhozván kegyelmeteket az gyölésre, válasz-

szon oly személyt, *a ki hasonló igazsággal, gyümölcsösben szolgálhasson nálamnál kegyelmeteknek*, s nagyobb és megújoltabb erővel és szorgalmassággal is. Noha én is ezt a kevés hátra maradott időmet is mind ezen erőtlenséggel is, más tehetségem szerént való munkában nagy készséggel ajánlom az kegyelmetek szolgatjára, és együtt kívánok élni halni kegyelmetekkel, az mi kegyelmes urunk és édes hazánk s nemzetünk szolgatjában. Ebben pedig, kérem azon is kegyelmeteket, meg ne botránkozzék, hogy ily dologra kellett resolválnom magamot, aki szokatlan és más-szor nem hallatott az országban, és de lege regni is egyébaránt is holtig való hivatal ez. De az, aki hivataljának meg nem felelhet, mind erőtlensége s mind egyéb akadéki miatt, azt méltán holtelevennek tartani, kire nézve távol legyen az, hogy az én fogyatkozásimmal kárt tennék kegyelmeteknek, hanem hogy isten az ő jóvóltából szánja meg szegény hazánkat és nemzetünket, adjon oly gondviselőt Ő Fölsége után kegyelmeteknek, aki tartsa meg fejedelmével való egyességet is kegyelmeteknek, és felelhessen meg egyébaránt is hivataljának is kegyelmetekhez való igazsággal és szeretettel való serény szolgálattal, szívből kívánom. Tartsa meg isten jó egészségben kegyelmeteket. *Semphaviae, die 6. április, 1642. Earundem D. Vestrarum fauoret amicus paratissimus Comes N. Esterházy.*“ ¹²⁰⁾ Az ün-

¹²⁰⁾ Egyik *eredeti* példányából, t. i. ugyan azon titoknoka kezével írva, ki a Nádasdihoz intézett értekező levelet szinte ez év végén tisztázta, s a nádor saját kezével aláírva a *Kaprinai kézirat*ai A. osztálya XXVII. kötetében, 273-4. 1.

napélyes hangú, de, mint mindene Esterháznak, egyszerűsége érzékeny sorok, bár mellőzik a részleteket: mindazáltal mély pillantást hagynak kedélyébe vetnünk, mely inkább a köz ügyek folyása s törekvései sikertelenségétől, mint fáradozások által csakugyan megtört egészségétől elcsüggesztve, más tán szerencsésnek óhajtotta átengedni a kormányt, s élete végét nyugalomban tölteni. Nem tudom, e lemondással összekötetésbe hozható-e a májusra kihirdetve volt országgyűlés elmaradása ¹²¹⁾: de annyi áll, hogy az soha alkalmatlanabb időben nem jöhetett az udvarnak, mely a sérelmek orvoslására nem igen hajolván, a nemzet érzelem-nyilatkozatát nádorválasztás által egyáltalában fel nem akarta hívni.

XXVI. Sikerült végre a fejedelmet a rendek újabb összehívására bírni. De bár a gyűlés sz. Márton napjára (nov. 11-kére 1642.) határozott, a kir. meghívóknak — véletlenül vagy szándékosan — hibás elküldése következtén a főrendek arra kicsiny számmal jelentek meg, mi az országgyűlés megnyitását eleinte késleltette, végül gátolta is. Tartott ettől eleinte mindjárt a nádor, miután időközben a császár hadereje Lipszénél a svédek által végkép megtörténvén (oct. 23.), Ferdinánd annak megépítésére gondolta fordítandónak osztatlan figyelmét: mégis némely követekkel tartott bizodalmas értekezlet után gr. Forgách Ádámot Bécsbe küldte, általa az országgyűlés multhatlan megtartását sürgetendő, miután itthon az

¹²¹⁾ *Kowachich* Vest. Comit. 795. 1.

orvosolatlan, sőt naponként gyűlő sérelmek veszedelmes kitörést hagyának várni ¹²²). De bár a törökkel koronként megújított s mindkét oldali egyes sérelmek által ismét gyengített frigy ez év martiusában Szőnyben húsz évre újra megerősített; mégis a végek, sőt az öszves ország elhanyagolt hadi állapota annál nyomosabb gondoskodást igényelt ¹²³), mert a svéd győzelem Rákócira s a már csak tőle oltalmat reménylők naponként növekedő seregére biztatólag hatott. Késvén a válasz, nov. 26. a követek népes gyűlésből a nádort, mint a király és nemzet közti közbenjárót, küldöttség által kérték, hogy a felség lej övetelét, az országgyűlés megkezdését s a kir. előadások kiadá-

¹²²) Szinte egyetlen, s mind eddig kiadatlan, sőt a történetírók által nem is használt kútfő az 1642-ki országgyűlés történetére, az akkori abaúji követ *Szemere Pál önkezű naplója* (Kaprinai kéziratok XXVII. köt.), melyre *Kovachich* hivatkozik ugyan, *Vestig. Com.* 795., de, mint onnan látszik, azt nem olvasta. *Szemere*, ki a nádor minden magán tanácskozásain jelen volt, nov. 18. alatt írja, hogy a követek hathatósan sürgették a diéta megtartását: „ne hoc regnum nostrum, tot periculis obnoxium et tot publicis gravaminibus et querelis dietim magis ac magis onustum ad extremas deveniat angustias et eversiones, nominibus omnium nostrum Sua Illustrissima Dominatio instet et supplicet apud S. M., ne presentis dietae celebrationem intermittat, ne rebus infectis et desperatis animi ad principales nostros redendum nobis fiat, et postmodum aliquod ingens regno exinde maliim ingruat.“

¹²³) *Szemere* nov. 25. alatt „multorum (ablegatorum) habitae et intermixtae sunt querelae de ruina confiniorum et inprovisio stau totius regni.“

sát eszközölné. Esterházy szükség esetén személyes közbenjárását is igére, mit azonban a császári biztosok lej övétele megelőzött, kik a gyűlés elosztatását nov. 29. csakugyan kimondották, kérvén a király nevében a rendeket, hogy a végek fentartása iránt a jövő országgyűlésig is tanácsot és módot nyújtanának. De azok „országgyűlésen kívül lévén“¹²⁴⁾, kinyilatkoztaták, hogy így semmiféle adót nem vállalhatnak: de az ország állapota tekintetéből részletes gyűlések tartását javasolták, melyeken kirekesztőleg a honvédelemről, és csak egy évre, t. i. a leendő jövő országgyűlésig, intézkednének. Siker nélkül, mert a főrendek e részben hozzájok nem járultak. A nádor pedig ez alkalmat is használta arra, hogy a legbefolyásosabb férfiakkal a rendek közül különféle, részint a királynak is felterjesztett munkálatait közölje, véleményeiket meghallgassa, s őket ajánlott javaslatai elfogadására előkészítse. Nem múlt el nap, hogy e tárgyakról velők ne tanácskozott volna: dec. 2-kán Lónyai Zsigmond, az erdélyi fejedelem képviselője is jelen volt; s ez úttal nem rejtette el fájdmát e gyümölcstelen országgyűlés elosztatása, törvényes állásának sebei s a török követség miképi elintézése felett, őszintén panaszolódott a császári biztosok ellen stb., s lemondásáról is értekezvén velők, más nap, mintán öszves gyűlésben a királyhoz intézendő válasz elfogadtatott s a biztosokhoz átküldetett, *nádori hivatalát csakugyan letette.*

¹²⁴⁾ „Nos hic, quandoquidem extra generalem dietam, nullas dicas et contributiones in nos assuraere possemus.“

Azonban a rendek ez ügyet a jövő országgyűlésre halasztván, kérték őt hogy azt eladdig egész kiterjedésében folytatná; mely kívánságban megnyugodván, miután zárbeszédében a köz jót a rendeknek szívékre kötötte, a gyűlés eloszlott: felszámíthatlan kárával a hazának, mert általa, kivált ha Esterházy tanácsai az udvar által bevétetnek, a küszöb előtt állott polgári háború talán még elfordíthataték.

XXVII. A bokrosodó hazai ügy, mint konstantinápolyi hírek által nyugtalanított Ferdinánd mindjárt az országgyűlés eloslása után a nádort tanácsa végett megkereste. Ez még egyszer felszólalt azon bátor nyíltsággal, mely minden nyilatkozatait a király irányában jellemzi¹²⁵). A végekre nézve, úgy mond, sem kerületi sem megyei gyűlésektől nyomós segédelmet nem várhatni, s ha részletes gyülekezeten ajánlanának is a rendek, az legfelébb némi hadak állításából állana, melyek az ő tetszésök szerint levén eltartandók és kormányozandók, bel támadás esetére inkább kárára lennének a köznek úgy, mint a végeknek, hogysen hasznokra. És sokan a rendek közül örömet látják, ú. m., a hiányt, hogy panaszra annál több okuk, s veszélyes szándékuk kivitelére, ha van, könnyebb alkalmok legyen. Ezen elidegenülése pedig a kedé-

¹²⁵) *Opinio seu Dücursus Palatini i2. H. circa confiniorum mbsidium, ac regnicolarum constituüonem, Turcarumque de ezpediando ad portám oratore praetensionem;* kelt Fraknó várában, január 14. 1643. L. az *Okmányos Toldalékban*, a VII. szám alatt.

lyeknek, jegyzé meg, nem fog enyhülni, míg sérelmeik nem orvosoltatnak, s az ország végzésein alapvó követeléseiknek elégtéve nem leszen; sőt zavarnál egyéb nem várható, mert minden tanácskozásaikban, midőn saját megmaradások s a felség ügye felhozatik, legott azzal állnak elő, mikép vallási és egyéb szabadságaikban sértve és háborgatva vannak, és sem a kir. Ígéreték, sem az országos törvények, sem a koronázási feltételek nem teljesítetnek: minél fogva a dolog oda látszik hajlani, hogy roppant és veszedelmes változásba törjön ki. Gyakrabban kimondotta ezt, folytatá, és különféle írott véleményeiben bőven kifejtette: de nem lát senkit, ki e nehézségek elhárításán munkálódnék: ellenben igen is látja tanácsait jobb időkre elhalasztatm: mi alatt a meghasonlások és zavarok növekszenek s a gyűlölet tenyészik. A halogatással az ígéreték kötelező ereje meg nem szűnik, s ha az alatt ő felsége dolgai odakünn jobbra fordulnának is, az országos végzésekkel a rendek többségének beleegyezése nélkül ellenkezni nem lehet: erőhatalomhoz nyúlni pedig nem vezet célhoz, mert ez ország szerkezete és állapota különbözik a többiétől, kebelében levén a török, ki az ellenséges rendeket támogatni mindig kész. Sőt súlyosítani fogja nehézségeinket a haladék, s legjobb esetben a katolikus rész méltán félhet, miként az engedmények megszorítás helyett inkább bővitendők lesznek: azért sürgeté, ú. m., a sérelmek megszüntetését a közelebb elosztatott országgyűlésen. Mitévők legyünk hát: részes gyűlésektől csak elégtelen segedelmet várhatván, országos

segélyt és adót országgyűlés nélkül a rendek nem nyújtván, fegyvert pedig nem levén tanácsos rendelkezésük alá adni: ha mégis a vármegyék némi pénz, eleség és munkabeli segélyadásra felszólíthatnak, a főrendekre kellend hatni, hogy a megyei gyűléseken megjelenvén, a király kívánságát pártolják. Minthogy pedig a magyarok, főleg a protestánsok, követelései fő támaszát a fegyverben és török segítségben keresik: fő dolog a magyar tanácsosok teljes gyűlésében mind azon pontjait a királyi kötelezettségeknek kijelteni, mik akár a vallás dolgában, akár a többi ígéretek közöl teljesíthetők: a lehetségesek legotti teljesítése is rendkívül lekötelezné őket. De a veszély küszöb előtt: tenni kell! Akkor aztán bizvást hirdethet, úgy mond, ő felsége részletes vagy országos közgyűlést, s a magyar minden lehető megteszen. Avagy az erdélyi fejedelemtől félünk? Ez ellen is a hazafiak megnyugtatása a legjobb szer: mert a magyarok hozzáállása nélkül ő nem merhet kitörni, ezek pedig hozzá nem saját magáért ragaszkodnak, mint ki kormánya, fősvénysége, haszonlesése és török függése miatt ott-hon sem szerettetik: hanem vallási és egyéb szabadságaik végett, melyek megadatván, lecsillapodnak: sőt a fejedelem is, a magyaroktól nem reménylván semmit, hajlani fog a királyhoz. De — újra meg újra ismétlé: — nehogy a magyarok a fejedelemnek kedvezzenek, meg kell nekik az övéket adni, *még pedig jókor*: mert a fejedelemnél, úgy mond, s a magyaroknál oly készüléket lát, melyeknek vége szövetséges támadás s a végsőnek megkísértése leszen. Tehát még

tavasza előtt, mielőtt a fejedelem mélyebben bebonyolodnék a zavarok tömkelegébe, minden megadhatót rendszerbe szedve, azonnal létesíteni is kell: akkor aztán bátran hirdethet, úgymond, részes országgyűléseket ő felsége; ő maga is, ha tetszik, kész a felső részekbe menni, s a kedélyeket a király kívánságára hangolni: mi a közjóra gazdagon gyümölcsözendik: *különbem semmi jót nem Ígérhet, s nem hogy segélyre nincs kilátás, de félő nehogy az ország, rútul összezavarodván, a jövődő veszedelmek súlyosabbak legyenek az eddigiek-nél, a hazának s a felség híveinek úgy, mint az egyháznak romlása- és soha helyre nem hozható pusztulásával.* XXVIII. Másfelül Rákóci untig elégséges időt hagyott Ferdinándnak a maga meggondolására. Nem tagadhatni, rég fájlalta ő némely személyes sérelmeit, rég sürgették őt sokan a Felföldi protestánsok közöl fegyveres közbenjárás végett, a császár külső ellenségei régóta keresték szövetségét: ő mégis nyugton maradt, akár félelemből, nehogy ő, a kevesek által kedvelt fejedelem, míg határain kívül harcol, otthon székét elveszítse, vagy főurat, a zultánt, maga ellen v indítsa; akár természetes lassúságból, és vállaló szellem hiányából. Még február elején 1643. fia lakodalman, Jakusith György veszprémi püspök előtt úgy nyilatkozik, mikép a császár semmit alkalmasbat nem tehetne, mint a vallásszabadságot tisztelve, a protestánsoktól 1608 óta elveiteket visszaadni: mely esetben ellenségei ellen még az evangélikus rend lelkes segedelmére is számot tarthatna: de a békítő szót a püspök visszautasította, mondván, miszerint a császár-

nak tilos a vallás szabadságát megerősíteni, s az egyházakat a papság jogsérelmével visszaadni ¹²⁶⁾. Még Esterházy kérése levelére is, melyet neki a cs. követ Kéry János, adott meg, hímetlen nyíltsággal, de engesztelékeny szellemben válaszolt a császár számára átadott izenetében. Ha — úgymond — a franciák és svédek, kik vallásban tőle különböznek ¹²⁷⁾, a (ref.) vallásnak segedelmüket ajánlották: neki kénytelenségből is ugyanazt kell tennie, s nem akarván kegyeletlen lenni, fogja Magyarországon is, hol a hit különféle kép zaklattatik, s főleg *az országgyűlések halogatása* s a törvények elhanyaglása által sértetik és nyomatik. Eddig ugyan még nem szövetkezett a külfölddel, s legyen a császár meggyőződve, hogy sem magán érdekből, sem a vett sérelmek megtorlása végett nem fog nemzete veszélyével a vég eszközhöz nyúlni, sőt elszenvendendi, míg lehet, azon igaztalanságokat, melyek által a császár hívei újra meg újra kihívják, s melyek oly súlyosak, hogy nincs fejedelem a nap alatt, kinek türelmét azok ki nem fárasztanák; s bár a császár az ígért elégtételt meg nem adta, még sem szövetkezett annak ellenségeivel, attól ezentúl is tartózkodandó, ha, úgymond, isten dicsősége, a vallás és haza szabadsága nem kényszerítendi: mert oly

¹²⁶⁾ L. „az erdélyi fejedelem Kéry János uram által Ő felségének való izeneti, melyet minden vármegyének includálva küldött in paribus“ (a m. akad. könyvtárában); fordítva Kassynál II. 57-60.

¹²⁷⁾ Amazok katolikusok, ezek ágostaiak lévén.

terhes szolgásgot, milyen a léleké, egyáltalában nem türend. Emlité még a császár embereinek ármánykodásait mind a portánál, mind Bécsben, úgy hogy megbuktatása már csak az időtül és kedvező alkalomtól lenne felfüggesztve. Nézze el tehát a császár, ha méltó neheztelése s az országos szabadság és vallás elnyomatása feletti fájdalma gyűlöletes szavakba tört ki; hallgassa ki igazságos lélekkel panaszait, s vigasztalja meg a megbántott országot, melynek az ő háza nem csekély részét teszi. Nem feledi ő, folytatá, azon hálat, melylyel ősei és önmaga tekintetéből magát a császári ház iránt lekötelve érzi; sem azt, mit eskütt II. Ferdinándnak: de él még Milith Péter, és tanúsítja, hogy esküjéhez azon feltételt kötötte: „ha a császár, népeivel együtt, a frigy pontjait híven megtartja, s őt test és lélek szerint nyugalomban hagyja“: miről a császár őt szinte hitttel biztosította¹²⁸). — Mind ezek mellett semmi sem történvén Rakó ci megnyugtatóására, ez Gyulafehérvárt apríl 26. csakugyan megkötötte a franciákkal és svédekkel a császár elleni frigyet ¹²⁹). Csak akkor küldött Ferdinánd egy püspök követet hozzá, őt a kitöréstől visszatartóztatni, mikor Rákóci hosszas értekezések után végre kinyerte a portától a hadviselési engedelmet. Későn. Rákóci, a magyarok érzései kipuhatólására decemberben Sáros-Patakra jött, hol a felföldi elégületlenek küldöttei által szabaddító gyanánt üdvözöltetett.

¹²⁸) Ugyan ott

¹²⁹) L. *Katimat*, XXXII. 237. s köv. 11.

XXIX. Időközben a bécsi udvar, Rákóci minden lépéseiről jókor értesülvén¹³⁰⁾, a dánokkal egyesült, kik a svédeket hátra fogván, őket Morvából északi Németországba kivonulni kénytelenítették, mi által a fejedelemnek szövetségesével egyesülhetése meghiúsított. Másfelül egy német segédhadnak Puchheim alatt a nádor seregéhez küldetése határozott el. Esterházy t. i., ki sokáig tartóztatta a királyt, nehogy idegen hadat küldjön az országba, most a veszély által kényszerítettett abban is megegyezni¹³¹⁾: indulását mégis folyvást halogatta, hogy, ha még lehetne, a királyt is, a fejedelmet is békés egyezkedésre bírhasa, s ekép elfordítsa a polgári háborút hazájától, mely a német segéd hadak által szint annyit volt szenvedendő, mint az el nem maradható török beavatkozástól. S felvette a rég megkezdett¹³²⁾, de Rákóci által utóbb megszakasztott¹³³⁾ levelezés fonalát, s de-

¹³⁰⁾ Úgy látszik ennek nagy befolyású, de hűtlen tanácsosa, Kassai István, által: I. *Kemény János* önéletrajzát Rumynál in. 97. s k. 11.

¹³¹⁾ „Kire nézve volt volna ő felségének is módja benne s méltó oka is reá, hogy fegyvert bocsásson ellene — ezt írja a nádor a felső vármegyéknek: I. lev. 297. l. — de mi tudván azt, hogy a mi szegény hazánknak és nemzetünknek *az oltalom fegyvere is igen káros, tartóztattuk mind eddig, s protestáltunk és protestálunk is mind isten s mind ez világ előtt, hogy kedvünk ellen veszszük be az idegen hadat az országban**

¹³²⁾ „Félek igen rajta, hogy az én jövendőlésim bé ne teljesedjenek, amelyeket *egynehány esztendőktől fogvást* egyszer is másszor is írtam kegyelmednek.“ IV. levél, 213. l.

¹³³⁾ L. a Rákodhoz írt levelek elsejének elejét a 207. L

cember 6-dikán Kismartonból 1643. elsejét intézte hozzá azon leveleknek, melyek hosszú sorát munkáiban közlöttem. Emlékezteti ebben a fejedelmet a kőtésekre, s hogy azokban a sérelmek egyezkedés útjára igazítvák; bevallja, hogy amennyiben a fejedelem fellépése a nemzet szabadságát nézné, sikere óhajtható: csak hogy ezt nem fegyvertől várhatni, mely új okot és alkalmat nyújtván új meghasonlásokra, a bajt csak nevelheti¹³⁴); ajánlja közbenjárását ország és király között, s értésére adja, mikép készantag készleteti saját indulását, nehogy a németek bevonuljanak, s az alkudozás a háború tetteges kitörése által megnehezíttessék¹³⁵). Rákóci, ki azalatt ismét Erdélybe tért a szükséges hadi készületek végett, az év végén vett levélre 1644. január 2-dikán válaszolván, mindenek előtt abbeli óhajtását nyilatkoztatta, bár a nádor leginkább ott terjesztené elő a haza bajait, hol „a derék orvosság adathatnék“. S miután már 1636 óta évenként elpanaszolta magán, de leginkább a haza köz sérelmeit, a nádort szólítja most fel, igyekeznék a

¹³⁴) „Nézhetné talán az ország javát és nemzetünknek szabadságát kegyelmed, mely talám magában gonosz nem volna: de fegyverrel azt sem viheti kegyelmed végbe; sőt inkább involvál bennünket, magunk közt sem egyezhetvén meg; s elveszünk úgy is! L levél, 208. l.

¹³⁵) „Könyörgeni fogok, csak értsem akaratját kegyelmednek, hogy az idegen hadaknak beküldését, kik már nagy részre el is vannak rendelve Pnchhaim generálissága alatt, Ő *csak tőlem is várnak*, halaszsa kegyelmesen ő fölsége, míg kegyelmedtől válaszom jő.“ u. o. 209. l.

haza s nemzet, kivált pedig a vallás szabadságát helyre állatni: mire aztán ő is bővebben fog nyilatkozni. Tudniillik a fejedelem nem sejdítette a nádornak évek óta folyt gyakori szorgalmazásait, lemondó szándéka okait, az ország s maga a protestantismus nevében sokszor ismételt panaszait; nem ismerte azon ellen-erőket, mik Esterházy hatását régtől gyengítették, s annyiszor meghiúsították; nem tudta, hogy azon helyet, melyet II. Ferdinándnál Pázmány tartott, ÜL Ferdinánd mellett egy kevesbbé lángelmű, kevesbbé hazafi, de nem kevesbbé éber, munkás és sokkal finomabb triumvirátus foglalta el: Lippay György esztergami érsek, Bosnyák István cancellár, veszprémi, és Jakusith György most már egri püspök. Ezen férfiak, kiknek kezei Bécsben és Budán, a Rákóci cabinetjében s a fényes portán működének, iszonyodtak oly békétől, mely a protestantismus egykor kivitt, de azóta sokképen megcsonkított nyereményeinek új biztosítékokat ígért. Az érsek egyfelül megnyugtatta a király lelkismeretét, mikép sem a fejedelmet, sem a koronázási okmány pontjait meg nem sértette; másfelül vigyázásra intette: ne bánaná meg istent adandó engedmények által; az erdélyieket pedig annak besugásával javaslá visszatartóztatni, hogy a határvillongások el nem intéztetésének a fejedelem az oka, mi által időt reményit nyerhetni¹³⁶⁾; majd a felső megyék

¹³⁶⁾ „ ... et hac via, quicquid D. Palatinus videtur per alterum cum principe tractatum intendere, melius et secusius assequemur, tempus extrahemus, detinebimus ipsos transylvanos,

és városok hűségével biztatta Ferdinándot, melyet épen az által lehetne elveszteni, ha a nádor, értekezve a fejedelemmel; ennek alkalmat nyújtana a vallás ügyének oltalmazására; biztatta a konstantinápolyi fordulattal is, hol Szelepcsényi nem csak a Rákócinak adandó segedelem, de még a háborúi engedelem megtagadását is keresztül vitte volna, mint azt az érsek Budáról és Erdélyből értette; végre kérte a királyt, szüntetné meg a nádor egyezkedését, s ne hívná össze ez ügyben magyar tanácsosait, mert a kérdés meghasonlást támasztana köztök!¹³⁷⁾ így Jakusith is, így a cancellár¹³⁸⁾. Hiába tudósította gróf Forgách Adám kassai parancsnok a királyt, miszerint a felső megyék nem akarnak Rákóci ellen fölkelni, s hogy nádori közbenjárást kívannak¹³⁹⁾; hiába festették le a felső-magyarországi tanácsosok a várak és végek nyomorult állapotját s a felföld hajlamát Rákócihoz¹⁴⁰⁾; hiába kérték a megyék Esterházyt, békélne meg a fejedele-

et alia etiam ad praesens tempus non inutilia consequemur.“
Lippay György a királyhoz, jan. 2. (Az akad. könyvtárában.)

¹³⁷⁾ L. az érsek levelét a felséghez jan. 23-káról a Munkák Függelékében IX. sz. alatt.

¹³⁸⁾ *Amaz* jan. 15-ki levelében Ferdinándhoz, s ez hivatalos véleményeiben (az akad. könyvtárában).

139) *Forgách levele* jan. 8. (az akad. könyvt.).

¹⁴⁰⁾ Memóriáié a Consiliariis in Partibus Regni Hung. super. existentibus repraesentatum. Dat. ex arcé Szalác, die 19. Jan. 1644. (M. akad. könyvt.).

lemmel ^{U1)}; hiába jelentetett a gyulafejérvári országgyűlés lelkesedése s egyértelmű határozata, melylyel rögtöni adót és hadakat ajánlott, s hogy a kitörés február 3-kára csakugyan elrendeltetett¹⁴²⁾; végre hiába terjesztette elő a hú nádor a veszedelem nagyságát, a török avatkozás hihetőségét, s Rákóci békélő hajlamát, ha neki, a nádornak, sikerül, a császárt arra elkészíteni ¹⁴³⁾: Ferdinánd január 27. elhatározta végkép a fegyveres ellentállást¹⁴⁴⁾, s a nádort a fejedlemmel egyezkedéstől eltiltotta¹⁴⁵⁾, ki ennek még egy nappal előbb ajánlva ajánlotta volt közbenjárását¹⁴⁶⁾. XXX. Az egyházi urak, kik nem hitték volt, hogy az erdélyi rendek fejedelmüket ez ügyben pártolandják, most már csak a svéd fordulatba, a töröknek őszintétlensége s a kemény télbe, tán a fejedelem lassúságába is, vetették bizodalmokat; s így nem kis mértékben zavarodtak meg, midőn sebes követek Rákódnak, az indulás kitűzött napját is megelőzőleg

¹⁴¹⁾ L. *Sáros megye* (magyar) levelét: Ex congreg. gener. Comitatus nostri Sáros in Eperjes celebr. die 23. dec. 1644. (M. akad. könyvi)..

¹⁴²⁾ L. *Prépostváry Zsigmond* levelét Zoltán Józshoz jan. 19-ről, *Simánd István* erdélyi püspökét jan. 23-ről Forgách Ádámmhoz, Homonnai *Drugeth Jánosét* a királyhoz jan. 24-ről stb. (A m. akad. könyvi).

¹⁴³⁾ L. *a nádor* jan. 19-kei levelét a királyhoz, (U. o.)

¹⁴⁴⁾ A cancellár jegyzéke (n. o.).

¹⁴⁵⁾ L. *Esterházy* levelét a királyhoz jan. 28. (ü. o.)

¹⁴⁶⁾ L. *ugyan annak* III. levelét Rákodhoz jan. 27-ről, Munkái közt a 210. 1.

február 2-kán lett kitörése hírért hozták meg. A rémülés Bécsben nem volt kisebb, mint a király hlyeie az egész felföldön. Most tűnik ki, hogy a hosszú béke Erdélylyel az udvart bizakodóvá és gondatlanná tette; s úgy látszék hogy a segedelemnek naponként mindenünnen érkező sürgetései a tetterőt elzsibbaszták inkább, mint ébresztek. Február 9. a fejdelem előhadai már Újhely és Tarcál alatt voltak ¹⁴⁷⁾, a Forgách hadai szöktek, Bakos Gábor alvezér átment az erdélyiekhez, és számos nemesek, védelem nélkül maradván, át álltak Rákócizhoz ¹⁴⁸⁾; az érsek pedig elveszettnek hirdetvén a tiszai Magyarországot, elég világosan a nádor késedelmét okolá ¹⁴⁹⁾. De ez, az udvar végzése dacára is, újra békítő hangon írt a fejdelemnek ¹⁵⁰⁾, sőt tanácsra megjelenvén az udvarnál, innen is magyar őszinteséggel folytatta kéréseit¹⁵¹⁾, s miután Rákócitól várta volt a békélés tettleges megkezdését: a háború minden következményei beszámítását magától elhárította ¹⁵²⁾. De már ekkor megjelent

¹⁴⁷⁾ Csáky István levele a királyhoz február 9. (Akad. könyvtár.)

¹⁴⁸⁾ Forgách Ádám levele a királyhoz febr. 8. (U. o.)

¹⁴⁹⁾ Lippay György levele a királyhoz, febr. 11. „Reddant illi rationem, qui secus quam necessitas exigebat, rem distulerunt et procrastinarunt.“ (U. o.)

¹⁵⁰⁾ L. IV. levelét a Munkák 212. 1.

¹⁵¹⁾ L. V. levelét a Munkák 217. 1.

¹⁵²⁾ „Melyről protestáltam azelőtt is, s protestálok most is, hogy én semminek oka nem leszek, hanem, valami pusztulás, nyomorúság és veszedelem találja szegény nemzetünket és ha-

Rákóczinak Nagykállóban február 17. költ nyilatkozványa ¹⁵³), s egy időben Kassa, a felföldnek kulcsa, körülfogatott¹⁵⁴). Ezalatt Bécsben folyt a tanácskozás, melyben (febr. 23.) szinte egy nyilatkozvány kibocsátása ¹⁵⁵), s a német segédhad mellé mindenféle katonák szedése, a hadviselés fedezésére az úgy is kivihetetlen személyes fölkelés megváltása stb. határozottatott, a magyar sereg élére pedig a nádor rendeltetett ¹⁵⁶). Ez most sem szűnt meg egyfelül a királynak beadott „discursusában“ őt a bajok eligazítása végett a közigazgatás hibáira figyelmeztetni s országgyűlést sürgetni, a cancellárral közlött emlékiratában ¹⁵⁷) pedig e tárgyat bővebben felvilágosítani, melyből különösen a közjövödelmek tékozlása, s a pozsonyi kamara hanyagsága a honvédelem eszközei nyújtásában

zánkat, mindazoknak kegyelmed léssen az oka“ — „Nékünk csendesség kellene, s egyéb sem tartja ezt a mi megkeveredett nemzetünket meg.“ V. lev.

¹⁵³) L. azt a Toldalékban X. sz. alatt; deákul *Kazy* közlőtte H. 75-8. 11.

¹⁵⁴) Febr. 17. és 18. L. Forgách levelét a királyhoz (akad. könyvtár.).

¹⁵⁵) E nyilatkozvány, bár költe febr. 23-kára van téve, sokkal később hirdettetett ki. T. i. még martins 3. is sürgette Esterházy a királyhoz írt levelében annak kiadását. Azt, ha nem csalódom, maga Esterházy írta, s ez esetben azon *magyar* szerkezet volna az eredeti, melyet ő Rákóczival közlött, ki a maga kállai nyilatkozványát neki szinte megküldötte volt. L. azt a nádor Munkái közt a VII. levél után, a 228—34. 11.

¹⁵⁶) L. a magyar cancellaria elődását (m. akad. könyvi).

¹⁵⁷) A m. akad. könyvtárban.

tetszik ki, valamint elnökének Pálfi Pálnak a nádor elleni áskálódásai, a nagyok lelketlensége, kik az agg nádor áldozatait még gúnyolták stb. Másfelül azonban a lassan gyülekező magyar hadak táborába készült, bár kiköltekezettsége mellett elcsüggedve s hosszas lázából csak alig vergődven ki, végkép elgyengülve¹⁵⁸). Azalatt Kassa (mart. 11.), részint az őrhad hűtelensége, részint a folyvást ígért segedelmek elmaradása miatt elesett; s már onnan költ Rákócinak a királyhoz intézett azon nevezetes levele, melyben elpanaszolja mind személyes, mind a vallás és ország sérelmeit, elszántságát jelenti istenítéletre, azaz harcra, bízni az ügy eldőlését, s isten dicsősége s a haza szabadságaért elviselni, bármi jövend¹⁵⁹). A király ekkor már

¹⁵⁸) „Omnia effecturus sum: írja a cancellárnak; fateor tamen me esse adhuc debilem viribusque destitutum etiamnum; sexagesiraum aetatis annum iam excedere incipio, videorque pristinas vires difficillime me posse recuperare, praesentes etiam temporis mutationes premunt; et alioquin bonorum coemptiones, haeque immensae expensae usque adeo me exhauerunt, ut vix sufficiam pro familiae quoque (et) aulae meae sustentatione, *non ut aliquem exercitum honeste et cum tantis expensü et oneribus intenterne valerem.* Vult S. M. me quantocyus Danubium transire: verum ego in hac debilitate constitntus considerare, et *ita disponere debeo pro liberis et familia mea, ac si amplius non redirem, quod ne contingat, merito formidare possum,* quoniam hoc onus, cui suppositus sum, magnum est, sine omni medio facilitante stb. *ü. ott.*

¹⁵⁹) Közlöttem a több tekintetben jellemző, s tudtomra mind eddig kiadatlan levelet a Toldalék XI. sz. alatt, minta melynek némely része különben is Esterházyt érdekli, kit a fejde-

csillapítólag válaszolt, a koronázási feltételek megtartását ígérte, s állítá, hogy ellenök soha nem igyekezett cselekedni¹⁶⁰): de Rákóczinak tettleges biztosítékok kellettek. A nádor kiindult tehát, de ekkor sem szünve meg kérni, inteni, egyszersmind pedig a külföldön történőkről is folyvást hű tudomásban tartani a fejedelmet, hogy őt a háború folytatásától tartóztatva, a békélés útját nyitva tartsa. Ily értelemben szólott mind Semptén írt három rendbeli levelében ¹⁶¹) mind azon követek által, kiket a két fő ember folyvást váltott: de még akkor siker nélkül. Előbbre nyomult tehát, s Nyitráról apríl 20. nem fájdalom nélkül megjelenté indulását a fejdelemnek. „Nem is akarjuk, u. m., messze-fárasztani kegyelmedet, hanem ím mi is megindultunk isten hírével, s kegyelmed eleibe megyünk: *noha bizony pogányokra mennék örömesben, mint magam nemzetére!* De így akarja, úgy látom, kegyelmed.“ ¹⁶²) A fejdelem már több

lem, még Pázmány sugarlásai óta, legkeserűbb ellenségének tartott. Ezen levél az, melyre Esterházy, XII. levelében, a 250. l. vonatkozik.

¹⁶⁰) L. Esterházy imént idézett levelét u. azon 250. lapon. — L. a második kir. nyilatkozatot martius 16. a kállai nyilatkozványra, melyben tiltja a Rákóci melletti felkelést (*Pray*, Épp. Proc. m. 446. sk. 11.).

¹⁶¹) L. Esterházy Munkái közt a 234. s köv. 11. Mart. 30., 31., apr. 7-kéről.

¹⁶²) L. Esterházy lev. közt a X-ket, a 245. lapon. — Lónyay Zsigmondnak apr. 24. ezt írta: „írván azminap az fejdelem ő kegyelme s jelentvén hogy közelebb jön, írtam én is, *de megbúsult szívvel;* mert bizony elevenségre hágott, s *mészárszékre hozza azt a szegény kevés magyarságot is.*“ 299. l.

vármegyét és bányavárost hatalmában tartott, Fileket maga szorította, Rákóci Zsigmond és Kornis Zsigmond Lévát nyomták¹⁶³), midőn a nádor Barsnak tartva, april 24. oda érkezett; 27-kén átment a Garanon, s folytatva hadmenetét május 1-jén Léva, 12-kén Filek, 15-dikén Uza-Panit, 20-dikán Szendrő, 25-kén Szerencs, június 2-kán Tornyos-Németi, végre 10-kén Kassa alá nyomult, s e helyekről és napokon intézte Rákócihoz, Lónyaihoz s a magyar és erdélyi rendekhez intő leveleit, azalatt hogy az apró csatázások egyfelül a magyar és német, másfelül az erdélyi és török¹⁶⁴) seregek részéről változó szerencsével, s vég eredmény nélkül folytak. Mind a két fél a kölcsönös ellenségeskedések kezdete után a békére hajlandóbb lett: az érsek már martius 31. emlegetett egyezkedést, de még most csak úgy, ha a fejedelem elébb kivonul Erdélybe¹⁶⁵); a fejedelmet viszont a nádornak szerencsés előmenetelei¹⁶⁶) által támogatott sürgetései

¹⁶³) *Lippay* levele a királyhoz apr. 19. és *Esterházyé* apr. 20. (az ak. könyvi).

¹⁶⁴) A törökök már martius végén nyugtalanították Érsek Újvárt (*Lippay* a királyhoz mart. 31. *Esterházy* a királyhoz apr. 1.); Rákóci mellett pedig mintegy kétezer volt. Budánál is gyülekeztek, hova a temesvári és szolnoki basák meg is érkeztek, a görögországi beglerbég Ozmán Aga pedig váratott. April 24-én Szögyénnél öldököltek, míg a németek a Garan vidékét pusztították (*Lippay* levelei a királyhoz april 25. és 28. az akad. könyvtárban).

¹⁶⁵) *Lippay* a királyhoz (a magyar akad. könyvtárban).

¹⁶⁶) „Expeditione hac — írja *Esterházy* a királynak Filek alól, máj. 11. — et penetratione hucusque militum Maj. Vestrae

tették a békére hajlandóvá, mint több rendbeli válaszaiból!¹⁶⁷⁾ kitetszik; kivált midőn a királyi seregek elől kitérni kénytelen, Zemplénybe hátrált¹⁶⁸⁾. Nem késett a nádor Rákóci máj. 10. költ levelének vétele után rögtön megújítani Ferdinándnál régi békejavaslatát, miután, úgy mond, csak nagy bajjal bírja fenntartani a sereget, maga szenvedő egészségű, s e se regre az országon kívül nagyobb a szükség mint itt¹⁶⁹⁾.

a periculo liberata sunt Confinia, quippe Léva, Filek, Neográd, Somoskő, Hajnásco, Buják, Veteri-Zolium, Vigles. Ab hoste verő recuperata sunt Palánk, Gyarmat, Kékkő, Szécsény, Divény. Comitatus pariter recuperati sünt, nempe pars Nitriæ, Bars, Hont, Neográd, Pest, Pilis, Heves, Zólyom, Turóc; Montanæ civitates. Hi sünt iam hucusque fructus istius exercituationis, cuius fructum latius propagare, ac caeteram quoque Regni partem recuperare intendimus.¹⁾ (Az eredeti levél az akad. könyvt.)

¹⁶⁷⁾ Rákóci levelei a nádorhoz az Okm. Toldalékban XIII XIV. sz. alatt.

¹⁶⁸⁾ Május 10-dikei levele a fejedelemnek már Kövecses (Gömör), a 14-diM Vámos (Borsod; I. Esterházy XIV. levelében), a 24-dikei Vajdáska mellett (Zemplényben) költ; I. azokat az Okm. Told. XV. és XVI. sz. alatt.

¹⁶⁹⁾ »Quod vero hæc fieri intendam, — írâ a királynak Filekrol, május 12-dikén — causa est, quod neque ex parte nostra, ut praemisi, desint difícultates magnæ, et Deus novit, quanta cura exercitum hunc Mai Vestrae conservo, magis ac magis adhuc quo ulterius progrediemur, crescentibus difícultatibus; et cum ego quoque valetudinarius sim, si quid adversi mihi contingeret, intra decem dies armada hæc M. Vestrae (obsit ostentatio) ruinetur. (A nádornak nélkülözhetlenségét a hadseregnél ellenségei is bevallották, így Lippay máj. 16-kai levelében a királyhoz, így Kemény János, Rákóci legjelesb hadvezére, hol, Rumynál III. 134. ezt írja: „Götz csak maga humora szerint való hadviselésével nem sokat ártott volna nekünk, Puchheim pedig hirtelen-

Feltételei: vonuljon ki a fejedelem azonnal Őfelsége birodalmából a hazafiak minden kára nélkül; a végeket s egyéb elfoglalt helyeket oldozza fel irántai kötelezettségöktől; a magyar ügyekbe ne avatkozzék, s bízza a királyra, ki azokat alattvalóival ezek joga és szokásai szerint intézze el; előkelő követeit küldje oklevelével a felséghez, kivel a dolog elvégzendő, de ezeknek teljesítésére ne csak magát kötelezze, hanem az erdélyi rendek közöl kezeseket is állítson. Ritkán mutatott győző több mérsékletet visszavonuló ellensége irányában; s e mérsékletnek nem szállítja le becsét az, hogy forrása a minden oldali viszonyok tiszta átérzése s azon ildom volt, mely sem saját erejét és sikerét túlbecsülni, sem az ellenség állapotjait csekélyleni nem engedé. Rákóci, mint győzött, nem vesztend vala egyebet vállalata költségei s jutalmánál, a király a tett áldozatokon az anyagi nyereményeknél sokkal becsesb amaz erkölcsit vásárolja meg, mint győző lépni elé a veszedelemből. Ezenkívül a másutt annyira szükséges sereg új bajok ellen volt fordítható. De mind ez erkölcsi, mind a hadi nyeremény a rögtöni elintézésétől függött. Ezért Esterházy ugyanaz nap két magyar s két erdélyi követnek eleibe küldésére szólította fel Rákócit¹⁷⁰), maga pedig előnyomulását folytatta.

gégével, *ha, csak magán állott volna*, elvesztette volna az armádiát.“) *Accedit Maestatem Vestram militiae istius in alienis regnis et provinciis maiorem utilitatem habere posse, quam in hoc Eegno.*“ (Eredetié a magyar akad. könyvt.)

¹⁷⁰) L. XIII. levelét, a 251. szeleten.

XXXI. Máskép az érsek. Elragadtatva a legnagyobb veszedelemre váratlanul felderült szerencsétől, itt látá idejét, hogy a király Rákócit híveivel együtt megsemmisítse, hogy magyarországi jószágait elkobozza, s Erdélyből őt kiűzze: „nehogy, úgy mond, a büntetlen lázadás édességétől vonzatva, ha svéd és francia segedelemmel nem, úgy a török által támogatva, vallási háborgásokat, országgyűlési zavarokat, a felség tekintélye megvetését s engedetlenséget szítson, Erdélyben pedig a római hitet gyökerestül kiirtsa. Nincs miért megkötni e becstelen békét. Győzők vagyunk, a fejedelem elhagyatva a töröktől, serege részint eltörölve, részint annyira megrettenve, hogy kiki nem harcról, hanem élete s háza megtartásáról gondos: nem kétli, úgy mond, hogy a fejedelem már ez óráig átkelt a Tiszán, hadainak része szinte, a többi haza oszlott, németjei megszöktek vagy szöktek, s hogy vele csak tudatlan, fegyvertelen, megzavarodott pór nép, melynek alig tizedrésze bír löfegyverrel, némelyek csak bunkósbottal, s ezektől féljünk? s vagy ütközetet kerüljünk, vagy nem elég díszes békét kössünk? Sőt bizonyosnál bizonyosb, nem kell többé ütközet, csak üldözni a magától rohanó ellenséget, s a dolog be lesz fejezve, a harc megharcolva. Újítsuk meg a múlt idők emlékezetét! mennyi baj származott ki Erdélyből, mióta azt eretnek fejedelmek bírják, ellenségei mind az austriai háznak! s másfelül mely díszes, a felséges házra nézve mely hasznos, Magyarországra pedig csendet és nyugalmat hozó, állandó béke mellett Erdélyben katolikus fejedelmet tudni,

Felséged iránt őszintén hívét! Ez egy eszközzel Magyarországban minden eretnekség elenyésznek: mit gondolni is édes és boldogító!“ Így Lippay ¹⁷¹⁾).

XXXII. De a fejedelem részéről is váratlan nehézség akart a nádor szándéka ellen felmerülni. Félreértések remény csillámot mutattak Rákócinak Lengyelország felől, s ez május 14-dikei levelében már kevesebbé látszott az értekezleten kapni¹⁷²⁾. A folyton előnyomuló nádor válasza tehát május 15. hideg volt, de nem ellökő, s így szendrői táborában Lónyai Zsigmond belső tanácsos és Kemény János tábornok, mint a fejedelem követei, május 19-dikén csakugyan megjelentek ¹⁷³⁾. A nádor, felindulva Rákóci nem várt

¹⁷⁶⁾ Lippay levele Ül Ferdinándhoz, Érsekújvárról, máj. 16. 1644. (Eredetié a m. akad. könyvi)

¹⁷²⁾ L. Esterházy XIV. levelét a 251—2. szeleten.

¹⁷³⁾ L. Esterházy levelét a királyhoz e napról, a m. akad. könyvi, úgy Bakóéihoz XV. levelét a 252. szel. máj. 20-dikáról; és Kemény János önéletrajzát Rumynál, III. a 123. s köv. 11. Kemény így emlékezik felöle: „A Palatinus Esterházy Miklós ada valami színes tractára való alkalmatosságot, melyre a fejedelemnek is mivel szüksége és kedve lön ahoz, engemet Lónyai Zsigmonddal expediala a Palatinushoz, és Göte, Puchhaim generálisokhoz Szendröhöz “ Hogy a tracta Esterházy részéről nem színes, hanem őszinte volt: ha gondolkozása és cselekvésmódja nem hártana is el minden kétséget, bizonyítanak a királynál folytatott szorgalmazásai. T. i. épen ezen időben is, Szerencs megvétele után, május 24. írta a királynak: „Ego tamen, si cum principe bona et honesta pax concludi posset, uti et antea, illa et nunc humillime Vestrae M. Sacr. insinuarem.“ (Eredetié az akad. könyvt.)

ingatagságán, sértő szavakra fakadt ellene, de Kemény nemes viselete által visszanyervén nyugalját¹⁷⁴),

¹⁷⁴⁾ Nem tagadhatom meg magamtól a jellemfestő érdekes jelenetnek *Kemény* saját szavaival beiktatását. „.. Mely audientián és tractán — így ír ez — a Palatínus embertelen szókkal kezdé illetni a fejedelmet. Lónyai Zsigmond, ki nálamnál elsőbb vala, de csak könnyen múlatja vala, mert öneki nagy fávora vala ott, szíve is oda vonson vala; én, nem állhatván, felkelek székemből, mondván a Palatínusnak: „Tehetségem többre nincsen, de hogy hivalkodva hallgassam az Úr (fejedlem) felől való mocskos szókat, az kötelességem nem engedheti, kimegyek azoknak hallása előtt.“ S megindulván az ajtó felé, Palatínus utánam, és szép szerént fogván, kezde csendesíteni és a szókat simogatva magyarázni. Melyet annyira megbánt vala, hogy másodnap elindulásunkkor is sok szóval intett, mondván többi közt: „Uram, a neved Kemény: s azért úgy keménykedjél, s uradnak is szívét hogy megkeményítvén, mind reá és magatokra veszedelmet ne hozz.“ Melyre felelék én is: „Úgy van, Nagyságos Úr! nevem az, de higgyen Nagyságod, amint az Úrnak, úgy szolgájának igaz magyarnak is lenni; és ki megtudom azt is gondolni, hogy békeségnek tractájában fáradó emberhez nem illik gerjeszteni principálisát. Én azért mint nem tractához való dolgot soha az Úrnak is nem jelentem Nagyságod felől való alkalmatlan szavait; de Nagyságod is jól meggondolja, hogy ketten vagytok az Urammal, kikre a magyar nemzetnek szemei néznek: ha a ti egyenetlenkedéstek miá a ti időtkben veszély éri a magyar nemzetet, mind e világban micsoda emlékezetetek marad, mind pedig isten előtt micsoda számadással fogtok tartozni! Azért aminthogy isten után ti tarthatjátok meg, úgy ti is veszthetitek el.“ Rumynál, ül. 123, 4. 11. — Látjuk e sorokból is, hogy, mint Rákóci, úgy hívei is nem gyanították azon nehézségeket, melyekkel a nádornak küzdenie kellé folyvást, ki, ha az udvarnál győz, a háború már okaiban, s utóbb kezdetében, elfojtatók.

biztos és őszinte értekezletben közölte velök nézeteit, mindent ígérve, mire hatalmas leszén¹⁷⁵⁾; másfelül azonban állott Puchaim tábornagygyal közös szándéka az ellensereget felkeresni s azzal megütközni¹⁷⁶⁾, hogy ez által is a béke dolgát siettesse, s azt a király részére kedvezőbb alapon köthesse meg¹⁷⁷⁾: mi annál sürgetősb volt, mert bár a császári sereg erős és jól fegyverzett¹⁷⁸⁾, de hiányt szenvedett tüzéségben, társzekerekben, pénzben annyira, hogy Esterházy mind élelem vásárlására, mind a magyar sereg fizetésére elégtelen volt¹⁷⁹⁾; Abaújban a falukat, kivált a ma-

¹⁷⁵⁾ L. Esterházy XV. levelét (a 252. szel.).

¹⁷⁶⁾ „Rákócius abhinc — írja Ferdinándnak, fenn említett máj. 19-kei, a fejdelem követei megérkezte előtt, irt levelében — penes Tibiscum ad quatuor milliaria cum suis copiis distat, et videtur subsistere velle. Ac proinde cum Dominó Campi Marschalco Generáli, Comiteque a Puchaimb statuimus, hic accomodatás impedimentis, assumpta annona, hostem quaerere, insequi, ac oblata occasione conflagere; non obscura habens argumenta confusionis eiusdem, nam et militia, quae penes ipsum stat, consternata est, et exhausta, nec illius resolutionis ut conflagat stb.“

¹⁷⁷⁾ A Csáky által Lengyelországból szerzendő segítséget is ez okból sürgette. „Supplicó Maiestati Vestrae, írá máj. 24., ut circa negotium tractatus pacis informet me benigne, digneturque mihi plenipotenciales literas benigne transmittere. *Tractatum* ac ipsum negotium etiam transylvanicum *multum iuvare* U si D. Comes Csáky cum D. Homonnai *aliquem multem polonicum posset inducere*.“

¹⁷⁸⁾ Maga Kemény János is olyannak vallja Rumynál, III. 125., 128.

¹⁷⁹⁾ Esterházy lev. a királyhoz Szerencsről, máj. 26. (Az akad. könyvi)

gáéit, úgy az asz tagokat felgyújtva, valamennyi marhát elhajtva talált, saját pénzéből is (20,000 írtnál többet költvén) teljesen kifogyott¹⁸⁰). Ezekhez járult Rákóci újabb levele ¹⁸¹), melyben ez egyszerre kinyilatkoztatá, mikép a vele szövetekezett megyék és városok híre nélkül nem békélhet, s azért ezekkel kellene előbb értekeznie, mi végre azok számára bátorságleveleket kér. Esterházy e feltételben új akadályát látván az egyezkedésnek, sőt ily összejövetelben új ellenséges készületet, elkeseredésében keményebb rendszabályhoz nyúlva, május 25-dikén külön a magyarországi s az erdélyi rendekhez körleveleket bocsátott, melyekben amazokat szigorúan emlékeztetve kötelességeikre, komolyan megparancsolá, hogy kik a fejedelem mellett vannak, ha büntetéstől mentesek akarnak lenni, nyolc nap alatt vagy hozzá járuljanak, vagy haza oszolván, azután jöjenek elébe, különben hűtlenségben elmarasztalándók; ezeket pedig atyafiasan inté, mikép szünnének meg az anyaország pusztításában részt venni, mely nélkül Erdély rég Boszna sorsára jut s ők elveszett népek lesznek vala: különben magoknak tulaj donítandók, ha valami veszedelem találná hónukon kívül vagy belül¹⁸²). Mind két levél párjait egyszersmind Rákóciival is közölvén, ennek cselekvé-

¹⁸⁰) *Ugyanaz* ugyanannak, máj. 24.

¹⁸¹ Vajdácskáról, máj. 24-kéről. L. az Okm. Told. XVI. sz. alatt.

¹⁸²) Mindkét levél a Munkák IV. osztályában 301. s köv. szel. látható.

seit éles és kíméletlen bíráló alá vevé, hazafiúi haragja nemes kitörésében szemére lobbanta zsarnokságát, melylyel otthon és itt megsemmisíti a nemzet szabadságát, s némi adat után felkiáltott: Ez-e a szabadság, melyet a mi édes eleink vérek kiontásával kerestek? Nem szabadság, hanem rabság. *Ebből az igából akarom kivenni szegény nemzetemet, és azt vindicálnom is*¹⁸³).

XXXIII. A szendrői állomásból célba vett megtámadása az erdélyi derékhadnak, mely hihetőleg ennek teljes megveretésével végződik vala, Kemény János intézkedései által még azon éjjel eszközlött elvonulással megelőztetett¹⁸⁴); maga Rákóci pedig Patakon felszedvén kincstárát, a Bodrogon átvonult¹⁸⁵). Ha most a királyiak szakadatlanul üldözhetnék volna Rákóci gyakorlatlan, illő készület nélküli s e fölött megrettent hadait, könnyen véget vethetének a háborúnak azok teljes elosztatásával¹⁸⁶): azonban a dolog-

¹⁸³) L. a nevezetes levelet XVI. sz. alatt a Műnk. III. Osztályában, a 252—6. szel.

¹⁸⁴) L. *Kemény János* önéletrajzát Rumynál, III. 131. 8. köv. 11.

¹⁸⁵) *Rákóci* május 24-dikei levele a nádorhoz már Vajdácán költ, a Bodrogeközön. *Csáky László* a királyhoz mart. 31. írt levelében (akad. könyvt.), úgy *Esterházy* szinte a királyhoz Kassa alól jún. 12-d. írt levelében (ügy. ott) említik a kincstár megmentését.

¹⁸⁶) „Isten conrandálta az ellenségnek tanácsát, hogy ne prosequálná a fejedelmet“ mond a már most szabadabban lihegő *Kemény*, id. h. 134. 1., ki egyedül a maga pártjának bajait ismerete, s ez álláspontból ítélte meg ellenfele lépéseit.

nak szinte meggyőzhetően nehézségei voltak. A törökök s az ellenséges földnép a kir. sereg összeköttetéseit akadályozák, pénzek nem érkezhettek¹⁸⁷⁾, a magyar hadak nem szívesen harcoltak magyarokkal¹⁸⁸⁾, s mind ezek szöktek és zsákmányoltak¹⁸⁹⁾, mind a német segédhadak keseríték a nemességet és földnépét élelemrablásokkal¹⁹⁰⁾; de különben is a Hegyalja s Bodrog vize közt elég szorosan elnyúló s így felette akadékos hadi út azonfelül még két ellenséges vár, Tokaj és Patak, közé ejti vala a kir. sereget, s a bodrogi állásában erős fejedelem nyugtalanításainak teszi ki, mint ki a pataki hídon bármikor átszállíthatta portyázó hadait. Egy a sereg hátuljában nyerendő erős, biztos pont kellé tehát támaszul, honnan a már most tisztaivá vált hadjárat lehető bizossággal intéztethessék: annál inkább, mert mind a törökök nyugtalanították helyenként a német táborhoz

¹⁸⁷⁾ Egy beszercei küldeményt az Illésházy Gáspár portyázói fogtak el. *Csáky László* lev. a királyhoz jun. 4-kéről (akad. könyvi).

¹⁸⁸⁾ „Quandoquidem cum Vngaris contra Vngaros non magnó fructu possimus uti“ mond *Esterházy* a királynak jun. 12-kei levelében.

¹⁸⁹⁾ “ ... cum nostrorum quoque Hungarorum ex castris Mai. Vestrae multi cum praedis suis clam se subduxissent“ *Ugyanaz*, ugyanott.

¹⁹⁰⁾ „ cum hic quoque miles sibi ipsi ipsémet incipiat esse hostis, tum victu immoderato, cum etiam omnia consumniendo, nobilitatemque ac rusticos exacerbando.“ *Esterházy* ugyanott.

sietőket, mind a nyugotkárpati megyék, mint Turóc, Liptó, Szepes, Zólyom is, ellenségesek voltak ¹⁶¹). E pont pedig más nem lehetett mint Kassa, a felföld fővárosa és kulcsa. Mindenek előtt tehát annak megvétele határozottatott ¹⁶²), míg éjszokról a lengyel segédhadak fognák hátba Rákócit⁹³), melyekkel az egye-

¹⁶¹) L. *Lippay* levelét a királyhoz, jun. 12-kéről 1644. (az akad. könyvi)

¹⁶²) „Etsi forte opinione nonnullorum — írja a nádor a királynak (jún. 12.) — ad obsidendum Arcem Principis Patak nuncupatam proficiscendum fuisset, intra tamen Arcem Tokaj prae manibus hostis adhuc existentem ac Arcem Patak praefatam, loco nimis angusto, a latere verō montibus existentibus, ipso verō Principe in districtu adhuc Bodroköz nuncupato (licet currus et caetera impedimenta sua per Tibiscum transvehi euravit, thesauro etiam suo in Patak existente Munkácsiam aut «[uo, illinc exportato), cum certa sua militia, ut hac ratione Transylvanos etiam in suo servitio conservare possit, consistente, attendente, habito etiam ponté in flumine Bodrog in ipso pláne suburbio Patakiensi, quorum beneficio potuisset Maiestatis Vestrae militem infestare, saniore iudicio existimavimus ad obsidendam Civitatem Cassoviensem et ocludendos isthic existentes, opportunus esse proficiscendum, ut scilicet habita illa Civitate, ad recuperanda lóca alia eo securius contendere possimus, putantes etiam cives Cassovienses propensiores esse ad regressum in fidelitatem Maiestatis Vestrae, ubi praesentiam nostram viderint, quam experti sumus, et experimur.“

¹⁶³) nvt Princeps a tergo revocari potuisset, consului semper implorandum et celerius in Regnum introducendum esse auxilium Polonicum, ... in quo, quis obicem posuit vei contrarium consuluit, equidem me latét, scio tamen eum non consulisse servitio Vestr. Mai., et bono publico.“

sülés szinte ott könnyebben eshetek meg. Felfelé indult tehát a sereg, s június 2-dikán a nádor Tornyos-Németiből, 10-dikén pedig Kassa alól indította két rendbeli válaszat a fejedelemhez, melyekben ennek aprólékos mentegetőzéseit elhárítván, élesen megrója kényszerítő rendszabályaiért, a török cimboraságért, s az újabban hozzá jövődő követek részére bátorságlevelet küld¹⁹⁴). A nádor hangja egy idő óta hidegebb lön s némi keserűséggel vegyült, a béke útját mindazáltal folyvást nyitva tartá¹⁹⁵). Elkedvetleníté t i. a megyékhez bocsátott körlevelek teljes foganatlansága is, amiért azon felszólítását, a visszatérhetés határideje meghosszabbításával június 13. megújítá¹⁹⁶); el Kemény János némi ármánya, mely által a nádor s a német tábornokok közti jó egyesség megzavartatott¹⁹⁷); el, végre, a hadi szerencse hanyatlása. Kassa t. i. nem hódolt; a rendezetlen ellensereg nem rendszerinti fővezére, de lelke, a soha nem csüggedő, örökké

¹⁹⁴) E két levelet 1. a Munkák közt, XVII. XVHI. sz. alatt, 256—62. szel.

¹⁹⁵) „Mint idvösségemet úgy kívánom az jó békességet“ írja Kassa alól, jun. 10., a 261. szel.

¹⁹⁶) L. e levelet a IV. osztályban, VI. szám alatt, a 303. szeleten.

¹⁹⁷) L. *Esterh.* XVIII. levelét Rákócíhoz, a 261. szel. — Hogy Puchaim féltékenységének Esterházy irányában felköltése s a két egymás mellé rendelt fővezér közt a „scissio“ — mint Est. nevezi — sikerült, a következőzen kívül, az érseknek a királyhoz intézett leveléből (Pozsony, jun. 18. az akad. könyvt.) tetszik ki.

munkás és eszközök találásában kifogyhatatlan Kemény János, miután Szerencset s a nádasi besáncolt malmokat, melyek a királyi tábornak örültek, visszafoglalá, Kassába segedelmet lopott be, s míg ekép a királyiak szemben a városból támadtának meg, őmaga hát megöl készült rajok ütni. A sereget csak könnyű lovassággal lehetvén élelmezni, a nádor kevéssé magyarjai pedig harc, fáradoalmak és szökések által megfogyván, a kir. vezérek kénytelenültek Kassa alól el, s hogy a Csáky István által ígért lengyel könnyű hadakkal mielőbb egyesülhessenek, Sárosba vonulni, abba is bízva, hogy Eperjes városában támaszt nyerendek¹⁹⁸⁾. Az elindult királyiak Kemény folytonos kapdosásai közt értek Eperjes alá¹⁹⁹⁾ de itt sem eresztetvén be²⁰⁰⁾, Sárosvárát táborlották körül.

¹⁹⁸⁾ Esterházy levele az érsekhez, Liptórol, július 6-ról (az akad. könyvi). Kemény ez elvonulást hozott segedelme'nek és megtámadási készületeinek tulajdonítja, III. 144.

¹⁹⁹⁾ Kemény az id. h.r. és Lippay érsek levele a királyhoz Pozs. jun. 30-káról (az akad. könyvt.).

²⁰⁰⁾ „Maluerunt cives obsidionis incommoda, quam nostrorum insolentias sustinere“ írja Lippay a királynak imént emiitett levelében. Magyar hadi társaikkal is így bántak az idegen hadinépek: „Et illud verum est, így panaszkodik továbbá az érsek, nostros milites Vngaros catervatim et cum vexillis castra deseruisse, ut vix aliqui illic remanserint. Germanorum siquidem insolentia etiam hos, nece excepta, hostilem in modum tractavit, socios proprios, ubicunque occasio se offerret, invadendo, equis, armis, vestibus ipsos omnino spoliando, et victualia acquisita eripiendo.*4 Innen Esterházyb a Rákodhoz írt levelek sok he-

XXXIV. Itt érkeztek a nádorhoz a Kassa felszabadulásáról semmit nem tudó Rákóci követei, Lónyai Zsigmond, Szerédi István és Klobusicky János „hogy békét kérjenek“²⁰¹⁾, s ennek pontjait nyolc szakaszban, június 24-dikén nyújták által, melyek is a következők: 1. O Felsőge a koronázási oklevélben minden három évben tartandó országgyűlésről bizto-

lyén is bevallott fázása az „oltalomfegyvertől“; s innen kétség kívül a közlegénységből tábornokságig emelkedett durva Götz-tzeli súrlódásai, melyekről *Lippay* többször eml. levelében írja: „Dissensio inter Dominum Palatinum et Géczium (mint ő magyarosan írja) gliscit in dies, nec iam interna solum, sed et externa, omnibus fit manifesta cum nostrorum scandalo ac detrimento, inimicorum solatio aQ emolumento.“ S ez annyira ment, hogy a Rákóci táborában járt hír szerint a nádor élete sem volt már a németektől bátorságban, s hogy ezért a német armadát ott hagyta volna. „A Palatinus pedig félvén a német-ségtől — írja *Kemény* ül. 152. — kik alattomban meglövöldözéssel fenyegetődztek vala ellene, ily okból: mert ő biztatta vala őket, nem volna szükség a fejedelmet prosequálni, hanem inkább Szerencsről Kassa alá fordulni, mert azt mindjárt megadnák assecurálta őket, és hogy a fejedelem s hadai is vissza nem fordulnának, hanem csak Erdély felé szaladnának. Melyet az isten nagy jónkra is adott vala, hogy mint Achitófelnak, úgy Palatinusnak is erre vezérlé tanácsát, egyébiránt nagy periculumban forgunk vala. Ő is azért . . . kibeszélte magát . . . s valóban elrándult, a német armadát hátra hagyván.“ A mi nem történt; okait pedig a Kassa felé fordulatnak e fejezet elején adtuk.

²⁰¹⁾ Így mond *Kemény*, 147. l. „mert a fejedelem már desperált volt.“ Tehát nem a nádor ajánlotta a békét, mint *Engel* IV. 506. mondja.

sítván a nemzetet, s ilyen már hatodik éve nem tartván, híja össze az országot rövid időn, hogy az panaszeit előadhassa; ezek közül: 2. orvosoltassanak a bécsi béke sérelmei, valamint 3. az azon év óta hozott törvények amennyiben nem tartattak meg, rendeltések el azoknak teljesítése; 4. kik az ország szabadságait és törvényeit megsértették, s így e háborút előidézték, büntetessenek meg; 5. minthogy a hazafiak a vallási és országos szabadság sérelmei által e felkelésre kényszerítették, teljes közfeledékről biztosítassanak; 6. Erdély is több rendbeli bántódásokkal illetetvén Ő Felsége tartományaiból, azok kiegyenlítésében kölcsönös bizottmányok munkálódjanak, s ezennel a két ország közt jó szomszédság és szövetséges állapot tartassák fenn; 7. kössön Ő Felsége a portával is békét, melyhez a fejedelem is kész segedelmet nyújtani; végre 8. miután a fejedelem mind a nemzet érdekében, mind személyes sérelmek által kénytelenült nagy kárával, költséggel és fáradsággal fegyverhez nyúlni, kártalanítást igényel. Az első négy ponthoz, mint amelyek — így felelt a nádor — nem a fejedelmet, nem a kir. biztosokat, hanem az egész országot illetik, sem ők, sem Rákóci, mint egy, természetes ellenségei felsősége alatt levő tartomány fejedelme, nem szólhatnak; de biztosítják őket, miszerint a háború elmúltával meglesz az országgyűlés s az országos minden rendek kihallgatása. Általános közbocsánatról, úgy mond, bajjal lehet szó, mely talán egyik legfőbb oka a jelen háborúnak: mindazáltal némelyek zsákmány végett, mások félelemből, ismét mások erőszakolva

ragadván fegyvert, úgy látszik a biztosoknak, miszerint az utóbbiak igen, de az elsők a közfeledékben nem részesülendnek. Az erdélylyeli bajokra nézve ők, felhatalmazottságoknál fogva is, szíves kiegyenlítést ígérnek. A török béke, folytaták, Ő Felsege legfőbb gondjai közé tartozott mindenha, és bár újabban is Szőnyben megkötetett, nem tudni mely nemzetünk-béli ember gátolja a portánál s késlelteti azt; egyéb-iránt épen most készül Ő Felsege roppant költséggel és ajándékokkal küldeni nagykövetet Konstantinápolyba, igyekezve a kül és bel háborgásokat ily úton is lecsillapítani. De a végponthoz, a költségek megtérítése kérdéséhez, nem szívesen szól a nádor, társaival együtt, kiknek volna e részben, köz és magán károkban, mit nyilatkoztatni a világnak: de hallgatnak, ú. m., mert ahoz Ő Felsege kisebbsége nélkül nem járulhatnak ²⁰²⁾. — A nádor e válasza ²⁰³⁾ nem

²⁰⁾ Közlöm mind a fejdelem követeinek e békepontjait, mind a nádor és biztostársainak (kiknek neveit eddig ki nem nyomozhattam) válaszát egész terjedelmekben az *Okm. Toldalékban* XVII. és XVIII. sz. alatt (az akad. könyvtár kéziratai közül), minthogy azok tökéletesen ismeretlenek, s mégis a történetészek nyomós tárgyat szolgáltatnak gondolkodásra, kívájt ha a háború további folyamával s annak a linci béke általi mikép befejeztetésével veti öszve.

²⁰⁾ *Kemény* a nádornak Sáros alól írt s általa elfogott levelei szerint tetetésnek állítja Esterházy békélő szándékát. ÜL köt. 149, azt írja: „Egy falka levelet intercipiáltattam vala, melyből egészen kitanultam vala, hogy a Palatinus csalárdul cselekeszik, tettetvén a tractához való nagy keresztyén indulatját;

lehető kielégítő a fejedelemre nézve, mert amely kérdéseket ő birtokon belül szándékozott eldöntve látni, azok tárgyalását a királyi biztosok nem a háborús valamely kötés folyománya gyanánt, hanem ettől függetlenül, a háború után, s így Rákóci irányában mintegy birtokon kívül akarák csak megengedni, sőt azokra nézve a fejedelemnek mint egyes magyar országnagynak illetékességét is tagadják, mellőzve világosan a rendes és békés, s másfelül a háború által tettelegessé vált rendkívüli állapot különbségét. E mellett a fejedelem fő célja kétség kívül épen az volt, amaz országos nyereségek kivívása által magának, mint nemzeti pártfogónak, lekötelezni a rendeket, s közvetve az ellenőrség jogát is biztosítani; a török-magyar békébe befolyás és befoglaltatás által a porta irányában sem biztos állását megerősíteni; végre a kárpótlási pont megett a Bethlen Gábor-féle vármegye igénylése rejlett, mint az a fejedelemnek török levelezéséből bizonyul be²⁰⁴). Mind a három ügy a

de egyébiránt fekszik vala az alatt, hogy Sáros alatt várhatnák meg a Lengyelországban fogadott hadakat, kiben Homonnai (az országbíró), Csáky (István), Barkóciék foglalatostkodnak vala, s elérkezvén, a brumpálják akkor a tractát, és rajtuk legyenek: indúciák nélkül pedig nem lehet vala várakozniuk mind az élésbeli szükség, mind rajtok kapdosásunk, farsztásunk miatt.“ Hogy Esterháznak szívéen fekiitt a béke, láttuk, *de minden áron* az neki sem kellett, s azok után, amik már történtek, eldöntőleg csak akkor akarhatott határozni, midőn fegyveres előnyben lévén, ő szabhatott feltételeket.

²⁰⁴) Az ekkori erdélyi-török dolgokra egyik főforrás: Rejtelmes Levelek I. Rákóci György korából. Megfejtette és közli

válaszban világosan vagy hímezve mellőztetett. Esterházy utasítását nem ismerjük: de ő személyesen is nem tekintette gyökeresnek az oly békét, mely Rákócinak a magyar és török ügyekben közösséget enged. A két fél tájékozva lett e nyilatkozások által; Esterházy szívszakadva várta a lengyel segítséget, Rákóci élénkebben dolgozott Budán és Konstantinápolyban: mind kettő foganat nélkül.

XXXV. Miután Kemény az alkudozások alatt engedett háromnapig fegyverszünetet arra használá, hogy a várbelieket emberrel, lőporral és tanácscsal segítse, savárba szorult svéd követ leveleit kihozassa, mikről, miután megtörténtek, Esterházyt tudósította is ²⁰⁵⁾; másfelül Csáky István június utolsójára a lengyel segédhaddal Szepesbe érkezését ígére: a királyiak kiindultak sárosi sáncaikból; Esterházy a magyar könnyű sereg maradványaival előre ²⁰⁶⁾, utána a nehéz had ²⁰⁷⁾, Kis-Szebenen, mely szinte elzárko-

Ötvös Ágoston. Kolosv. 1848. — Közöltem az *Ohm. Toldalékban* XII. sz. alatt R.-nak igen jellemző (önkezü titkos) levelét konstantinápolyi követéhez Maurer Mihályhoz, ápril 4-kéről; mely az önző fejedelem mellékes célzatairól teszen bizonytságot.

²⁰⁵⁾ *Kemény* Rumynál III. 147, 8, 150.

²⁰⁶⁾ Innen azon ál hír, melyet *Keményből* közlöttünk a XXXIII. fej. 200-d. jegyzetében.

²⁰⁷⁾ Tettek erről említést a Sáros alatt megfordult békekövetek is, mind fejedelmökhöz írt levelökben (1. *Esterházy* VII. levelét Lónyaihoz a Munkák 306. szel.), mind egy, Esterházyhoz írt levelökben, mint ez a királynak írá jól. 10-dikén: „Obtestatam verő velim Maiestatem Vestram, ne ex literis per AblegatosBákócii mihi scriptis aliquid scandalisetur, cum ipsi opinati

zott előttök²⁰⁸), Szepesen, Liptón és Turócon által egész Bajmócig²⁰⁹), folyvást faggatva ugyan Kemény által, ki hátukban az elveszett Murány helyett Liptóvárát is elvette, de mégis jó rendben és veszteség nélkül²¹⁰). A nádor, a sereget mindennel ellátván, azt végre Rózsahegyen hátrahagyta, s az év fáradalmait kipihenendő, semptei várába sietett, miután a királyt a visszavonulás iránt megnyugtatóván, új készülétekre, s különösen magyar, horvát és lengyel könnyű hadak és nagy ágyukról gondoskodásra hívta fel²¹¹): mert ezektől függ a szerencsés vég eredmény; legyenek ezek! — írta Lippaynak — „akkor mi parancsolunk neki, s ha béke kell, nem veszünk, hanem szabunk feltételeket“²¹²). Esterháznak e felföldi hadjárata utolsója volt, s ha oly eredményes mint munkás, fárasztó és áldozatos, miután annak nem csak lelke, de minden gondjainak, sőt nem kevés terheinek is ő volt

sint me retro reliquisse Armadám Vestrae Maiestatis, leviori armatúra praecessisse, Armadám verő totam Silesiam usque tendere: unde animati ipsi sperabant maiorem assecurationem ... et in snis postulatis multo largiorem declarationem se consequi posse.“

¹¹⁸) *Kemény*, III. 152.

²⁰) Esterházy, levelei kelte szerint, júl. 1. v. 2-kán Szepesvárat, 6. 8. Liptó-Újvárat, 8. 10. Rózsahegyen volt.

²⁰) *Esterházy* Lippaihoz Rózsahegyről, júl. 8. költ. levelében (hiteles kivonata az akad. könyvtár.). V. ö. *Kemény*, III. 153-6.

²¹) Bajmócról, júl. 14. írt levelében (eredetie a m. akad. könyvi).

²¹²) A ²¹⁰) alatt idézett lev.

viselője; ha a készültek teljesek, és kezei eleitől fogva kevésbé megkötvék: úgy dicsőséges is. De az érdem a munkában, nem az eredményben van. Ez isten ajándéka.

XXXVI. Esterházy régóta szenvedő egészsége, mely a hadjárat alatt csodálatosan javult, újra gyengülni indult; s így azon innen a hadak vezérlésében személyesen többé részt nem vett. Mégis ernyedetlen munkásságban tölt élete ezután is. Hadi eszközök szerzése, hadak fogadtatása s mindenekkel ellátása, másfelül a békélés munkája leginkább reá nehezedtek: lelke maradt ő ezentúl is a harcnak, melyet a béke eszközéül tekintett, s a békének is, de melynek ennyi áldozat, veszteség és fáradság után magasb árt szabott, mint a harc előtt. Nappal éjjel dolgozott, még a leghevenyebb láz közepett is írta emlékiratait²¹³⁾, küldözte leveleit, rendeleteit és hírnökeit az ország minden részeibe: s így nem a munkásság mennyiségében mutatkozik életerejének hanyatlása: de igen azon napról napra észrevehetőbb makacsságban, mely, valamint régi státusildoma és mérséklete az erőnek, úgy ez a növekedő gyengeségnek volt kifolyása. Táplálták azt, s ingerültséggé magasíták személyes kárai: mert Rákóci katonái mindenek felett az ő felföldi jószágait pusztították, regéci várát pedig, bosszúból inkább mint stratégiai szükségből, kőha-

³¹³⁾ Ezek közül egyikét a nevezeteseknek közlöttem az *Olm. Ibid.* XXI. számában.

lommá lötték össze ²¹⁴); továbbá áldozatai, melyekre a háború folyamata kényszerítette; a szükséges eszközöknek minden sürgetések dacára is késése, saját felekezetének lelketlen fukarsága s vezértársainak módja, mik már elébb saját hadjárati fáradalmaikat sikeretlenné tették; Csáky István, a lengyel királynál magyar követ, ki haszontalan kétélyeivel a lengyel segédseregek reményét meghiúsítván, a nádor hadi terveit megszegyenítette; s midőn Semptére visszavonult, s a császári hadat legnagyobb erőlködéssel teljesen felkészítette, a német vezérek megfoghatatlan tunyasága s ügyetlensége, minek következése egy második visszavonulás lett a Vágig, mely lehetővé tette, hogy Kemény János mintegy a Nagyszombatban érkező biztosok közelében portyázzon, s hátuk megett Turóc és Grömörben teljen²¹⁵). Innen azon ügyvédi inkább mint státusférfitú szellem, mely őt ez idő óta mind az ellenféllel folytatott levelezéseiben, mind a

²¹⁴) Az ellenség 976 ágyúgolyót, 26, 28, 31 és 34 fontosakat, lött be Regécbe, úgy hogy a felső várban már egy katona sem talála biztos menedéket. Rákóci maga nemesebben viselte magát: a levéltárt lepecsételtette Eörsy pecsétjével is, s tőle sem hűségi esküt, sem térítvényt nem követelt L. *Eörsy Zsigmond* regéci kapitány levelét a nádorhoz aug. 24-kéről (az akad. kéziratárában).

²¹⁵) L. *Esterházy* és Lippay érsek ez időbeli több leveleit a királyhoz, az akad. könyvtárban. — Egy ízben kevésbe múlt, hogy Nagyszombatból Semptére menvén a nádor, Keménynek egyik kapitánya Bánházi István által el nem fogatott. L. *Kemény* önéletrajzát, Rumynál, III. 168—9. 1.

Sároson megszakadt és Nagyszombatban ismét megindított alkudozásokban, úgy a fejedelem, mint a kaszai gyűlés követői és kívánságai irányában, jellemezte²¹⁶⁾. Nevelé szenvedéseit ezen alkudozásoknak az ellenfél részéről célzatos késleltetése; melyek végre is, bár sikerült a portát követség és ajándékok által Rákócitól elvonni, de miután a császáriak Jenkaunál (mart. 6. 1645) megverettek, a császár Prágából hátrált, a svédek pedig Bécs felé fordultak: megszakadtak. A fejedelem most a franciákkal szövetséget kötött, Bakos Gábor, a svédekkel egyesülvén, Nagyszombatot szállotta meg s Pozsonyt remegtette, honnan Esterházy a koronát hirtelen Győrbe menté. Rákóci Zsigmond a svédekkel már Bécsset szorongatta, midőn a fejedelem, a törökök ismételt s mind sürgetőbb fenyegetőzései s tilalmainra, végre a királynak Törös János kamrai tanácsos által tett békeajánlataira hajolván, s magának előleges kötésben hét vármegyét s több várat surodalmakat biztosítván, megkezdődött a linci értekezlet, mely végre az 1645. sept. 16. létesült béke által a több mint másfél éves irtó háborúnak véget vetett. Maga az érsek, ki egyik fő akadályozója volt a vallási engedelmeknek, midőn azokkal még meg lehetne előzni a háborút²¹⁷⁾, kénytelen volt e békekötésben közre

²¹⁶⁾ L. azokat munkái közt a II. és IV. osztályban, s ezek kiegészítésül, az *Okmányos Toldalékban* XIX. XX. XXII - XXIV. sz. alatt közlőiteket.

²¹⁷⁾ Sőt még 1644. őszszel is határozottan ellenezte; I. *IAppay Gáspár* kamaraelnök kelet nélküli levelét III. Ferdinándhoz az akad. könyvt.

munkálni; s Esterházy azon szomorú diadallal szállt sírjába, hogy jóslatai az utolsó szóig beteltek²¹⁸). Nem csak a bécsi békekötés újított meg s terjesztetett ki általa, hanem, mint érintettem. Rákóci birodalma és birtokai is bővültek ²¹⁹), az utóbbiak azon főurak rovasára, kik e háborúban működtek, köztök Esterházyéra is, ki kénytelen volt regéci urodalmát Rakódnak engedni át. Ez az utolsó személyes csapás, mely őt érte ²²⁰). Betegsége, mely különösen tavasz óta

²¹⁸) Aparentan *Schmitthnek* Palat. Regni Hung. Ed. tertia, előadása a 181. lapon: „Vertente anno, postquam Bákóciúm inter et Ferdinandnm pacem stabilivisset. . . „ Betegsége már nem engedé a nádornak, hogy ez értekezletben részt vegyen.

²¹⁹) Ezek ugyan egy, a törvénybe is iktatott linci oklevelet megelőzőtt, külön oklevélben (Bécs, aug. 8.1645.) adattak meg, de mégis e bécsi magánkötés, mint a lincinek múlhatlan előfeltétele, ezzel egynek tekinthető.

²²⁰) *Szalárdi János*, az ellenfélnek kedvező egykorú író, *Siralmas Krónikája* IV. könyvének 14. részében Törösnek, ki a Rákóci magán ügyét illető előleges alku megkötője volt, utolsó találkozását a nádornal így írja le: „Törös János, hogy a fejedelem visszafordulásáról császárnak bizonyost mondhatna, s útja is azon bátorságosabb lehetne, a Fejérhegyen ugyan fejedelem táborával együtt jött vala vissza, s onnan tartott vala Pozsonra. Ki amidőn Palatinus eleiben találkozott volna, nagy bosszús szókkal: „hogy nagy szép békességet szerzett volna, elmehetnének véle! az eperjesi tractán is Munkács várát, s immost is Begéc várát . . . hogy tractálták volna ki kezéből, harmadik tractán már hogy mindene oda lenne^u nagyon exprobrálta, szemére hányta vala neki. Melyért amaz: hogy amiben Ő Feliségétől elbocsáttatott volt, avagy nem kételen lett volna-e hűsége kötelessége szerént az haza közönséges megmaradásáért abban eljární? csak azt felelte vala. Melyet Klobusiczky András-

örök fájdalmak, álomtalan éjek és lázas mozgalmak közt fogyasztotta, annyi fáradalom, munka, s annyi lelki szenvedések közt, mikkel a köz inség látogatta meg, ágyba vetette őt, míg ezen, a haza fenntartásának szánt nemes életet, szeptember 11-dikén, egy negyeddel éjfél előtt²²¹), gyötrelmek közt kioltotta. Tetemei Nagy-Héflánból, hol rendesen tartotta lakását, méltóságához mért díszszel Nagy-Szombatba vitettek, s ott az általa építtetett egyetemi egyházban, családi sírboltjába takarítottak²²²). Jeligéje: In vita invidia.

nak és több böcsületes főembereknek a diplomák, kötés és végezésekről való levelek, elcserelésekor azok beszéltek, kik fülekkel hallották volna. Azonban Palatinusnak bánatjához betegsége is járulván, hogy idejét is megélte volna, ugyan ezen 1645. esztendőben az élők közül kiköltözött. (Kaprinai kézirati gyűjt az egyetem könyvtárában.)

²²¹) *Jongelin*, Schwandtnernél, II. 855. I.

²²²) A gyászmisét a nyolcvan éves kalocsai érsek Telegdi János tartotta, gyászbeszédet ő és Keresztes István jezsuita mondtak. (Ezémeg is jelent: Oratio funebris in exsequiis Nicolai Esterházy Hung. Palatini habita Tyrnaviae, 1645. Bécs, 1645. 4r.) — A nagy emberhez nem méltó ízetlen sírirat, mely (részben költött) őseiről sokat, róla keveset vagy semmit sem mond, csak teljesség okáért hadd álljon itt is: Viator attende! Marmorea, quam calcas, porta, ad mortem est aerarium. Hoc sub lapide Pretium saeculorum, et melior Hungáriáé thesaurus est absconditus, postquam gloriosissimo sanguine; quia regum S. Ladislai, Andreáé Hierosolomytani, Ludovici I., Sigismundi Imp. etc. cognato innexa sanguini celebratissima antiquitate; quia VE et X ante saecula in magnó Scytharum principe Opos, in Eurso Hunnorum duce, ac tot aliis dominata Celsissima et Hlustrissima familia *Esztwas* locum hunc in loculum delegit sepulchralem: Jacent hic grandes illae et vére pretiosae animae:

XXXVII. A kor, melyben Esterházy élt, azon négy tized, mely a bécsi és linci békekötések közt fekszik, gazdag volt jeles magyar státusférfiakban, ügyes vezérekben, kitűnő elmékben; nemzetiség és nyelv másodsor élte pezsdülő ifjúságát a státusban és irodalomban, s emez a polgári és vallási életkérdések egyik fő küzdőhelye lett. De a közerkölcsiség és hazafiság e tetterővel és elmeéllé nem tartottak egyenlípést. Azon szellem, mely a bécsi békét jobbára írott malaszttá tette, s a polgári és vallási kiengesztelődés üdvös következményeit megghiúsította, oly visszahatást idézett fel, melybe a pártdüh szomorú indulatain kívül a hatalomvágy és haszonlesés szennyes vétkei is lapultak. Az ország és hit szabadságának zászlaja alatt gyakran a legnemtelenebb önérdek csatázott, s bár mindkettő nagyrészt e háborúknak köszönte mentségét, a mozgalmak főnökei a történet világbíró-sága előtt meg nem állhatnak. Nem különben állt a dolog a más rész embereinél. Keveseket vezérle a veszélyezettett nemzet és haza szeretete: a munkások közül sokat szinte érdek vagy kénytelenség; a na-

Nicolavs Hungarorum Prorex, aetatis suae oraculum: Ladislaus item, Franciscus, Caspar, Thomas, fuso pro patria sanguine heroes purpurati. Eomm manibus et posteritati suae ac praesertim parentis sui Nicolai Proregis, et matris Christinae Nyári manibus sepnlchralem hunc ponebat lapidem filius S. E. I. Princeps, Hungariae Palatinus etc. Paulus Esztoras. Abi Viator, et cuni magnas animas in cineres abiisse audis, ingemiscens, ut his ex cineribus immortales resurgant phoenices preCare, naM DeCet.

gyobb szám hidegen nézte a dúlásokat, mik alatt a haza vérzett, s tompa vagy fukar lelketlenségben várta, míg a közel veszély őt kénytelen áldozatra szorítá. Mint Esterházy, a legjobbak közt is oly tiszteletre méltó nem volt *senki*. A meggyőződés embere ifjúságától fogva, először vagyont áldozott fel neki, s miután a szerencse csatlakozók lépteihez, nyugalmát. Mit a lángelme tagadott meg tőle, azt éles ész, mindenre kiterjedő figyelem, példátlan munkásság s a bajban is nem lankadó kitűrés pótolta. A célt úgy óhajtotta, mint a nemzeti mozgalmak bármely hőse, de gyűlölte azon eszközöket, melyeket veszélyeseknek tartott magánál a cél vesztésnél. Tudniillik a török szolgátságban látván a szabadság és míveltség bizonyos romlását, az általa ránk mért szenvedésekben a nemzet elkerülhetlen halálát: nappalai s éjjeleinek gondja ez irtó hatalom megtörése volt: s mi gátolta ezt inkább, mint a vallási háború Németországban, s a polgári harcok Magyarországon, mik a császár külső s a király belső minden erőit igénybe vevék? Legyen egyszer legyőzve e természetes ellenség, kit sem áldozat, sem hitlevél, sem eskü nem tartott korlátai között, ki a haza legmagyarabb részeit lassú harccal kipusztította népéből, s a fennmaradtat barátságával és zsarnokságával egyiránt ki-kivetkőztette sajátjaiból, erkölcsiségéből, s nemes önértetéből: lesz akkor annyi ereje a szenvedései közt is végkép el nem aljasult nemzetnek, ősi alkotmányát, a lassú de biztos erősödés és kifejlődésnek e törhetetlen paizsát, megoltal-

mázni ²²³). Ez volt hite; innen e soha el nem fáradó igyekvése a belső mozgalmak leküzdésében; s ezzel bensőleg összenőve vallási hite is, mely, ha olykor igazságtalan makacsságra keményítette is, az okosság szava iránt mégis egészen soha el nem tompította. Ezek mellett a nemzetiség hő oltalmazója, a törvényesség szilárd véde; a szerencsében mérsékelt, a bajban csüggedhetetlen; a harcban meggondolva számoló vezér s bajnok katona; az ököljog e szomorú korában igazságos saját érdeke ellen is; a tudományok üzője, iskolák állítása és tandíjak alapítása által pártfogója; magán viszonyaiban becsületes és engedékeny, házias és kedélyes, s így kegyességgel mérséklő nemesi büszkeségét. Szerencsés házasságok, birtokai okos és gondos kormányzása, részben kir. adomány-

²²³) „Ez időben — így ír az ellenfél legtekintélyesebb írója, *Kemény János*, önéletrajza II. köt. 143—4. 11. — élének ez három nagy emberek, magyarok: Bethlen Gábor, Pázmány Péter, Esterházy Miklós, kiknek esméretekben voltam, köztök nagy dolgokban forogván nevedtem Esterházy Miklós is — folytatja, miután Pázmányról külön emlékezett — igen eszes, módos, autoritativus jó magyar vala. Ez kettőben (Pázmány és E.) csak az vala káros, hogy az ev. religiónak mindenik nagy üldözője; egyéb arán t nemzetöket és annak szabadságát szerető hasznos emberek valának, mert, ha az nem obstált volna, egyébaránt mind Bethlen Gábor, mind Rákóczi György fejedelmek idejében igen szomjúhozzák vala a magyar nemzetnek szabadságát, és magyar nemből állandó királyságot hogy restituihatnák, a régi Mohács-mezei magyarok végezések szerént; erről volt elég tractájok is: de a religio dolga nem juttathatta soha a megegyezésnek perfectiójára Őket.“

zások által — de melyek érdemeit meg nem haladták — gazdag és hatalmas, egyszersmind pompaszerető, de adakozó és áldozatra kész is: hű kinyomása és valódi ősképe egy magyar főúrnak. Ezekhez képest nagy tekintetben állott az országban, s mind ezzel, mind ékesszólása és ildoma által, országos ülésekben úgy mint a rendek jelesbjeinek nála tartatni szokott értekezleteiben, oly nagy ereje a kedélyeken. Még a protestánsok is ritka bizodalommal viseltettek iránta, s a megyék és öközte a legveszélyesb időkben folyt levelezést a patriarchális viszony szíves kedélyes hangja jellemezte.

XXXVIII. Az ország és jószágai kormányából fennmaradó idejét ő nem hivalkodással, hanem a biblia, szent atyák és hitvitázó munkák tanulmányozásával töltötte; asztala felett is ilyek olvastattak, s hittudományi vitatkozás folyt ²²⁴). Mint buzgó híve a római hitnek, ennek ügyét nem csak országos eszközökkel, hanem az egyház körében is előmozdította. Milyen volt korában ez egyház állapotja, s mily módon óhajtott rajta segíteni, azon leveléből tűnik ki, melyet a Losy Imre esztergami érsek által 1638-ban Nagyszombatba összehítt tartományi zsinathoz intézett. Személyesen kívánt volna — úgy mond — abban megjelenni, de gátolva lévén, kéri az atyákat, hogy lelkesen és szentül járjanak el e sürgős ügyben, s ahoz maga részéről is többi közt a következő javaslatokkal járult: az egyháziak között lelki egyesülés eszközöltessék; egy

²²⁴) *Kolinovics*, az id. h. 54.1.

férfiúra ne ruháztassák több javadalom, nehogy az országgyűlésen a hivatalosok száma megfogyjon; a háborúk alatt elűzött szerzetesek állíttassanak vissza; a püspökök és javadalmás főpapok részint a földnek művelése, részint híveik oktatása végett megyéikben székeljenek; a javadalmak ok nélkül fel ne cserélteszenek; a fárak szorgalmasan megvizsgáltassanak; püspökségek s egyéb javadalmak az érsek tudta nélkül ne adományoztassanak; a nagyobb részt török iga alatt nyögő váci megyébe legalább két áldor rendeltessék a szegény nép lelki szolgálatára ²²⁵). Másfelül maga is tettleg és oly sikerrel járult a római hit terjesztéséhez tudós vitái, ékesszólása s tekintélyével, hogy katolikus íróktól „második Pázmány“ dísznevet érdemié ki ²²⁶). Emlékezetes egyebek közt azon hitvitája, melyet 1627. dec. 27., asztal felett a bicsei prédikátorral, Hodik János superintendenssel folytatott, s melyet ez közzé is tett ²²⁷). Bicsei urodalma jobbágyságait Jankóvics György jezsuita által térítette²²⁸), maga pedig számos fő családot, köztök a Thurzókat és Nádasdy Ferencet, a meggyőződés és rábeszélés fegyvereivel nyerte meg ²²⁹). Hogy pedig

²²⁵) L. Schmitth Palat. 182-3. 11.

²²⁶) L. *Palatium Regni Hung. sub regibus Hung. Austr.*
112. lap.

²²⁷) L. *Ribini Memorabilia Eccl. Aug. I.* 457.1.

²²⁸) L. *Timon Ann. MSS.* p. 122.

²²⁹) „Plures, quos hospites a sacris romanis alienos acceperat, catholicos domum remisit.“ *Kazy*, u. ott.

mindezekben tudományos úton szerzett mély meggyőződésből járt el, fényesen bizonyítja vejével gróf Nádasdy Ferencsel²³⁰⁾ folytatott vitája, s ennek becses gyümölcse, azon hittudományi munka, mely írásai sorát kiadásomban megnyitja. Előszavából tanuljuk, mikép egy ízben, midőn Nádasdi Olaszországba utazék, a felett folyt ip és vő között szóbeli vita „hogymivel a tévelygés és eretnokség az szentírásban nem volna, hanem annak alkalmatlanul való értelmében: kit kellessék minekünk azon szentírásnak értelmében követnünk, hogy mi is eretnokségben ne essünk, amint sokan még az nagy tudósak és bölcsek közzül is azaránt megestenek és eretnekekké lettének“. Esterházy az ebbeli tévelygések okát azon kevélységben találta, „melytül viseltetvén, nem akartának másoktul azokban függeni, sem penig a m eges alhat atlan oszlophoz, úgymint az körösztvény anyaszentegyháznak értelméhez és írásmagyarázásához ragaszkodni.“ s e tévelt nem csak szóval bőven vitatta, hanem egy külön munkácskában is tárgyalta²³¹⁾. Nádasdi ezt helyben hagyván, annak ellenében, szinte írott munkában az egyházatyákból vett számos idézetekkel azt igyekezett bizonyítani, mikép mind azokban, mikre nézve az

²³⁰⁾ G. Nádasdi Ferenc, Esterházy Juliannának, a nádor leányának, férje, a híres Mausoleura Regni Apostolid szerzője, s országbíró, ki mint a Weselényi-féle összeesküvés részese 1671-ben Bécsben lenyakaztatott.

²³¹⁾ Kétségkívül egy az itt közlőthöz hasonló értekező levélben, de melyet fel nem találhattam. Említi azt ő maga bevezetésében a 6. szel.

ó és új egyház egymástól eltér, kivéven a közönös pontokat, a sz. atyák a protestánsokkal egyet értettek²³²⁾. Ez szolgáltatott alkalmat Esterháznak, hogy szorgalmatoskodjék, úgymond, az dologban; és noha — így folytatja: — „nekem is nem hivatalomban járnak ezeknek az Írásmagyarázó szent doctoroknak nagy bőv írásnak olvasási, s egyébaránt való sok és kemény distractióim is nekem azokat nem engedik olvasnom: mindazonáltal ex affectu tanquam paterno szomihozván az kegyelmed üdvösségét is, mint magamét, szokatlan és talám engemet nem illető munkának is kellé ereszkednem.“ E munka dolgozása 1642-be, az országgyűlési vajúadások e mozgalmas évébe, esik²³³⁾, s kelte november 1-jére tétel. Biztos tudomásunk közvetlen fogatáról nem lehet: hihető', hogy azzal az írott vagy élő szóváltás még be nem fejeztetett; de annyi bizonyos, hogy 1649-ben Nádasi már a római egyház hívei közé tartozott²³⁴⁾.

²³²⁾ L. a bevezetést, a 7. szeleten.

²³³⁾ L. a XXV-XXVL fejez.

²³⁴⁾ L. Thomae a Kempis: De imitatione Christi LL. IV. Ex postrema recognitione R. P. Heriberti Rosweydi e S. J. Viennae, formis Matthaei Cosmerovij. 1649. (Jancsótán most már a m. akad. könyvtárban), melyet a nyomdász Nádasi Ferencnek, már akkor Vas vármegye főispánjának, kir. tanácsosnak, kamarásnak és Magyarországon udvarmesternek, ajánlván („Viennae, die 20. Julij 1649.“), többi közt ezeket mondja: „... viam S. Crucis, in qua Tu, Hlustrissime Domine Comes, infans exceptus, appetente diem adolescentia, *orthodoxa fide suscepta*, Christi Miles inauguratus, tom demm S. Crucis avitum

Bármely helyet foglaljon el e vitairat a tudomány mai állása szerint az irodalomban, de az kétség kívül oly

Te fecisti possessorem, quando Christi, veraeque. fidei imitatorum.“ És ismét: „Si de imitatione Christi estis, Christianae estis (pagellae); quorura fortia páti et agere symbolon föit. Succenturiate *Neomilitem vestrum, non pridem legitimum, fide suscepta, S. Crucis possessorem factum.*“ — Esterházy munkájának (betűkkel kiirt) és Kosmerovi ajánló levelének, szinte kétségtelen, keleté Nádasdi megtérését 1642—1649 közé alapítják meg. S még sem titkolhatom el Esterházy Kis-Mártonban, nov. 30. 1630. a Jézusrend austriai tartománya híres főnökéhez Lamormainhez írt egy levelének következő helyét, mely ez adatokkal ellenkezésben látszik lenni. „Dei benignitate — írja a nádor — Magn. D. Comes Franciscus Nádasdi ab innata haeresi ad fidem catholicam conversus proxime elapso festő S. Catharinae, in oppido suo Csepreg, in templo parochiali, coram universo populo, qui illnc tam ex nobilitate, quam plebe frequens confluerat, astantibus quibusdam Lutheranis Praedicantibus (cum ceteri, alioquin ad generalem congregationem ipsorum recte tunc futuram congregati, turpi metu vei potius mala conscientia percnsi, clandestine sese surripuissent) se verum et genuinum filium esse catholicae ecclesiae cum summa laude, prudenter ac dextre, ad multorum admirationem declaravit, exprobrata coram eodem frequenti populo Praedicantium fraude, dolis et iniquitatibus, suae verő conversionis prudenti ratione reddita. Quantum igitur optanda erat tanti comitis conversio, tantum certe, vei longe amplius fovenda et promovenda est, cum ex unius Ístius conversione mox plurimarum animarum conversionem futuram dubitandum non sit.“ (Másolata *Hevenes* kéziratai közt, HHHH. 137. 1.) E nehézség feloldására, megvallom, elégtelen vagyok. Az évszámiban van-e hiba? ennek feltétele legghamarább oldaná meg a nehézséget: s akkor 1643-nak kellene állnia, mert 1644. novemberben a nádor Nagyszombatban volt,

avatottságot bizonyít a vitató hittudomány azonkori legfőbb kérdéseiben, mely újabb tanúja Esterházy indokolt meggyőződésének, azon mély meggyőződésnek t. i., mely őt ifjonc korában a római hitre térítette, melyet serdülő éveiben áldozattal s a szerencse legmosolygóbb ajánkozásai megvetésével pecsétlett meg, s mely őt hosszú életén keresztül rendületlenül elkísérte egész a sírig²³⁵).

XXXIX. Esterházy, miután említett két hittudományi munkájának egyike, mely fenmaradt, általam kétszáz évvel halála után jelenék meg, azzal csak utólag lép a nemzeti írók sorába. Egyéb írásai nem irodalmi művek, hanem politikai tettek, de e nevezetes országos életpálya ismeretének szükséges kiegészítői,

1645-ben pedig nov.-ben már nem élt; ha pedig az évszám áll, úgy nem a mi Nádasdi Ferencünkről van szó; de melyikről? Nádasdi Tamás nádor fia *Ferenc*, apja Pálnak, nagyapja a mi Ferencünknek, még 1604-ben halt meg (*Istvánfi*, L. XXXJII. Colon. 1724. pag. 493.). E Ferenc fia *Pál* (ha t. i. a másoló e nevet Ferenczel cserélte volna fel) mint buzgó protestáns halt meg, kinek Lethenyei István csepregi pred., az ágostai vallás mellett Samarjai János ref. püspök ellen írt vitairatát ajánlotta 1633-ban, melyben Ferenc fiáról is jó emlékezet van. Fenn volna még Tamás nádor testvére- Kristófnak *Ferenc* fia, de ez kis korában halt el (*Lehóczky* Stemmatogr. II. 243. 1.).

²³⁵) Hirtelen és részrehajló tehát *Engel* Ítélete, ki őt e néhány, elég súlyos szóval ítéli el: „der aus Interessé jesuitisch gesinnte Palatin.“ IV. 515. 1. Egyebet mutat Esterházy egész élete; s egyebet a következés, mert amely jutalmakat ő vett az udvartól, azok kivívására a ül. Ferdinánd elv拉斯ztatójának nem kellett jezsuita segedelem.

s ekép is, s mint kora állapotjait felvilágosítók, a hazai történethez becses kútfők. Így szinte számtalan, a király és kormánya részére deákul, az országos rendekére magyarul szerkesztett státusíratok, melyek közül többeket az Okmányos Toldalékban közöltem. Magyar tolla, Esterháznak, író kortársai közt, kitűnő rangot biztosít. Pázmányig, de utána is sokáig még, a magyar próza gyengéje a mondatok szövésében állott. Nem tudák azokat a gondolatmenetel és annak fokozatai szerint kerek kis egészekké alakítani, s őket viszont egymással kellő architektúrái arányban összekötni. Ebben Pázmány volt az első mester; érezték művészetének hatását, de szabályait el nem tudták vonni. Ebben áll helyenként Esterháznak is fogyatkozása, de inkább mégis gond nélkül rögtönzött leveleiben, mint hittudományi vitairatában, mely e részt már érezteti Pázmány befolyását. Ellenben előnyei közé tartozik azon velős, erőteljes, eleven és tős magyaros kifejezőmód, a helyökön alkalmazott átvitt beszédek, a közmondásokból merített hasonlatok, s gyakran költői képek, mik a gondolatnak világosságot és hatályt kölcsönöznek egyszersmind. Nem ritkák írásmódjában a deák fordulatok, mik a classicusok olvasására emlékeztetnek, s fontosságot és szépséget adnak a beszédnek inkább, mint idegen színt; s ha netán mai nap nyelvjárásán (dialektusán) s a sűrűen alkalmazott deák szókból megbotránkozánk, nem kell feledni, hogy a könyvnyelv is még akkor jobbra az élet nyelvét hangoztatta vissza, a deákozás pedig nem övé, hanem a koré, mely hol szükségből, hol a nélkül is,

előszeretet és divatból, tarkázta beszédét²³⁶). Messze elmarad magyar irányától a deák, nyelvhelyességre nézve, de a folyékonyág, elevenség és hathatóság ott sem hiányzik. A tartalom pedig mindenütt a státusbölcsesség magasán álló, hazája és kora viszonyait mélyen ismerő s helyesen megítélő, királya irányában is ritka bátorságú szerzőt árulja el, sa történetre nézve termékenyebb, mint azon kor deák írói, kik az előadás felett a hűségéről gyakran megfélekedtek.

XL. Hátra van néhány könyvészeti jegyzet. 1. A gróf Nádasdi Ferenchez intézett ily című értekező levélnek: „*Kit kellessék minékünk az szentírásnak értelmében követnünk, hogy mi is eretnekségben ne essünk*“ eredeti példánya, Esterházy titoknoka által tisztázva, de saját kezével aláírva, kis-ívrétben 179 lapra terjed, s eredeti hártakötésében a magyar kir. egyetem könyvtárában őriztetik, hova, a Nádasdi egyéb könyvei és codexeivel együtt, a lorettói servitaklastrom könyvtárából jutott. Eddig kiadatlan, sőt egészen ismeretlen volt.

2. A *Sennyei István cancellárhoz* írt levelek mását Jászay Pál gazdag históriai gyűjteményéből Gondol Dániel szívessége által nyertem. Kiadatlan mind, a II-dik levél töredékén kívül, melyet Jászay, „a magyar nyelv történetében“ maga közlött²³⁷).

²³⁶) Első méltatta irodalmunkban Esterházy írásmódját Jászay „A magyar nyelv történetének vázlatában“, a M. Tudós Társ. Évkönyvei VI. köt. H. oszt. 289—90. 11.

²³⁷) L. a XXXIX. fejj. ²³⁶) jegyzetét.

3. A *Rákóci Györgyhöz* írt levelek közöl először az első hetet III. Ferdinánd febr. 23-dikai nyilatkozványával együtt, maga Esterházy kiadatta 1644. mártius második felében, deák fordításban. Címe: „*III ac Exc. Dni Dni Nicolai Esterhazi de Galantha Regni Hungáriáé Palatini etc. in negotio praesentium intestine exortarum seditionum componendarum ad Georgium Rákóczy Transylvaniae Principem datarum literarum, Copiae, ex Hungarico in Latinum Idioma traductae. Vienne Austr. Formis C. R. Typ. Gregorii Gelbharr. Anno 1644.*“ Kis 4rétben négy ív, lapozat nélkül. Célja e kiadásnak hihetőleg a külföldnek, s e közt igen hihetően a lengyeleknek is, kik jó ideig kételkedni látszottak a kérdés jogi érdeme felett, értesítése volt (egyetlen ismeretes példánya Jancsó gyűjteményével a m. akadémia könyvtárában). Ezt apríl végén a levelek eredeti kiadása követte, melylyel a nádor a magyarokra, s leginkább az ingatagokra, s a már Rákócihoz állottakra akarhatott hatni. Címe: „*A Magyarországi Palatinusnak, Gróf Eszterharzi Miklósnak, Rákóczy György Erdélyi fejedelemnek írt egynehány intő Leveleinek igaz Páriája. Posonban, 1644. Esztendőben.*“ Kis 4rétben 44 lap. Ebben az első tizenegy levél, szinte a király nyilatkozványával (két példánya Nagy Istvánnál s a m. kir. egyetem könyvtárában Kaprinai nyomtatott 4rét Analectái XLIV-d. kötetében). A nemzeti múzeumban e kiadásnak egy újabb kiadása is őriztetik: *Győr, 1756. nyomt. Streibig.* 8r. 120 l.; mely, ha helyesen sejtek, Bíró Márton püspök által eszközöltetett, s tudtomra csak a múzeumi könyvtárban találta-

tik. Ezen első magyar kiadást a következő évben a Rákócival folyt egész levelezés követte: *Magyarországi Palatínusnak Gr. Eszterhazi Miklósnak Rákóczi György Erdélyi Fejedelemnek irt egy-néhány Intő Leveleinek igaz Páriája*. Nyomtatta Bechben a Kolonjai Udvarban Kosmerovius Mate. Anno 1645. Kis 4r. 120 lap. (Eddig öt ép példánya ismeretes, Nagy Istváné Jan-kowichtól, a magy. akadémia, az egyetem, a cs. kir. udvari s a marosvásárhelyi Teleki könyvtaré; ezeken felül egy-egy csonka az egyetemi és múzeumi könyvtárakban.) Mennyire emlékezem, Horváth Mihály előtt, ki szinte csak a hét levelet foglaló deák kiadásnak akkor Jancsó-, most akadémiai unicumát látta, egy történetíró sem használta e fontos könyvet; ámbár belőle a nagy tudományú Molnár János kanonok „Magyar Könyvháza“ harmadik kötetében (Pozsony, 1783. a 292—318.11.) némely kivonatokat közlött, használva báró Rudnyánszky Károly példányát. Sándor István mind a három magyar kiadást ismerte.

4. A *Lányaihoz irt levelek* csak egyszer jelentek meg, ily címmel: *A' Magyar-Országi Palatínusnak Gróf Eszterhazi Miklósnak Lonyai Sigmondhoz és némelly Vármegyékhez irt egy-néhány Leveleinek igaz Páriája*. Nyomtatta Béchben a Kolonjai Udvarban Kosmerovius Mate. Anno 1645. Kas 4r. 69 lap. (E gyűjteménynek eddig csak négy példányát tudom, ú. m. az egyetemét, a Nagy István-félét, a csász. királyi udv. s a marosvásárhelyi Teleki-könyvtarét). Bár Molnár János abból, hihetőleg szinte Rudnyánszky-féle példány után, az id. helyen 318—320. 11. néhány kivonatot

adott, történetíróink figyelmét mindeddig szinte elkerülte.

5. A *nádor státusiratai* (Opinio, Discursus, Considerationes stb neveken) s levelei a cs. kir. titkos, a m. királyi külügyi ministerium (udv. canc.) levéltáraiban ²³⁸⁾, az akadémia s némely magányosok gyűjteményeiben elszórvák; némelyek a nemzeti múzeumban levő „Protocollum Esterházyanum“-ban lemásolva, s ezek bár felette hibásan, mégis közölők részint az életrajz, részint a történelem felvilágosítására, néhányat a Munkákhoz adott Okmányos Toldalékba beiktatni el nem mulasztottam²³⁹⁾.

²³⁸⁾ Es számos megyék levéltáraiban.

²³⁹⁾ Az udvari könyvtárban s a magyar akadémiaéban egy (1621-ki) névtelen röpirat eredeti kiadása őriztetik, melynek címe: „*Magyarországnak mostani állapotjáról egy, hazája szerető, igaz Magyar embernek tanácslása*“ melyet P. és T. (Piringer és Thewrewk) 1838-ban Pozsonyban újra kiadtak. Piringer az előszóban oda hajlik, miszerint azt Esterházy Miklós írta vagy irattá. E vélemény cáfolásától felment *Jászay Pál* e nevezetes pamphlet ismertetésében (Figyelmező, 1839. 21. és 22. szám) megmutatván, hogy az legtöbb hihetőséggel Balásfy Tamás püspöknek tulajdonítható.

UTÓIRAT ESTERHÁZY ÉLETÉHEZ. *)

Esterházy Életrajzában, melyet Podhradczy József úr 1857-ben az Új Magyar Múzeumban közzé tett, a legfeltűnőbb állítás Esterházy állítólagos *törekvése az erdélyi fejedelemségre*: mely, ha állana is, legkisebb megrovás alá nem esnék; de miután a nádornak Bethlen és Rákóci, sőt részben Pázmány iránti viszonya, s némely a legtisztább szándékból folyt cselekedete is ily törekvéssel hozatik összefüggésbe, ki kell mondanom, hogy bár az életíró minden hímezés nélkül azt állítja: „titkon maga törekedett a fejedelemségre“ *) , alább pedig, hogy Bethlen halála után „már nem titkon, hanem nyilván törekedett az erdélyi fejedelemségre“ 2), sőt egy külön fejezetet is szán ez állításnak³⁾, annak mégis sehol és semmiben legkisebb alapja nincsen. Szerző ugyan maga vallja az először idézett helyen: „ezt Ketteler nem említi“: de hát ki

*) Megjelent e cikk „Utóirat“ cím alatt Podhradczy úr életrajza mellett a fent idézett múzeumi kötet 381 4. 11.

***) Új M. Muz. 1857. I. 228. 1.

2) U. ott 234. 1.

3) U. ott 242. sköv. 11.

említi, ha csak gyanúképen is? Szerző szerint⁴⁾ „ezt egy meghitt embere Kéry János beszéli hozzá írott levelében“; de vajon mit beszél? lássuk. Kéry írja, hogy „minden rendek bele untak már Bethlenbe, hogy meggyűlölték őt, s hogy fő és alrendű erdélyiek szemei a nádor felé vannak fordulva“. Ez tehát az eldöntő, és, mit jól illik megjegyeznünk, az egyetlen létező hely Esterháznak — tán fejedelemségre törekvéséről? nem, hanem ellenkezőleg, arról, hogy mások szemei Esterházyra voltak fordulva. Kéry idézett helyének első részét nem kívánom bővebben vizsgálni. Bethlen nagy fejedelem volt, s Erdélyt a hatalom és jólétnek előtte s utána ismeretlen polcára emelte, mint Mátyás király Magyarországot: de a nagyok ezt is azt is „megunták, meggyűlölték“, mert a hatalom áldozatokba kerül, s néha csak hatalmaskodással fentartható. *Minio Pál*, egy mindenkép részrehajlatlan s élesszemű vizsgáló, ki évekig forgott Erdély s Moldva nagyai közt, írja a velencei signoriához — még pedig Bethlen virágzása korában, 1620-ban, adott tudósításában: „*Non e molto amato nella Transilvania, gouemando con termini tiranici.*“⁵⁾ S ha voltak Bethlennek titkos gyűlölöi, s változás kívánói, főleg a katolikus urak között, csoda-e ha szemök Esterházyra fordult, miután az Esterházy mellett bizony el nem fogult tanú, Kemény János is, *Pázmányt*, *Bethlent* és *Esterházyt* tünteti ki kora minden magyarai fe-

*) Id. h. VI. fejt.

⁵⁾ L. Notizenblatt zum Archiv f. Kundé österr. Geschichtsquellen, 1854. 244. 1.

lett? ⁶⁾ S képzelhető-e hogy Esterháznak ily titkos, majd nyílt törekvése — ha létezett — Kemény János előtt rejtve maradjon, vagy hogy ő, ki Esterházyról annyiszor szól, azt hallgatva mellőzze; s mellőzzék minden írók? De Kéry a felhozott helyen mondja: „respondi 111. Dom. *Vestram ne cogitasse quidem de principatu*“; sőt Esterházy maga a portán Komis Zsigmondot vagy Szilvásit ajánlotta fejedelmül⁷⁾.

De szerzőnk azt is mondja (228. l.), hogy „Esterházy *azért* nem javallta a Bethlenneli békét, *mert* maga törekedett a fejedelemségre“: holott igaz oka ennek nem egyéb volt, mint, hogy, kedvezvén a körülmények, mielőtt Bethlen újabb szövetséget köthetne Ferdinánd ellen, egész erővel megtámadtatva szakadatlan háborúval fogyasztassék⁸⁾. De épen messzi megyén az én barátom a vesék vizsgálatában, midőn (234. l.) azt írja, hogy Pázmány azért biratta Forró György által Esterházyt a nagyszombati nagy egyház építésére, hogy Esterházy, Bethlen halálával, szándékát ki ne vihesse, melyre t. i. költség kívántatott volna! holott különben is Podhradczky úr saját adata szerint ez építés 1629. május 29. kezdetett meg, s így még Bethlen életében († nov.15.). Esterházy 1631-ki hadjárata is Rákóci ellen úgy említetik, mintha azt a

⁶⁾ L. feljebb Esterházy Életében a 223. jegyzésben, a 299. lapon.

⁷⁾ V. ö. Esterházy Élete XXV. fejezetét a jegyzésekkel együtt a 252. s köv. 11.

⁸⁾ V. ö. Est. Élete X. fej. a 200. s köv. l.

nádor saját jó szántából vállalta volna fel: holott, mint másutt bebizonyítottam, a király rendeletére, s kelletlenül ment⁹⁾; s maga a részrehajló Szalárdi¹⁰⁾ e háborút a clerus tanácsának tulajdonítja, s bevallja, hogy a nádor kész volt békés úton intézni el a dolgot. De nem nyújtván az öszves históriai kútfők támaszt e nézetnek, mutatok fel én egy egykorú gúnyének töredékét gyűjteményemből, mely inkább *látszik* Podhradczyk úr gyanúja mellett szólni minden okoskodásnál:

1. Nem régen
Kevélyen
Gróf úr, Esterház,
Erdélyre
Vesztére
Mint lator darázs
Vigan megyén sok néppel;
Az undok-sok lovász
Fejedelemséget titkon horgász.

15. Hírt mondok,
Tanítok
Mindent éltemben:
Hogy senki
Ne menjen
Tisztkeresésre,
Ne siessen Erdélybe,
Fejedelemségre:
Mert be nem ülhet székibe.

9) Est. Élete XXVII. fejt. 258. s köv. 11.

10) Siralmas Krónika III. könyv, 1. rész.

csak hogy a kritikai szellemű történész a gúnyt annak veszi ami; s nem fog csodálkozni a gyanún, mely a cabinet intézkedéseit nem, de a kétségkívül nemesen nagyravágyó Esterházy tetteit látva, minden lélektani motívumok mellőztével, érzésével ítél, nem értelmével..

Hogy Pázmány és Esterházy politikájok az erdélyi fejedelmek irányában különböző volt, bizonyos; amaz a nemzetiség és szabadság támaszát látta Erdély külön állásában: ez a török iga lerázását tartva főleg szem előtt, mely után a régi egységét visszanyerendett nemzetet elég erősnek reménylette, hogy minden jogsérelmet elháríthasson magától, a külön és protestáns fejedelmektől kormányzott Erdélyben nem csak a vallási szakadás által feltételezett nemzeti szakadás egyik forrását, hanem a török zsarnokság egyik erős várát is látta. Bármelyiknek nézete lett legyen a helyesb, de mindkettőé becsületes meggyőződés kifolyása volt, s nekünk nem szabad ma, midőn a két nagy ember élete nyitott könyv gyanánt fekszik előttünk, elfogultaknak lennünk, holott a történetek közepett s az ellenfél táborában álló Kemény János is mindkettőnek teljes igazságot szolgáltat.

Ezek után nem szükséges a minden nyomon felötlő többi élességekre észrevételeket tennem. Miért emeltetett Esterházy a király által báróságra, miért nem jelent meg a Bethlen által kihirdtetett pozsonyi országgyűlésen, miért készült a nádorságról lemondani, ezeknek igaá okai, úgy hiszem, eléggé kitűnnek Esterházynek általam rajzolt képéből; de kitűnik az is,

hogy Esterházy *nem* közölte Bethlen leveleit a portával, hogy ottani eljárása a diplomatai morállal kevesbé ellenkezett sok régibb s jelenkori eljárásoknál; másfélül, hogy a nagyszombati nagy templom építésében őt Pázmány eszközüének rajzolni ép oly alaptalan, mint a Rákóci által annyira sínlett paskvil részesévé tenni őt. Miért nem insinuáljuk őt a „Querela Hungáriáé“ alapján Mágocsi orgyilkosának is? Nem tagadom, hogy, ha Esterházy oly mértékben kapcsolta volna össze a színlés mesterségét ama kifogyhatatlan éberséggel, munkássággal és erélylyel, melyért kortársai, vallási színezet különbsége nélkül, az ország és nemzeti szabadság erős oltalmának tekintették, amely mértékben azzal korának némely más politikusai bírtak, szerencsésebb leendett több hazafiúi vállalatában: de tisztábban nem állana a történet törvényszéke előtt akkor sem. Jóformán utolsója volt ő azon magyar államférfiaknak, kik, ha önzéstől szabadok nem voltak is, de ez önzést nem a közérdekek kárával elégítették ki; s kik a fejedelem és haza szeretetét elvből, s azért őszintén és állandóan, tudták egyesíteni, sőt szenvedéssel is megpecsételni.